

ISSN 2413-6433

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

Випуск 1–2 (44–45)

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Гетьман А.П., доктор юридичних наук, професор, лауреат Державної премії, заслужений діяч науки та техніки України, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України (заступник Голови Редакційної ради);

Горбань А.В., кандидат історичних наук, доцент, Голова Вченої Ради, Перший проректор Державного університету інфраструктури і технологій (заступник Голови Редакційної ради);

Карольчак Казимир, доктор історичних наук, професор, Голова Наглядової Ради Поморської Академії в Слупську (Республіка Польща);

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права і держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України, президент Асоціації українських правників;

Скрипнюк О.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, директор Інституту держави і права НАН України (Голова Редакційної ради);

Швець Д.В., доктор юридичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, ректор Одеського державного університету внутрішніх справ.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, (головний редактор);

Наливайко Л.Р., доктор юридичних наук, професор, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, віце-президент Асоціації українських правників (відповідальний редактор);

Новицька Н.Б., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник (заступник головного редактора).

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бернгард Шлоер, доктор юридичних наук (ФРН-Україна); **Бєлов Д.М.**, доктор юридичних наук, професор; **Бобровник С.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Бондар О.Г.**, доктор юридичних наук, доцент; **Вереша Р.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Волошин Ю.О.**, доктор юридичних наук, професор; **Дідич Т.О.**, доктор юридичних наук, доцент; **Зайчук О.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Єрмоленко В.М.**, доктор юридичних наук, професор; **Корнієнко М.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Костицька І.О.**, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник; **Кушнір С.М.**, доктор юридичних наук, доцент; **Піскорський Юстин**, доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Оніщенко Н.М.**, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України; **Піхляк Мацей**, доктор юридичних наук (Республіка Польща); **Сидор В.Д.**, доктор юридичних наук, професор; **Стефанчук М.О.**, кандидат юридичних наук, доцент; **Суходольська А.А.**, кандидат юридичних наук, старший викладач; **Тильчик В.В.**, кандидат юридичних наук, доцент; **Чубік Павло**, доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Шемшученко Ю.С.**, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України.

Редакція англomовних текстів – С. Костицька

Редакція журналу не завжди поділяє позиції авторів з приводу висловлюваних проблем і не несе відповідальності за зміст авторських публікацій.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Журнал рекомендовано до друку Рішенням Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (протокол № 2 від 25 травня 2023 р.).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право»).

Журнал зареєстрований Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 20487-10287 ПР від 24.12.2013).

**Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи
01034, м. Київ, вул. Паторжинського, 4, оф. 8, тел./факс 278-50-12**

© Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2023

© Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2023

© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2023

ISSN 2413-6433

V.M. KORETSKY INSTITUTE OF STATE AND LAW OF THE NAS OF UKRAINE
INSTITUTE OF LEGISLATIVE PREDICTIONS AND LEGAL EXPERTISE

SOCIOLOGY OF LAW

---

scientific and practical journal

Issue 1–2 (44–45)

Publishing House
"Helvetica"
2023

EDITORIAL COUNCIL:

Hetman Anatolii, Doctor of Legal Sciences, Professor, Laureate of the State Prize, Honored Figure of Science and Technology of Ukraine, Rector of Yaroslav Mudryi National Law University, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Deputy Head of the Editorial Council);

Horban Anatolii, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Academic Board, First Vice Rector, State University of Infrastructure and Technologies (Deputy Head of the Editorial Council);

Karolchak Kazymyr, Dr. habil., Professor, Chairman of the Supervisory Board of the Pomeranian University in Słupsk (Poland);

Kostytsky Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor at the Department of Theory and History of Law and State of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, President of the Association of Ukrainian Lawyers;

Skrypniuk Oleksandr, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Director of the Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of the Editorial Council);

Shvets Dmytro, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Rector of Odesa State University of Internal Affairs.

EDITORIAL BOARD:

Kostytsky Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Editor-in-Chief);

Nalyvaiko Larysa, Doctor of Legal Sciences, Professor, Vice Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Vice President of Ukrainian Bar Association (Executive Editor);

Novytska Nataliia, Doctor of Legal Sciences, Senior Scientific Associate (Deputy Editor-in-Chief);

Onishchenko Nataliia, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 1 Vice President of Ukrainian Bar Association (Deputy Editor-in-Chief).

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Bernhard Schloer, Doctor of Legal Sciences (FRG-Ukraine); **Bielov Dmytro**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Bobrovnyk Svitlana**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Bondar Oleksandr**, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Veresha Roman**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Voloshyn Yurii**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Didych Taras**, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Zaichuk Oleh**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Yermolenko Volodymyr**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Korniienko Maksym**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Kostytska Iryna**, Doctor of Legal Sciences, Senior Research Fellow; **Kushnir Serhii**, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Justyn Piskorski**, Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Pihlyak Maciej**, Doctor of Legal Sciences (Poland); **Sydor Viktoriia**, Doctor of Legal Sciences, Professor; **Stefanchuk Mykola**, Ph.D. in Law, Associate Professor; **Sukhodolska Anastasia**, Ph.D. in Law, Senior Lecturer; **Tylchyk Viacheslav**, Ph.D. in Law, Associate Professor; **Chubik Pavlo**, Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Shemshuchenko Yurii**, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Proofreading of English manuscripts – Sofia Kostytska

The Editorial Board may not share the authors' opinion and assumes no responsibility for the content of manuscripts.

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

The journal is recommended for printing by the Academic Council of the Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise (Minutes № 2 dated May 25, 2023).

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 886 of 02.07.2020 (Annex 4) the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category "B" in the field of legal sciences (081 "Law").

The journal is registered by the Ministry of Justice of Ukraine (Certificate of state registration of the KV series № 20487-10287 PR dated 24.12.2013).

**Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise
01034, Kyiv, 4, Patorzhynskoho St., office 8, phone/fax 278-50-12**

© V.M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, 2023

© Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise, 2023

© Design made by Publishing House "Helvetica", 2023

ISSN 2413-6433

ЗМІСТ

Бандурка С. С. ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ШЛЯХОМ УСУНЕННЯ ПРИЧИН І УМОВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	9
Бедрій М. М. ПАРЕМІЙНІ ФОРМИ ФІКСАЦІЇ ПРАВОВИХ ЗВИЧАЇВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.....	17
Білоричський Г. О. СИСТЕМА СУБ'ЄКТИВНИХ ВИБОРЧИХ ПРАВ ЯК СФЕРА ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	24
Горбаченко О. В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ПРИЗМА ЗОВНІШНІХ ФУНКЦІЙ УКРАЇНИ ТА УГОРЩИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ	29
Захарченко П. П. МЕХАНІЗМ КОМПЛЕКТУВАННЯ АРМІЇ ЗА «УСТАВОМ ПРО ВІЙСЬКОВУ ПОВИННІСТЬ» 1 СІЧНЯ 1874 Р.	34
Karova O. O., Ismailova L., Kravchuk D. THE UKRAINIAN YOUTH'S ATTITUDES TOWARD GENDER AND LEADERSHIP IN SOCIETY: DATA AND STATISTICS.....	38
Книженко С. О., Шарабан О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДАКТИЛОСКОПІЧНОГО ОБЛІКУ В УКРАЇНІ.....	46
Костицький В. В., Єрмоленко В. М. ПРАВО НА ЕКОЛОГІЧНУ ІНФОРМАЦІЮ ТА ІНФОРМАЦІЮ ПРО СТАН І ЗМІНИ КЛІМАТУ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА.....	51
Литвиненко В. М. ДЕЯКІ ПИТАННЯ СУМІСНИЦТВА У ТРУДОВОМУ ПРАВІ СЬОГОДНІ.....	56
Макарова О. П. РОЛЬ ЕКСПЕРТА В ПРОВЕДЕННІ КОМПЛЕКСНОЇ СУДОВО-ПСИХОЛОГО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	60
Максименко Т. В. ВИБОРЧИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ.....	64
Мінтенко Г., Ковальчук О. М. ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА: ВІДМІННОСТІ І СПІВВІДНОШЕННЯ.....	69
Мірошниченко М. І. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ У СПІВВІДНЕСЕННІ З КОНЦЕПТОМ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ (АКТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ДЛЯ РОЗБУДОВИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ).....	73
Мовчан Р. О. КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ПОРЯДКУ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ЗА ПРОЄКТОМ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ: ОКРЕМІ ДИСКУСІЙНІ ПОЛОЖЕННЯ.....	77
Нестерцова-Собакарь О. В. ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ОСІБ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД РУСІ.....	83
Пархоменко Н. М. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	88
Пилип В. В. СУЧАСНІ КОНЦЕПТИ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНІВ «ІНСТИТУТ» ТА «ІНСТИТУЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»	94

Полтораков О. Ю. «ЕТИЧНЕ ПОРНО» В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬНО-ПРАВОВОМУ КОНТЕКСТІ.....	99
Саксонов В. Б. ДО ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ ПОНЯТТЯ «УПОВНОВАЖУЮЧІ НОРМИ ПРАВА».....	104
Самбор М. А. ФУНДАМЕНТАЛІЗМ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: НАРАТИВИ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ.....	108
Севрюков Д. Г., Коцупал І. В. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ ДЕМОКРАТІЇ У МІЖВОЄННІЙ ЄВРОПІ.....	113
Сергійчук В. І. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: ЗАКОНОМІРНОСТІ НАГРОМАДЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЕНЕРГІЇ ВІДРОДЖЕННЯ.....	118
Сердюк І. А. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ АКТИВ.....	130
Стрижеус Д. А. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ.....	137
Суходольська А. А. ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	142
Теремцова Н. В. ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОУТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ.....	147
Удовенко Ж. В., Нашинець-Наумова А. Ю., Обловацька Н. О. ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ОСІБ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ШЛЯХОМ НЕДОПУЩЕННЯ ПОМИЛОК АДВОКАТАМИ.....	151

CONTENTS

Bandurka S. S. PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS BY ELIMINATING THE CAUSES AND CONDITIONS OF CRIMINAL OFFENSES.....	9
Bedrii M. M. PAREMIC FORMS OF FIXATION OF THE UKRAINIAN PEOPLE’S LEGAL CUSTOMS.....	17
Bilorytskyi H. O. THE SYSTEM OF SUBJECTIVE ELECTORAL RIGHTS AS A SPHERE OF POLITICAL SOCIALIZATION OF INDIVIDUALS.....	24
Horbachenko O. V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL PRISM OF THE EXTERNAL FUNCTIONS OF UKRAINE AND HUNGARY: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS.....	29
Zakharchenko P. P. ARMY RECRUITMENT MECHANISM ACCORDING TO THE “STATUTE ON MILITARY CONSTITUTION” OF JANUARY 1, 1874.....	34
Karpova O. O., Ismailova L., Kravchuk D. THE UKRAINIAN YOUTH’S ATTITUDES TOWARD GENDER AND LEADERSHIP IN SOCIETY: DATA AND STATISTICS.....	38
Knyzhenko S. O., Sharaban O. LEGAL REGULATION AND DEVELOPMENT TRENDS OF DACTYLOSCOPIC ACCOUNTING IN UKRAINE.....	46
Kostytskyi V. V., Yermolenko V. M. RIGHT TO ENVIRONMENTAL INFORMATION AND INFORMATION ON THE CONDITION AND CHANGES OF CLIMATE: ISSUES OF THE THEORY OF ENVIRONMENTAL LAW.....	51
Lytvynenko V. M. SOME ISSUE OF COMPATIBILITY IN LABOR LAW TODAY.....	56
Makarova O. P. THE ROLE OF THE EXPERT IN THE CONDUCT OF A COMPLEX FORENSIC-PSYCHOLOGICAL- PSYCHIATRIC EXAMINATION IN THE JUDICIARY OF UKRAINE.....	60
Maksymenko T. V. ELECTORAL CODE OF UKRAINE: CONCEPTUAL PRINCIPLES.....	64
Mintenko H., Kovalchuk O. M. HUMAN AND CITIZEN RIGHTS: DIFFERENCES AND CORRELATIONS.....	69
Miroshnychenko M. I. A CONCEPT AND ESSENCE OF THE CONSTITUTIONAL STATE ARE IN CORRELATION WITH CONCEPT OF CONSTITUTIONALIZATION (AN ACTUAL MODEL IS FOR DEVELOPMENT OF THE CONSTITUTIONAL STATE IN UKRAINE).....	73
Movchan R. O. CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE PROCEDURE FOR THE USE OF NATURAL RESOURCES UNDER THE DRAFT CRIMINAL CODE: SEPARATE DISCUSSION PROVISIONS	77
Nestertsova-Sobakar O. V. FEATURES OF INDIVIDUALS’ PARTICIPATION IN CIVIL PROCEDURE ON UKRAINIANS LANDS IN RUS TIMES.....	83
Parkhomenko N. M. THE MECHANISM OF THE STATE: THEORETICAL FOUNDATIONS AND FEATURES OF TRANSFORMATION IN CONDITIONS MILITARY STATE.....	88
Pylyp V. V. MODERN CONCEPTS ON UNDERSTANDING THE PHENOMENON OF INSTITUTE AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS.....	94

Poltorakov O. Yu. “ETHICAL PORN” IN THE CONTEMPORARY SOCIAL AND LEGAL CONTEXT.....	99
Saksonov V. B. CONCERNING TERMINOLOGICAL CORRECTNESS OF THE CONCEPT OF “AUTHORIZING LEGAL NORMS”.....	104
Sambor M. A. FUNDAMENTALISM OF RIGHTS AND HUMAN FREEDOM IN THE CONDITIONS OF WAR: NARRATIVES AND THE NEED TO RECONSIDER.....	108
Sevriukov D. H., Kotsupal I. V. HISTORICAL EXPERIENCE OF DEFENDING DEMOCRACY IN INTERWAR EUROPE.....	113
Serhiichuk V. I. THE UKRAINIAN STATEHOOD: PATTERNS OF ACCUMULATION OF REVOLUTIONARY REVIVAL ENERGY.....	118
Serdiuk I. A. RESEARCH METHODS OF LEGAL ACTS.....	130
Stryzheus D. A. CONSTITUTIONAL-LEGAL AND THEORETICAL ISSUES OF JUDICIAL PROTECTION OF CIVIL RIGHTS.....	137
Sukhodolska A. A. THE QUESTION OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL SCIENCE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	142
Teremtsova N. V. PERSPECTIVES OF IMPROVEMENT IMPROVING LAW-MAKING IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF THE RULE OF LAW.....	147
Udoenko Zh. V., Nashynets-Naumova A. Yu., Oblovatska N. O. GUARANTEES OF ENSURING THE RIGHTS OF PERSONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS BY PREVENTING ERRORS BY LAWYERS.....	151

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.1>

Бандурка С. С.,
доктор філософії, докторант
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-1928-4566

ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ШЛЯХОМ УСУНЕННЯ ПРИЧИН І УМОВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS BY ELIMINATING THE CAUSES AND CONDITIONS OF CRIMINAL OFFENSES

В Конституції України проголошено, що всі люди є вільними та рівними у своїй гідності та правах, а права і свободи людини є невід'ємними та непорушними (ст. 21), кожна людина має право на свободу і недоторканність (ст. 29).

Захист прав і свобод людини, забезпечення безпеки людини від кримінальних посягань є одним із головних завдань держави і суспільства. Захист прав і свобод людини, забезпечення безпеки людини полягає передусім в забезпеченні потреб, інтересів, прав і свобод людини, в їх реальному дотриманні, користуванні і виконанні.

В українській правовій політиці правоохоронна і правозахисна діяльність визначена пріоритетною, оскільки згідно ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Проблема захисту прав і свобод людини є багатоаспектною, в силу того, що порушення прав і свобод людини можуть здійснюватися в силу різних причин і умов, серед яких найбільш небезпечними є кримінальні посягання на життя, здоров'я, честь і гідність людини, її недоторканність, право на власність, працю, відпочинок та інші права. Усунення причин і умов сприяючих вчиненню кримінальних правопорушень є формою захисту прав і свобод людини і громадянина.

Необхідність запобігання кримінальним правопорушенням такий же необхідний етап протидії цьому антисоціальному явищу як і виявлення, розслідування і судовий розгляд кримінальних правопорушень, з тою різницею, що діяльність з усунення умов і причин вчинення кримінальних правопорушень, тобто їх запобігання здійснюється ще до вчинення самих кримінальних правопорушень.

Сучасний стан функціонування Української держави, умови воєнного стану в яких знаходиться Україна в зв'язку з російською агресією, вимагають оперативного вирішення різних завдань в сфері захисту прав і свобод людини, зокрема запобігання кримінальним правопорушенням, зокрема, злочинам, як найбільш тяжких суспільно небезпечних діянь, віднесених кримінальним законодавством до категорії злочинів.

Ключові слова: захист прав і свобод людини, причини і умови, кримінальні правопорушення, запобігання.

The Constitution of Ukraine declares that all people are free and equal in their dignity and rights, and human rights and freedoms are inalienable and inviolable (Article 21), every person has the right to freedom and inviolability (Article 29).

Protection of human rights and freedoms, ensuring human safety from criminal offenses is one of the main tasks of the state and society. The protection of human rights and freedoms, ensuring human security consists primarily in ensuring the needs, interests, rights and freedoms of a person, in their real observance, use and fulfillment.

In the Ukrainian legal policy, law enforcement and human rights protection activity is defined as a priority, since according to Art. 3 of the Constitution of Ukraine, a person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized as the highest social value in Ukraine.

The problem of protecting human rights and freedoms is multifaceted, due to the fact that violations of human rights and freedoms can be carried out due to various reasons and conditions, among which the most dangerous are criminal encroachments on the life, health, honor and dignity of a person, his inviolability, the right to property, work, rest and other rights. Eliminating the causes and conditions contributing to the commission of criminal offenses is a form of protection of the rights and freedoms of a person and a citizen.

The need to prevent criminal offenses is the same necessary stage of combating this antisocial phenomenon as the detection, investigation and trial of criminal offenses, with the difference that activities to eliminate the conditions and causes of committing criminal offenses, that is, their prevention is carried out even before the commission of criminal offenses themselves.

The current state of functioning of the Ukrainian state, the conditions of the state of war in which Ukraine is in connection with russian aggression, require the prompt resolution of various tasks in the field of protection

of human rights and freedoms, in particular the prevention of criminal offenses, in particular, crimes, as the most serious socially dangerous acts, classified by the criminal law as a crime.

Key words: *protection of human rights and freedoms, causes and conditions, criminal offenses, prevention.*

Вступ. Усунення причин і умов, сприяючих вчиненню кримінальних правопорушень, зокрема, злочинності, є одним із основних напрямків державної правової політики. Всі сфери заходів запобігання кримінальним правопорушенням юристи-вчені і юристи-практики розділяють на загальні, спеціальні та індивідуальні прийоми, засоби і способи впливу на умови і причини кримінальних правопорушень.

Причини і умови вчинення кримінальних правопорушень слід розглядати як соціальні явища різного характеру, що призводять до порушень вимог і заборон, встановлених кримінальним законодавством.

За даними Офісу Генерального прокурора в 2022 році кількість правопорушень в Україні зросла на 8,2%.

Якщо в 2021 році було зареєстровано 321 444 кримінальних правопорушень, то в 2022 році 362 636 кримінальних правопорушень.

Зросла кількість злочинів проти основ національної безпеки, умисних вбивств, військових злочинів, злочинів загальнокримінальної спрямованості, в числі яких особливо тяжкі злочини зросли з 12 108 до 105 559, тяжкі злочини зросли з 111 955 до 125 656 злочинів, зросла кількість шахрайств, грабежів, викрадень автотранспорту, незаконного обігу наркотиків [1].

Військове вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року стало подією, яка вплинула на всі сторони суспільного життя України, сформували нові тенденції розвитку злочинності, обумовила необхідність посилення захисту прав і свобод людини і громадянина, як в нинішній час так і на перспективу.

Зростаючий рівень вчинення кримінальних правопорушень мотивує потребу додаткового дослідження проблем захисту прав і свобод людини.

Мета і завдання статті полягають у розгляді питань захисту прав і свобод людини шляхом усунення причин і умов кримінальних правопорушень.

Стан наукової розробленості запобігання злочинності шляхом усунення причин і умов, сприяючих вчиненню злочинів, а тим самим посиленню захисту прав і свобод людини знайшов своє відображення в наукових працях А.Ф. Зелінського, В.Я. Тація, Н.П. Закалюка, О.М. Литвинова, А.В. Рось, Т.Є. Дунаєвої, В.В. Голіни, В.П. Люкова, В.М. Трубнікова, Т.А. Денисової та інших вчених, які внесли значний вклад в розвиток кримінального права і кримінології, зокрема, теорії і практики запобігання злочинності, усунення причин і умов вчинення кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Протидія кримінальним правопорушенням (кримінальні проступки і злочини) є одним із способів захисту прав і свобод людини, що є елементом забезпечення громадської безпеки, яка є складовою національної безпеки України.

«Безпека, як соціальна і правова категорія, формується передусім і у сфері забезпечення прав і свобод людини, адже саме людина, як найвища соціальна цінність і як її об'єкт, є одночасно складовою будь-якого суб'єкта її забезпечення. Національна безпека у сучасному правовому сприйнятті як за законодавством України, так і в міжнародно-правовому ракурсі розглядає людину і об'єктом, і суб'єктом такої безпеки...»

Основними першочерговими функціями безпеки є забезпечення потреб, інтересів, прав і свобод людини.

Тому природним є сприйняття безпеки та її оцінка, через відповідність правам і свободам людини, насамперед, соціальним, які надаються і гарантуються їй державою, незалежно від громадського статусу, як головний критерій безпеки для особи. І сама безпека людини є різновидом її прав, але співвідношення ролі такої безпеки має бути урівноваженим з реалізацією інших прав й, особливо, свобод людини» [2].

Забезпечення безпеки людини охоплює комплекс заходів, що вживають державні органи влади, органи місцевого самоврядування, інші суб'єкти владних повноважень, об'єднання громадян, їх службові та посадові особи в протидії вчиненню кримінальних правопорушень. В науковій літературі часто вживаються терміни «профілактика злочинності», «запобігання», «протидія», «профілактика», «попередження правопорушень» та інші.

Ч. Беккарія в свій час писав, що: «Краще попереджувати злочини, ніж карати за них. Це становить мету будь-якого хорошого законодавства, яке, по суті, є мистецтвом вести людей до найвищого щастя чи на можливому меншому нещасті, якщо міркувати з точки зору співвідношення добра і зла в нашому житті» [3].

У сучасному кримінальному праві, як науці, причинам правопорушень надається кримінологічне пояснення. Кримінологічні теорії кримінальних правопорушень залежно від головних причин поділяються на соціологічні (обумовлені умовами життя людини), антропологічні (біологічні, біопсихологічні, природні), теорії науково-технічної революції (урбанізація, міграція, криза економіки тощо).

Загальними чинниками, що впливають на стан і рівень кримінальних правопорушень є низький рівень правосвідомості і правової культури, правовий нігілізм, незнання приписів

законів, негативний вплив на свідомість інформації про криміналізацію економіки, неповага до прав і свобод інших людей, неповага до закону, байдужість до своїх обов'язків, інші причини.

Об'єктивними факторами вчинення кримінальних правопорушень будуть обставини, що не залежать або не в повній мірі залежать від особи, такими є конкретні умови суспільного життя (інфляція, безробіття, бідність, корупція, бюрократизм тощо), прогалини в законодавстві, зловживання владою, соціально-політичні конфлікти тощо, недоліки в охороні власності, неналежний облік матеріальних цінностей.

Кримінологічне визначення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень передбачає два залежних між собою аспекти: антигромадську установку особистості та конкретну життєву ситуацію, що склалася до моменту вчинення кримінального правопорушення.

Своєчасне виявлення й усунення причин та умов індивідуальної протиправної поведінки, що призвела до вчинення кримінального правопорушення має не лише правове значення при встановленні міри відповідальності, а чинить також значний психологічний вплив на суспільство з метою запобігання вчинення протиправних діянь іншими особами.

Кримінальні правопорушення є складовою частиною загального антисоціального явища – правопорушень, всіх видів. Систему кримінальних правопорушень складають кримінальні проступки і злочини, які поділяються на злочини нетяжкі, тяжкі і особливо тяжкі.

На умови вчинення кримінальних правопорушень впливає низка кримінально-кримінологічних факторів. Зокрема, зв'язок (причинність) між двома явищами. Одна з яких (причина) за наявності певних умов створює, породжує іншу (наслідок). Загальною причиною кримінальних правопорушень в суспільстві можна вважати об'єктивні соціальні суперечності. Причини і умови кримінальних проступків і злочинів складають систему факторів, які обумовлюють рівень кримінальних правопорушень. Негативні соціальні явища є основною причиною кримінальних проступків, але вони їх не спричиняють. За одних і тих же соціальних причин не кожна людина здатна вчинити кримінальне правопорушення. За певних причин для вчинення правопорушення необхідні ще й умови, при наявності яких особа вчиняє кримінальний проступок чи злочин. Кримінальна поведінка формується не одночасно і не однією умовою, а цілим комплексом причин і умов, впродовж тривалого часу, досить часто з дитячого віку.

О.М. Неживець зазначає, що вивчення причин злочинності є однією із складних проблем кримінології. Умови злочинності це такі суспільні явища, що безпосередньо не впливають на скоєння злочину, але є своєрідною основою для

механізмів формування і дії причин, полегшуючи і посилюючи їх функціонування. Умова сама по собі не породжує злочинність або злочин, але впливає на процеси породження і бере участь в детермінації злочинності [4].

Головкін Б.М. вважає, що у системі суспільних відносин криміногенні та антикриміногенні явища і процеси взаємопов'язані між собою як діалектичні протилежності і одночасно впливають на суспільну свідомість. Криміногенні явища і процеси закономірно детермінують вибір протиправного шляху досягнення цілей лише певної частини людей, у першу чергу тих, що мають антисуспільну спрямованість свідомості і відповідну їй схильність до протиправної діяльності [5].

Ефективність кримінально-кримінологічного впливу на умови та причини вчинення кримінальних правопорушень в першу чергу, залежать від якості забезпечення запобіжної функції законодавства про кримінальну відповідальність.

Законодавство про кримінальну відповідальність займає своєрідну позицію у сфері запобігання злочинності. Окреслюючи коло забороненої поведінки (і побічно і шляхи правомірної поведінки), законодавець тим самим визначає, яким вчинкам потрібно запобігати, якої дії вчиняти неможна. Отже, без визначення межі злочинного немає запобігання злочинності. Кримінальне законодавство, з одного боку, обмежує процес запобігання злочинності, а з другого – певним змістовним удосконаленням і більш чітким осмисленням криміногенного аспекту здатне розширити своє запобіжне діяння [6].

Запобіжна роль кримінального законодавства визначена у ч. 2 ст. 50 Кримінального кодексу України в розділі «Покарання та його мета» в якій зазначено, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами [7].

Але запобіжна роль кримінального законодавства не обмежується тільки покаранням. В ст. 1 КК України вказано, що Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Як бачимо, кримінальне покарання є єдиним елементом системи кримінально-запобіжних засобів запобігання кримінальним правопорушенням.

Щоб охарактеризувати кримінально-кримінологічний вплив на умови і причини кримінальних правопорушень, доцільно розглянути зміст і призначення такої правової категорії, як діяння (дія чи бездіяльність).

Діяння виражається в активній або пасивній поведінці людини, яка проявляється у формі

невчинення дії (дій), які вона була зобов'язана і могла виконати, або не відвернення небезпеки, яку особа мала можливість відвернути і була зобов'язана це зробити.

Більшість кримінальних правопорушень можуть вчинятися як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності. Загалом поняття «діяння» в кримінальному праві розглядається в двох значеннях: а) як вольова усвідомлена поведінка (вчинки) людини, спрямована на вчинення і досягнення певних негативних наслідків; б) як синонім до терміну «кримінальне правопорушення» [8].

При дослідженні кримінально-кримінологічного впливу на умови і причини вчинення кримінальних правопорушень, як форми захисту прав і свобод людини, необхідно врахувати всі елементи і юридичні конструкції вчиненого діяння (дії чи бездіяльності), як основи протиправної поведінки особи.

Для діяння, як вольової усвідомленої поведінки, характерною є наявність об'єктивних і суб'єктивних ознак. Об'єктивні ознаки включають фізичні рухи, здійснювані тими чи іншими органами людського організму (або утримання від таких рухів). Суб'єктивні ознаки включають інтелектуальні та вольові ознаки, а також умотивованість та цілеспрямованість.

Діяння з кримінально-правової точки зору повинно бути: 1) суспільно небезпечним, 2) протиправним, 3) конкретним, 4) свідомим і 5) вольовим актом поведінки людини. Слід зауважити, що коли у діянні відсутнє виявлення волі особи (наприклад, через непереборну силу, непереборний фізичний примус, що відповідає нормам крайньої необхідності), останнє втрачає свій кримінально-правовий характер.

Кримінально-кримінологічний вплив на умови і причини вчинення кримінальних правопорушень, перш за все, спрямований на конкретні діяння (дії чи бездіяльність) в результаті яких наступили суспільно небезпечні наслідки. Кримінально-кримінологічний вплив на умови і причини вчинення кримінальних правопорушень реалізується через заходи профілактики.

Поняття «попередження», «профілактика», «запобігання» та інші види впливу на кримінальні правопорушення з метою зниження їх рівня і зменшення їх суспільної небезпеки, як вважають О.М. Бандурка і О.М. Литвинов, є складовим категорії «протидія злочинності» [9]. Разом з тим деякі автори вважають, що зміст понять «попередження» і «профілактика» повністю збігаються [10], а інші розглядають їх як близькі, але не тотожні.

Дунаєв Т.Є. наголошує, що стосується терміну «профілактика», під ним у кримінологічній літературі і на практиці розуміється цілеспрямована діяльність щодо запобігання порушенням будь-яких суспільних норм, усунення причин, що породжують ці порушення [11].

Заходи соціальної профілактики мають здійснюватися в різних сферах суспільної діяльності: в правовій (профілактика кримінальних проступків і злочинів), в технічній, санітарно-епідеміологічній, медичній, ветеринарній, культурно-духовній, освітянській. До правової профілактики належать і профілактика дисциплінарних, адміністративних, цивільно-правових правопорушень і профілактика кримінальних проступків і злочинів (кримінологічна, кримінально-правова, криміналістична, пенітенціарна) [12].

На думку Голіни В.В. попередження злочинності (кримінальних правопорушень нині) складається з трьох напрямків діяльності: кримінологічної профілактики, запобігання злочинам і припинення злочинів [13].

Литвак О.М. вважав, що найбільш адекватним терміном для позначення процесів соціального впливу на злочинність з метою зниження її рівня є термін «соціальний контроль», що розуміється ним в широкому значенні. Литвак О.М. зазначав, що «соціальний контроль» над злочинністю, здійснюваний державною владою, реалізується у формах: а) кримінального законодавства; б) застосуванням норм КК; в) соціального кримінологічного попередження злочинності і окремих злочинів [14].

Але О.М. Бандурка та Л.М. Давиденко зазначають, що більш прийнятним для використання цього терміну з метою позначення одного з напрямів боротьби зі злочинністю слід використовувати «протидію», оскільки термін «контроль» не є логічним, зміст його вужче «чим боротьба зі злочинністю» [15].

Профілактика злочинності в Юридичній енциклопедії визначена як система державних та громадських заходів, спрямованих на виявлення, усунення і нейтралізацію причин і умов злочинності. Розрізняють профілактику злочинності загальносоціальною та профілактику злочинності соціально-кримінологічною. До першої віднесено, насамперед, заходи антикриміногенної спрямованості, які сприяють структурній перебудові та реформуванню економіки, реалізацію науково-обґрунтованої соціально-економічної політики, розвитку та вдосконалення нових суспільних відносин і ринкової інфраструктури. Це можуть бути заходи економічного, політичного, психологічного, виховного та організаційно-правового характеру. Спеціально-кримінологічна профілактика складається з цілеспрямованого впливу на криміногенні фактори та виправлення осіб, схильних до вчинення злочину [16].

В структурі спеціально-кримінологічної профілактики кримінальних правопорушень особливу роль займає індивідуальна профілактика, під якою слід розуміти виховно-профілактичний вплив на тих осіб, які здатні на вчинення кримінальних правопорушень. Індивідуальна профілактика кримінальних проступків розрахована на конкретну роботу з конкретними особами.

Індивідуальна профілактика спрямована не тільки на вплив на осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень, а й на фактори соціального середовища, які впливають на поведінку людини, формуючи її як антиправову. Суб'єктам загальносоціальної профілактики мають виступати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, громадські організації, трудові колективи, неформальні об'єднання громадян. Суб'єктами спеціально-кримінологічного впливу на кримінальне правопорушення є, насамперед, правоохоронні органи, зокрема, поліція, прокуратура, органи державної безпеки, органи податкового і митного контролю та інші державні органи і організації, уповноважені на здійснення спеціальних заходів кримінально-криміногенного та кримінально-процесуального характеру, спрямованих на запобігання кримінальних правопорушень. Спеціально-криміногенна профілактика кримінальних правопорушень є різноманітною за змістом, обсягом, масштабом та сферою застосування, характером і механізмом дії, багатоаспектною діяльністю органів влади, місцевого самоврядування, правоохоронних і правозахисних органів і організацій, яка спрямована на швидке виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень.

Спеціально-кримінологічна профілактика умов і причин вчинення кримінальних правопорушень «має здійснюватися комплексно на різних рівнях, у всіх сферах і виявах суспільного життя з неухильним додержанням законності та широкої гласності, враховувати досягнення кримінологічної науки і правозастосовної практики. Заходи кримінологічної профілактики не можуть суперечити інтересам держави, її органів і громадських формувань, обмежуючи права посадових осіб, а також ущемлювати законні інтереси громадян, стосовно яких здійснюється профілактика. В процесі здійснення кримінологічної профілактики організаційно-правове, інформаційне, методичне, ресурсне та інше забезпечення покликане сприяти поліпшенню ефективності й цілеспрямованості діяльності суб'єктів, удосконаленню законодавчого, правозастосовного та профілактичного процесу, що сприяє підвищенню антикриміногенного потенціалу системи» [17].

Причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення – це чинники об'єктивної ситуації та особливості особи (обвинуваченого чи потерпілого), які обумовили вчинення кримінального правопорушення. Під умовами, які сприяють вчиненню кримінального правопорушення, розуміються обставини, які полегшили обвинуваченому вчинення кримінального правопорушення та досягнення злочинного результату.

Причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення виявляються

в процесі провадження комплексу необхідних слідчих дій [18].

Відповідно до положень ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» одним з основних повноважень поліції є завдання здійснювати превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на профілактику правопорушень, виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень [19].

На основі змін до кримінального та кримінального процесуального законодавства, що вступили в силу 1 липня 2020 року в зв'язку з прийняттям Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» [20] та впровадження кримінальних проступків, аналогічне завдання щодо виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень і вжиття заходів щодо їх усунення покладається також на підрозділи дізнання органів поліції, що передбачено в Положенні про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України» [21]. Рось А.В. та Балац Р.М. наголошують, що на слідчого та дізнавача в межах їх компетенції під час досудового розслідування покладається обов'язок з виявлення причин та умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень. Проте цей обов'язок покладається на слідчого та дізнавача підзаконними нормативно-правовими актами – наказами МВС України.

У зв'язку з колізією окремих нормативно-правових посилань доцільно додати до чинного Кримінального процесуального кодексу України, як засіб кримінально-кримінологічного впливу на умови і причини вчинення кримінальних правопорушень, внесення у відповідний державний орган, громадську організацію чи посадовій особі подання про вжиття необхідних заходів для усунення виявлених причин та умов, які сприяли вчиненню кримінальних правопорушень.

Автор пропонує в Кримінальний процесуальний кодекс України до ст. 38 «Органи досудового розслідування» внести ч. 5 наступного змісту: «При провадженні дізнання, досудового слідства і судового розгляду кримінального провадження підрозділи дізнання, слідчий, детективи Національного антикорупційного бюро України, прокурор зобов'язані виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення» і ч. 6, в якій встановити:

«Підрозділ дізнання, слідчий, детектив Національного антикорупційного бюро України, причини і умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, вносять у відповідний державний орган, орган місцевого самоврядування, громадську організацію або посадовій особі подання про вжиття заходів для усунення цих причин і умов.

Якщо в ході дізнання, досудового слідства або перевірки, що проводилась на підставах ч. 4 ст. 38 Кримінального процесуального кодексу України, буде встановлено, що в діянні особи, яка притягається до кримінальної відповідальності, чи в діянні інших осіб є ознаки дисциплінарного правопорушення або в діянні повинні бути згідно із чинним законодавством притягнуті до матеріальної відповідальності, підрозділ діяння, слідчий, детектив Національного антикорупційного бюро чи прокурор зобов'язані порушити в поданні питання про притягнення осіб до дисциплінарної або матеріальної відповідальності.

Не пізніше як у місячний строк по поданню має бути вжито необхідних заходів і про результати повідомлено особу, яка надіслала подання.

Якщо посадова особа подання залишила без розгляду, то підрозділ дізнання, слідчий, прокурор зобов'язані вжити заходів, передбачених ст.ст. 254–257 Кодексу України про адміністративні правопорушення».

Кримінально-кримінологічний вплив на умови та причини вчинення кримінальних правопорушень слід розуміти як комплекс суспільних соціально-запобіжних заходів з метою перешкоджання, припинення та усунення дії детермінантів кримінальних правопорушень та їх проявів, насамперед, причин та умов їм сприяючих.

За масштабами здійснення профілактичні заходи можуть бути загальнодержавні, в межах всієї країни, регіональні або галузеві, в межах регіону, міста, району, мікрорайону, галузі суспільних відносин; індивідуальні – спрямовуються щодо причин і умов конкретного прояву кримінального правопорушення [22].

Злочинність формує систему протиправних підстав у доступі до влади, матеріальних ресурсів і благ, унеможливаючи вільну ринкову конкуренцію, порушуючи принципи демократії та соціальної справедливості.

Згідно з результатами проведених наукових досліджень, соціологічних опитувань та з висновками незалежних експертів, масштаби криміналізації та корумпованості влади мають тенденцію до невпинного зростання, сягаючи критичної межі, за якою настає втрата важелів керування державою з боку легітимної влади, розпад державних інститутів та припинення демократичного розвитку держави.

Вкрай загрозливим є високий рівень насильницьких та корисливо-насильницьких злочинів, зокрема таких особливо небезпечних, як убивство на замовлення, викрадення людей, бандитизм, розбій та грабж. В Рішенні РНБО відмічається, що злочинність в Україні зросла, перш за все, за рахунок особливо тяжких та тяжких злочинів. Великою мірою це є наслідком незавершеності реформ у сфері забезпечення конституційних прав і свобод громадян, відсутності стратегічної антикримінальної політики в дер-

жаві та необхідної спільної політичної волі до ефективної протидії тотальній криміналізації суспільства і держави.

Основні криміногенні чинники, які потребують профілактичного впливу, які необхідно виявляти, прийняти та усунути, переважно носять соціальний характер. До них належать: бідність; безробіття; відсутність доступного житла; недосконалість системи освіти; загострення соціальної нерівності; ослаблення соціальних і сімейних зв'язків, а також неналежне виховання в сім'ї, що посилює несприятливі умови життя; збільшення кількості неблагополучних сімей, розлучень, асоціальна поведінка батьків, ухилення або відсторонення батьків від виконання своїх обов'язків з виховання дітей, жорстокість і насилля в сім'ях; соціальні чинники, пов'язані з міграційними процесами; руйнування культурної самобутності, втрата моральних принципів суспільного життя та патріотизму; антигромадський спосіб життя; погіршення умов життя окремих соціальних груп; недостатня мережа об'єктів культурно-побутового призначення, спортивних установ, місць відпочинку; низький рівень медичного обслуговування населення; алкоголізм, немедичне вживання наркотичних засобів та інших психотропних речовин; поширення в засобах масової інформації ідей і поглядів, що призводять до зростання нетерпимості, насильства та обману; необмежений доступ неповнолітніх до ігрового бізнесу; недоліки в охороні державного і колективного майна і інші умови, які сприяють скоєнню правопорушень в суспільстві. Вирішення зазначених проблем повинно здійснюватися систематично на державному, регіональному, місцевому та індивідуальному рівнях.

Суб'єктам профілактики кримінальних правопорушень мають виступати і всі органи та організації, уповноважені на вжиття запобіжних заходів. Суб'єктами загальної та індивідуальної профілактики правопорушень є органи державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), органи місцевого самоврядування, органи прокуратури, засоби масової інформації, громадські організації, у тому числі громадські формування з охорони громадського порядку, релігійні установи та організації, підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, які беруть участь у профілактиці правопорушень. Керівники суб'єктів профілактики правопорушень несуть відповідальність за організацію профілактичної роботи в межах своєї повноважень.

Особливе місце в системі заходів кримінально-кримінологічного впливу на умови і причини вчинення кримінальних правопорушень займає індивідуальна профілактика. До заходів індивідуальної профілактики можна віднести профілактичну бесіду, роз'яснення законодавства і наслідків у випадку його порушення, усне попе-

редження про неприпустимість протиправних дій, офіційне попередження про неприпустимість насильства в сім'ї, офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінку, взяття на профілактичний облік, адміністративний нагляд органів поліції, соціальний патронаж осіб, які відбули покарання у вигляді обмеження волі або її позбавлення на певний строк та осіб антисуспільної спрямованості.

В Законі України «Про Національну поліцію» [23] встановлено, що одним з основних завдань поліції є охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидія злочинності.

В розділі IV «Повноваження поліції» вказаного Закону визначено, що поліція відповідно до покладених на неї завдань виконує низку профілактичних заходів, зокрема: здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненого правопорушення, здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень; виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення; вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення; вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення.

Висновки. Попередження полягає в системі засобів адміністративного чи кримінального примусу, спрямованих на недопущення здійснення наміру конкретної особи до початку зазіхання на вчинення правопорушень. Недопущення здійснюється через систему засобів адміністративного примусу чи кримінально-процесуального примусу, спрямованих на перешкоджання здійснення злочинного наміру конкретною особою на стадії готування. Припинення правопорушення реалізується шляхом заходів спрямованих на зупинення протиправної діяльності, яка вже почалася з метою відвернення настання суспільно небезпечних наслідків. Профілактика правопорушень – обов'язкова діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій

незалежно від форми власності, у тому числі громадських організацій, спрямована на виявлення та усунення причин і умов, які сприяють учиненню правопорушень, а також виявлення осіб, схильних до вчинення правопорушень, та застосування заходів до їх виправлення.

Загальна профілактика полягає в заходах, спрямованих на виявлення причин і умов, що сприяють учиненню правопорушень на всій території України, у її окремому регіоні, галузі господарства, стосовно частини населення чи групи осіб, а також на підприємстві, в установі, чи організації незалежно від форм власності.

Індивідуальна профілактика правопорушень це система спеціальних заходів щодо конкретних осіб, які не скоїли протиправних діянь, але знаходяться в несприятливих умовах і під їх впливом учиняють такі дії, ведуть антисуспільний спосіб життя, скоюють правопорушення, характеризуються формуванням умислу і мотиву на вчинення правопорушень, підготовкою конкретного правопорушення, вчинили замах на злочин, але не довели його до кінця, скоїли злочин і можуть допустити рецидив.

Антисуспільна спрямованість особи виявляється в її аморальних вчинках, дисциплінарних, адміністративних та інших правопорушеннях, які ще не мають злочинного характеру, але при повторенні дедалі більше набирають кримінальних рис.

Органам дізнання, досудового слідства, прокуратурі та суду слід вживати заходів до усунення причин і умов, що сприяють учиненню правопорушень, у межах та на підставі кримінального процесуального законодавства України.

Суб'єкти профілактики мають інформувати населення про стан правопорядку, засоби та методи захисту громадян і власності від протиправних посягань.

Профілактика кримінальних правопорушень охоплює широкий комплекс соціально-економічних, ідеологічних, правових, демографічних, морально-духовних та інших заходів.

Профілактику кримінальних правопорушень слід розглядати як сукупність заходів, що здійснюються з метою ліквідації умов, які сприяють вчиненню правопорушень.

Кримінально-кримінологічний вплив на причини і умов вчинення кримінальних правопорушень є формою захисту прав і свобод людини, законних інтересів суспільства і держави.

Список використаних джерел:

1. Статистика злочинності в Україні в 2022 р. Офіс Генерального прокурора. Режим доступу: new.gp.gov.ua
2. Забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності України / за заг. ред. А.М. Кислого, М.П. Стрельбицького: навчальний посібник, ч. 1. К.: МАУП, 2021. С. 7 (304 с.).
3. Ч. Беккарія «О преступлениях и наказаниях» (сост. Перев. В.С. Овчинского). М.: ИНФРА-М, 2004. VI Библиотека криминолога. С. 123. (184 с.).

4. Неживець О.М. Основні умови та механізми, що детермінують злочинну поведінку жінок. Кримінальне право і криминологія // Юридичний вісник. № 3 (24). 2012. С. 120.
5. Головкін Б.М. Загальна характеристика детермінантів злочинності в Україні // Форум права. 2014. №1. С. 106.
6. Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні: монографія за заг. ред. В.І. Борисов, В.С. Зеленецького. Х., «Право», 2011. С. 191.
7. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131.
8. Словник юридичних термінів (російсько-український). К., Юрінком, 1994, С. 152.
9. О.М. Бандурка, О.М. Литвинов Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія. ХНУВС. 2011. С. 167.
10. Люков В.П. Состояние, причины преступности в Украине и ее предупреждение : монография. Донецк, 1999. С. 272.
11. Т.Є. Дунаєва Впровадження профілактичної діяльності під час досудового розслідування кримінальних правопорушень в Україні. Питання боротьби зі злочинністю. Випуск 39. Харків. «Право». 2020. С. 85. (С. 85–90).
12. Литвинова Г., Литвинов О. Профілактика злочинів: український аспект. Нормативно-правові акти та коментарі (Атлант). 2001. С. 8–12.
13. Голіна В.В. Соціально-криминологічне попередження злочинів (теорія і практика) Автореф. Дис. Доктора юрид. Наук. 12.00.08. Харків. 1994. С. 13 (38 с.).
14. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність: Криминологічно-правове дослідження.-К., Юрінком Інтер. 2000. С. 53.
15. Бандурка А.М., Давденко Л.М. Противодействие преступности: война терминов, понятия, общая характеристика // Право і безпека. Х., 2004. № 33. С. 8.
16. Юридична енциклопедія в 6-ти томах. К., вид-во «Українська енциклопедія» ім. П.М. Бажана. 2003. т. 5. С. 184 (733 с.).
17. Юридична енциклопедія в 5-ти томах. К., вид-во «Українська енциклопедія» ім. П.М. Бажана. 2001. т. 3. С. 409 (789 с.).
18. Тертышник В. Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Украины (Арена, 2000). С. 46.
19. Про Національну поліцію : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2015, №40-41, ст. 379.
20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2019, №17, ст. 71.
21. А.В. Рось, Р.М. Балац Запобігання кримінальним правопорушенням як одне із завдань кримінального судочинства // Право і безпека. 2020. № 4. (79). С. 88.
22. Криминологія. Загальна частина. Навчальний посібник. Автори-упорядники С.Ф. Денисова, Т.А. Денисова, С.Г. Кулик, О.С. Шеремет. Чернігів, ПАТ «ПВК «Десна», 2015. С. 311.
23. Про Національну поліцію : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2015, № 40-41, ст. 379.

УДК 340.12:398.9(=161.2)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.2>**Бедрій М. М.,**кандидат юридичних наук, доцент, адвокат,
доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
юридичного факультету*Львівського національного університету імені Івана Франка*

ORCID: 0000-0003-4021-1980

**ПАРЕМІЙНІ ФОРМИ ФІКСАЦІЇ ПРАВОВИХ ЗВИЧАЇВ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ****PAREMIC FORMS OF FIXATION
OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S LEGAL CUSTOMS**

Стаття присвячена фіксації норм українського звичаєвого права у народних приказках і прислів'ях. Обґрунтовано гіпотезу про те, що правові звичаї мають здатність набувати форми фольклорних творів. Завдяки яскравому, компактному та красномовному звучанню паремії легко фіксувалися в народній пам'яті, а з ними і зміст звичаєвої норми. Згодом їх було зручно транслювати під час побутових повчань, суспільних обговорень, судових дебатів і позасудових спорів. Відтак, паремійні форми українських правових звичаїв були стійкими та витривалими, легко поширювалися у часі та просторі. Водночас не кожна норма звичаєвого права фіксувалася у фольклорі, як і не кожна паремія містила правовий звичай.

До наших днів дійшли приказки щодо різних сфер правового регулювання, і вони гіпотетично можуть відображати певні норми звичаєвого права, що діяли в минулому. Досліджено паремії, які зафіксували правові звичаї про владу, власність, договір, спадкування, сімейні відносини, правопорушення, покарання, судочинство, слідчі дії, докази, виконання судового рішення тощо. Значна частина змісту народних приказок підтверджується положеннями нормативно-правових актів та інших документів із минулого. Особливо важливою є практика копних судів XIV–XVIII ст., яка інколи фіксувалася у судових звітах. Використовуючи ці судові механізми українського звичаєвого права, сторони, судді, свідки, інші учасники процесу могли цитувати зміст правового звичаю за допомогою приказки чи прислів'я.

Проаналізовано зміст більш як п'ятдесят паремій українського народу на правову тематику. Серед них наступні: «служба вольності не тратить», «що рада, то не зрада», «то нічیه, бо то Бог дає», «краще моє, ніж наше», «чий берег, того й вода», «чия корова, того й теля», «за ґрунтом і право йде», «хто винен, віддати повинен», «волів купують без ярма», «бачили очі, що купували», «добре слово варте завдатку», «наше не наше, але й не ваше», «давнього боргу не згадуй», «сестра при братах не спадкоємиця», «на батька й суду нема», «карай, та назад оглядайся», «винного двома батогами не б'ють», «знав що робиш – знай що буде», «де три козаки, там два третього судять», «краще один свідок, який бачив, ніж два, які чули», «що серце ховає, лице промовляє», «правда не втоне в воді, не згорить в огні» та інші.

Ключові слова: *звичай, звичаєве право, фольклор, народні приказки, судова практика.*

The article is devoted to the fixation of norms of Ukrainian customary law in folk sayings and proverbs. The hypothesis that legal customs have the ability to take the form of folklore works is substantiated. Thanks to the bright, compact and eloquent sound, paremias were easily fixed in the people's memory, and with them the content of the customary norm. Later, it was convenient to broadcast them during household lessons, public discussions, court debates and out-of-court disputes. Therefore, paremic forms of Ukrainian legal customs were stable and durable, easily spread in time and space. At the same time, not every norm of customary law was recorded in folklore, just as not every paremia contained a legal custom.

Proverbs about various areas of legal regulation have survived to this day, and they can hypothetically reflect certain norms of customary law that were in force in the past. Paremias, which recorded legal customs about power, property, contract, inheritance, family relations, offenses, punishment, judicial proceedings, investigative actions, evidence, execution of a court decision, etc., were studied. A significant part of the content of folk sayings is confirmed by the provisions of normative-legal acts and other documents from the past. The practice of "kopa" courts of the 14th–18th centuries is especially important, which sometimes recorded in court reports. Using these judicial mechanisms of Ukrainian customary law, parties, judges, witnesses, and other participants in the process could quote the content of legal custom with the help of a saying or a proverb.

The content of more than fifty paremias of the Ukrainian people on legal topics was analyzed. Among them are the following: "the service does not waste a freedom", "the council is not treason", "it is nobody's property, because God gives it", "mine is better than ours", "whose shore is the water", "whose cow, that and the calf", "the right goes with the soil", "he who is guilty must pay", "oxen are bought without a yoke",

“eyes saw what was bought”, “a good word is worth a deposit”, “ours is not ours, but and not yours”, “don’t remember the old debt”, “a sister is not an heiress with brothers”, “there is no judgment for a father”, “punish, but look back”, “the guilty are not beaten with two lashes”, “You knew what you were doing – know what will happen”, “where there are three Cossacks, there two judge the third”, “one witness who saw is better than two who heard”, “what the heart hides, the face speaks”, “the truth will not drown in water, it will not burn in fire” and others.

Key words: *custom, customary law, folklore, folk sayings, judicial practice.*

У сучасному світі переконання про цінність права є загальноновизнаним і домінуючим. Відтак, юриспруденція виправдано посідає важливу нішу в системі наукових знань. Важливою тенденцією її розвитку в умовах XXI ст. є проблема правового плюралізму, яка базується на різнотипності джерел права у конкретній правовій системі. Для української історії велике значення має правовий звичай як форма права, в якій тисячоліттями виражалися й еволюціонували народні уявлення про державність, правопорядок, справедливість, власність, договори, спадкування, покарання тощо. Натомість сучасний стан правової системи України все ще відчуває шкідливі наслідки радянських десятиліть тоталітарного бачення права (його ототожнення із законодавством) як інструменту державно-владного впливу, заснованого виключно на нормативно-правових актах.

Новітні наукові дослідження підтверджують те, що первинно право виникало не як складні тексти законодавців, а як живий витвір самого суспільства – правовий звичай, що передавався з покоління у покоління. Це викликає питання щодо форм, в яких фіксувалися відповідні правові звичаї. У попередній публікації було доведено, що вони можуть бути діяльними, усними та письмовими [1]. Серед усних форм фіксації правового звичаю в суспільній практиці значний інтерес становлять народні приказки та прислів'я (паремічні форми фольклору).

Вперше існування норм українського звичаєвого права у народних пареміях дослідив А. Яковлів, перебуваючи на той час у еміграції (30-ті рр. ХХ ст.). Однак продовжити започатковані ним дослідження у згаданому напрямі з'явилася можливість аж у незалежній Україні, адже радянська юридична наука займала відверто ворожу позицію до українського звичаєвого права. В умовах демократичного ладу та наукової свободи вказана тематика збагатилася публікаціями О. Івановської, С. Ковальнової, В. Сироткіна, О. Чорнобай та ін. Водночас існує простір для подальших наукових пошуків, оскільки чимало проблемних аспектів ще потребують всебічного висвітлення.

З огляду на висловлені міркування **метою цієї статті** є з'ясування змісту та особливостей паремійних форм фіксації норм українського звичаєвого права.

Дослідники звертають увагу на те, що давні законодавчі тексти часто викладалися у формі афоризмів і приказок (наприклад, давньоіндій-

ські законодавчі збірники Апастамба і Гаутама). Пізніше їх викладали і в віршованій формі, щоб полегшити вивчення та запам'ятовування (наприклад, скандинавські руни). Давні знавці права часто були за сумісництвом поетами чи митцями, тому намагалися зафіксувати юридичні норми у свідомості людей завдяки зручному звучанню та легкому мовному обігу [2, с. 38]. Разом з тим ця практика була започаткована не конкретними законотворцями, а самими народами в процесі історії, на що вказують численні приклади паремій (прислів'їв і приказок) юридичного змісту. Саме в такий спосіб фіксувалися усні правові звичаї, поширювалися у суспільстві та передавалися наступним поколінням.

Документи, що зберегли до наших часів відомості про діяльність громадських судів (їх наявність спостерігаємо в кожному історичному типі українського звичаєвого права), свідчать, що не тільки судді (що само собою зрозуміло), але й сторони та публіка в судовому процесі виявляли досконале знання українського звичаєвого права; сторони у процесі часто цитували звичаєво-правові норми, переказуючи їх зміст в стислих реченнях. Шляхом постійного вживання протягом довгого проміжку часу ці речення перетворилися у стислі, але змістовні та красномовні формулювання, в яких викристалізувалися основні принципи звичаєвого права і народної правосвідомості. Ці юридичні формулювання увійшли згодом до загального вжитку українців та стали народними прислів'ями і приказками [3, с. 234–235].

Прислів'я та приказки є короткими влучними висловами, які образно та лаконічно передають нащадкам висновки з життєвого досвіду багатьох поколінь предків. Вони є узагальненою пам'яттю народу та результатом його спостережень за суспільним життям і явищами природи, що дає змогу наступному поколінню формулювати погляди на етику, мораль, право тощо. Прислів'я і приказки належать до паремійного жанру усної народної творчості та становлять своєрідний звід правил, якими людина повинна керуватися у повсякденному житті. Вони рідко лише констатували певний факт, а частіше рекомендували чи застерігали, схвалювали або засуджували. Чіткої межі між прислів'ями та приказками не існує, а основна відмінність полягає насамперед у тому, що прислів'я є більш розгорнутими, ніж приказки [4, с. 214–215].

Поширеність і загальність паремій обумовлені насамперед тим, що вони володіють вели-

кою суспільною цінністю, яка полягає в їх пізнавальному, виховному й естетичному значенні, у багатому життєвому змісті, глибокому ідейному сенсі, художніх властивостях та етнічній особливості. Ці словесні мініатюри, які в процесі формування закріпилися як своєрідні усталені формули, образні кліше, донесли до наших днів елементи давніх міфічних уявлень, риси світогляду попередніх епох, акумулювали багатотисячолітній досвід суспільних відносин, відтворили ставлення предків до владних і правових інститутів [5, с. 38].

Мова паремії не є довільною, а керується жорсткими правилами, що історично сформувалися. Прислів'я та приказки як комунікативні одиниці становлять нетипові тексти малої форми (так зв. мікротексти), які є готовими для прагматичного використання. Паремії, як правило, мають прецедентний характер – будуються на прикладах із життєвого досвіду. Інколи відображаючи певний суспільний стереотип, паремія стає інтелектуально-емоційним блоком і орієнтиром у ментальному та вербальному просторах [6, с. 68–70].

Можна припустити, що значна частина народних приказок формувалася під час судових процесів, коли сторони, використовуючи риторичні засоби, намагалися довести свою правоту в справі. Найбільш змістовні та влучні висловлювання, які звучали в судових процесах, закріплювалися в народній пам'яті (у період середньовіччя та раннього нового часу присутність численної публіки під час здійснення судочинства на українських землях була типовим явищем), принагідно повторювалися й поза засіданням суду. Згодом ці формулювання компресувалися, відшліфовувалися, набирали ритмізованої милозвучної форми, і зрештою набували жанрових ознак паремій [7, с. 15].

До наших днів дійшли приказки щодо різних сфер правового регулювання, і вони гіпотетично можуть відображати певні звичаєво-правові норми, що діяли в минулому. Наприклад, прихильність українців до демократичної форми правління підтверджують такі паремії: «служба вольності не тратить», «що рада, то не зрада», «без ради і військо гине», «інша рада гірш як зрада», «от тобі хомут і дуга, але я тобі не слуга», «казав пан, та й пішов сам» [6, с. 127].

Серед фольклорного масиву важливе значення мають паремії на приватно-правову тематику, в яких відображалися звичаєві норми про власність, зобов'язання, торгівлю, спадкування, сімейні відносини тощо. Зокрема про відсутність права власності щодо окремих об'єктів говорять такі паремії: «то нічیه, бо то Бог дає», «що Бог сіє, то нічیه». Приказка «краще моє, ніж наше» виражає перевагу приватної власності над колективною у правосвідомості українців [8, с. 4]. У приказці «куди плуг, соха, сокира

і коса ходили» відображено норму про набуття права власності на землю шляхом їх персвісних обробки та освоєння [9, с. 11], тобто на підставі звичаю займанщини (заїмки).

Формулювання «за ґрунтом і право йде» [10, с. 153] було аргументом у цивільних спорах, коли встановлювалося право власності на врожай. Воно означало, що власник земельної ділянки був власником рослин, які на ній росли. Цікаво, що це положення відповідає чинному законодавству України, адже відповідно до ч. 2 ст. 189 Цивільного кодексу України продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не встановлено законом або договором [11]. Подібними за змістом були приказки «чий берег, того й вода», «чий став, того й риба», «чия земля того й хліб», «чий бджоли, того й мед», «чий коні, того й віз», «чия корова, того й теля» та ін. [8, с. 6–7].

Приказка «обіцянка – новий борг» [12, с. 648] зафіксувала обов'язковість усного зобов'язання, ймовірно, висловленого при свідках. Пареміями на боргову тематику також були «хто винен, віддати повинен», «що винен, віддати повинен» та ін. Правові звичаї передбачали різні правила щодо купівлі та дарування речей. Наприклад, формулювання «хто коня купить, бере й вуздечку» відображало право покупця коня отримати у власність ще й вуздечку. Натомість щодо волів це правило не діяло – «волів купують без ярма». Про обмеженість прав обдарованого лише можливістю прийняти подарунок або відмовитися від нього говорять паремії «дарованому коневі в зуби не дивляться», «що подароване, то не раховане» тощо [8, с. 7–8].

Українське звичаєве право протидіяло недобросовісній торгівлі, забороняючи нечесний торг («твої гроші, твої й очі, не сподобалось – не бери, а торг не гніви»), обман покупців («ціну бери, а мірою не ображай, бо дивись і без хліба зостанешся, ніхто купувати не буде») та інші неправомірні дії [13, с. 37–38]. Разом з тим в українському фольклорі є приказка «бачили очі, що купували...» [14], яка захищає права продавців.

Народне формулювання «добре слово варте завдатку» [15, с. 268] вказує на те, що одним із засобів забезпечення зобов'язання була порука, під час якої поручитель, слово якого було вагомим у суспільстві, гарантував виплату боржником відповідного боргу. Крім того, вказана паремія мала відношення до здійснення судочинства за українським звичаєвим правом. Зокрема якщо на стадії «великої копи» (судового розгляду) виникали певні труднощі в процесі встановлення істини, копний суд був уповноважений перенести розгляд справи на інший час. Водночас із перенесенням розгляду підсудного поміщали у в'язницю чи віддавали на поруки. Копний суд рідко вдавався до арешту як до запобіжного заходу, а найчастіше передавав підсудного на поруки його феодалу чи сільській

громаді, які повинні були внести велику суму застави: від 100 до 1000 кіп грошей [16, с. 353]. Проте, як впливає з вище наведеного формулювання, слова людини, яку поважала громада, було достатньо для встановлення поруки, тому застава не сплачувалася. Так, у 1629 р. на засіданні копного суду в с. Липляни Овруцького повіту Данило Пашинський поручився за Яцька Каленського, обіцяючи на третю копу його доставити [17, с. 86].

Приказка «*Наше не наше, але й не ваше*» відображає своєрідний віндикаційний позов, яким неволодіючий річчю власник ставив вимогу повернути йому відповідну річ володіючим нею невласником [3, с. 236]. Про наявність позовної давності у боргових зобов'язаннях свідчить приказка «*давнього боргу не згадуй*» [8, с. 7].

Окремі паремії можуть відображати зміст звичаєвих норм, які діяли на певному історичному етапі у спадковому праві. Згідно з «Руською правдою» у разі смерті батька, який не залишив заповіту, його майно передавалося дітям. При цьому, доньки за наявності синів не допускалися до спадкування. Як відомо, у «Руській правді» переважали кодифіковані норми звичаєвого права. Також у фольклорі утворилася приказка, що фіксувала наведену норму – «*сестра при братах не спадкоємиця*» [18, с. 33]. Цю норму можна пояснити іншим звичаєм, за яким доньки, що виходили заміж, отримували посаг, тому потім не допускалися до спадкування.

Чимало народних приказок містили в собі норми українського звичаєвого права, що регулювали сімейні відносини. Формулювання «*на батька й суду нема*» [19, с. 184] зафіксувало давню заборону дітям скаржитися в суд на своїх батьків. Ст. 7 розд. VIII Статуту Великого князівства Литовського 1566 р. надавала право батькам позбавити спадкових прав своїх дітей, якщо вони несправедливо виступали проти них у суді в справі, що загрожувала смертною карою [20, с. 353–354]. Загальновідома приказка «*донька – батькові та матері не користь*» має на увазі правовий звичай, за яким донька переходила в рід, з якого походив її чоловік, забираючи в батьків посаг, а її діти вважалися продовжувачами роду чоловіка [21, с. 186].

У народних приказках і прислів'ях фіксувалися також норми українського звичаєвого права про кримінальну відповідальність. Наприклад, формулювання «*винного двома батогами не б'ють*» [3, с. 236] відповідає давньоримському принципу *non bis in idem* [22, с. 253], що означає у перекладі з латинської мови «не двічі за одне», а також ч. 3 ст. 2 чинного Кримінального кодексу України, яка передбачає: «Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення більше одного разу» [23]. Отже, українське звичаєве право забороняло двічі карати особу за один злочин.

Приказка «*карай, та назад оглядайся*» [3, с. 236] вказувала на потребу врахування гуманістичних засад застосування покарання до осіб, які вчинили злочин. Відтак, у звичаєвому судочинстві формувалися інститути умовного засудження, звільнення від покарання тощо. У 1686 р. в м. Бориспіль було затримано трьох злодіїв: Ониська Голинку, Михайла Збіглого й Івана Коротенка. Борипільський міський суд стикнувся з труднощами під час винесення вироку у цій справі, тому на центральній площі міста було скликано міщан і жителів навколишніх сіл, щоб порадитися з ними. Зібрана на площі копа самостійно прийняла рішення стосовно згаданих злодіїв: «увесь народ, так стани старіє і середніє, яко ж і меншіє, на оних молодих злочинців стали говорити, аби пущені були на покаяніє, мовячи: «коли й послі цього не покаяться, на своїх головах однесуть ізгибель». Бориспільський міський суд санкціонував це рішення [24, с. 202–203].

Разом тим була в українському фольклорі й приказка «*великій ваді немає розради*», яка означала, що при вчиненні тяжкого злочину особа не могла претендувати на згадані механізми пом'якшення кримінальної відповідальності. Приказка «*знав що робиш – знай що буде*» [7, с. 8] вказувала на те, що злочинець, який усвідомлював значення своїх дій, повинен понести покарання.

Із формулювання «*коли ти за злодієм тянеш, то ти й сам злодій*» впливає, що особи, які намагалися приховати злочин або захищати підсудних, завідомо винних, несли кримінальну відповідальність. Цей вислів використовувався, як правило, потерпілим, щоб уникнути захисту підсудного іншими особами. Очевидно, така заява повинна була усунути бажання присутніх на судовому засіданні осіб захищати винного, а також надавати неправдиві свідчення, щоб відвести від нього підозру. Так, вона пролунала на засіданні копного суду в с. Хильчичі Стародубського полку в 1722 р. [25, арк. 4].

Можна припустити, що паремія «*хто без пригоди кого спалить, той сам возню гідний*» [26, с. 232] була відносно новою, оскільки у Київській Русі та Галицько-Волинській державі вервні суди до підпалювачів чужого майна не застосовували смертної кари. За цей злочин ст. 83 Розширеної редакції Руської Правди передбачала покарання у формі потоку та пограбування [27, с. 32]. Спалення на вогнищі як смертна кара у копному судочинстві застосовувалося, як правило, щодо чарівників і відьом [28, с. 27]. Згодом її почали застосовувати також і стосовно підпалювачів, що отримало вираження у наведеному юридичному формулюванні.

Були також прислів'я і приказки, що відображали процесуальні норми українського звичаєвого права. Зокрема приказка «*Де три козаки, там два третього судять*» [29, с. 120]

вказувала на громадський характер козацького судочинства. Формулювання «скаржник – не суддя» [7, с. 15] відображало всесвітньо відомий принцип про те, що ніхто не може бути суддею у справі, де він виступає стороною. Висловлювання «Не взявшись за невинного, не будеш мати винного» виражає принцип звичаєвого судочинства про те, що винуватець у злочині розшукувався з широкого кола підозрюваних, стовно яких проводилися допити та інші слідчі дії [8, с. 4–5].

Українська народна паремія «копа переможе і попа» [3, с. 235] утворилася внаслідок практики копних судів і відображає принцип рівності усіх людей перед копним судом, який не визнавав станового поділу суспільства, здійснюючи судочинство щодо усіх суспільних груп. Очевидно, відповідне юридичне формулювання використовувалося як відповідь на заяву відповідача (підсудного) про те, що він не підлягає юрисдикції копного суду у зв'язку з приналежністю до привілейованого суспільного стану (шляхти чи духовенства). Так, 6 березня 1568 р. у с. Любча Луцького повіту копний суд прийняв рішення у кримінальній справі про крадіжку, за яким були засуджені до смертної кари любецький урядник Ян Нетецький, його дружина Анна, а також Лаврик із Богушівки [30, с. 59].

Паремія «держі хліб на обід, а слово – на одвіт» [15, с. 269] вказувала на здійснення слідства згідно з українським звичаєвим правом. «Одвіт», «одказ» чи «вивід» був відповіддю жителів копного округу на питання, які їм ставили копні судді чи потерпілий під час слідства. Так, у 1600 р. в с. Горбачевичі Пінського повіту потерпілий Антін Горбачевський на засіданні копного суду заявив: «водлуг звичаю копного панове Горбачевкиї і поліку, і вивід, де хто ночував, здали» [31, с. 287].

Народні прислів'я та приказки інколи відображали й доказову систему звичаєвого судочинства. Формулювання «вижа ніхто пересвідчити не може» [3, с. 235] вказує на пріоритетність показань осіб, що були спеціально уповноваженими державою на засвідчення певних фактів. Ними були в різні періоди митники, вижі, децькі, возні тощо. Приказка вказувала на те, що при оцінці доказів у суді варто надавати перевагу показанням вижа чи іншої уповноваженої особи.

Державна влада не лише здійснювала нагляд за тим, щоб копні суди розглядали справи, але й намагалася контролювати хід кожної копи, делегуючи на засідання копних судів своїх представників. До 1566 р. такими представниками були вижі, а після прийняття Другого Литовського статуту ними стали возні [32, с. 114]. Отже, за допомогою наведеного юридичного формулювання сторона спору чи безпосередньо копний суд могли мотивувати необхідність участі вижа в засіданні, адже ця посадова особа звітувала в державному суді про рішення копного

суду, тому в разі необхідності забезпечення його виконання здійснювала держава.

Приказка «краще один свідок, який бачив, ніж два, які чули» [33, с. 248] також стосується оцінки доказів, зокрема показань свідків. З нього випливає, що більшого значення у звичаєвому судочинстві надавалось очевидцям події, а не свідкам, які чули про факт, який стосується справи. Розмежування свідків на ці дві групи відоме вже у «Руській правді», де їх названо відповідно «видоки» та «послухи» [34, с. 129]. Приказка «і панові належить знати, що мусить правду він казати» [7, с. 15] застерігала від неправдивих свідчень у суді представників усіх суспільних груп.

Ймовірно, висловлювання «що серце ховає, лице промовляє» [15, с. 272] використовувалося в процесі доказування сторонами копного судочинства своєї правоти, адже рухомі речові докази мали загальну назву «лице» та повинні були доставлятися потерпілим безпосередньо на засідання копного суду. «Лице» відіграло значну роль в українському звичаєвому праві, адже воно було не тільки важливим доказом, а й посилювало кримінальну відповідальність засудженого злочинця. Злодія, якого ловили з «лицем», тобто з краденим майном, зазвичай копний суд засуджував до смертної кари [35, с. 89]. Це було зумовлено великим значенням речових доказів у копному судочинстві.

Народна приказка «правда не втоне в воді, не згорить в огні» [3, с. 236] вказує на судові ордалії – випробування вогнем, водою тощо. Як відомо, вони використовувалися у вервньому та копному судах українського звичаєвого права. Так, у 1615 р. в с. Магуни Браславського повіту копний суд під час розгляду кримінальної справи про чари здійснював щодо підсудних ордалію випробування водою [36, с. 5]. У 1564 р. в одному із сіл Луцького повіту копний суд здійснював випробування вогнем щодо Степана Велицького [31, с. 476].

У висловлюванні «невихід завжди платить шкоду» [3, с. 235] фіксувалася українська звичаєво-правова норма, згідно з якою відсутність на засіданні копного суду особи, яка повинна була брати участь у ньому, була підставою для визнання її винною у вчиненні злочину, справу про який розглядав у той час копний суд. Так, 20 квітня 1608 р. у Пузівському лісі Володимирського повіту відбулось засідання копного суду у справі про викрадення меду та спалення сосни. Підозра впала на шляхтичів Василю Вербську, Семена Русальського, Мартина Андрузького та Павла Дахновича, а також жителів сіл Вербне та Вохновичі, оскільки вони не взяли участь у засіданні копного суду. Тому копний суд прийняв рішення, яким визнав цих суб'єктів винними у вчиненні злочину, а також зобов'язав їх відшкодувати збитки потерпілій Аврамі Пузовській [37, арк. 286].

Приказка «що судді межі ними знайдуть, того мають терпіти» [3, с. 235] наголошувала на обов'язковості виконання судового рішення. Щоправда, цей принцип не завжди чітко дотримувався, оскільки інколи впливові особи привілейованого стану перешкоджали виконанню рішення копноного суду. Так, у 1594 р. копний суд у с. Скалине Кременецького повіту розглядав справу про кілька крадіжок, вчинених жителями с. Краселка. Проте власник цього села Філіон Ласко не привів своїх селян на копу і сам не з'явився. Тоді представники с. Шепетівка, які також були присутні на засіданні, свідчили, що три роки тому вони гнали слід, який привів їх до села Краселка, зокрема до дому Ф. Ласка, але він прогнав їх і сліди знищив [30, с. 241–243].

Висновки. Таким чином, паремії (прислів'я та приказки) становлять важливу форму фіксації норм українського звичаєвого права. Ця

зручна компактна форма, яка творилася шляхом постійного вживання відповідних висловлювань у суспільній і правозастосовній практиці, дозволяла ефективно зберігати і транслювати зміст відповідних норм у часі та просторі. Не кожна паремія містила норму звичаєвого права, як і не кожен правовий звичай фіксувався в прислів'ї чи приказці. одночас багатий український фольклор демонструє широкий спектр паремій, які містять формулювання правових звичаїв із різних епох і сфер правового регулювання. Практичність аналізованої форми дозволяла українському звичаєвому праву століттями успішно співіснувати і навіть конкурувати з писаними текстами нормативно-правових актів. Як наслідок, духовна спадщина українського народу мала в тому числі й правовий зміст, і становить значну цінність у ході дослідження історико-правової реальності, а також при вирішенні сучасних проблем.

Список використаних джерел:

1. Бедрій М. Форми фіксації українського звичаєвого права: історико-правовий аналіз. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Вип. 68. Львів, 2019. С. 63–73.
2. Зумбулідзе Р.-М. З. Обычное право как источник гражданского права. *Обычай в праве: Сборник*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. С. 7–196.
3. Яковлів А. Українське право. *Українська культура*. Лекції за ред. Д. Антоновича / упоряд. С. В. Уляновська. Київ: Либідь, 1993. С. 222–236.
4. Руснак І. С. Український фольклор. Київ: Академія, 2012. 304 с.
5. Чорнобай О. Л. Філософія фольклорного права. Львів: Західно-український консалтинг центр, 2013. 228 с.
6. Юзьків Б. Паремійна картина світу: проблеми дослідження. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2013. Vol. 1. S. 67–73.
7. Івановська О. П., Івановський П. О. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. 383 с.
8. Яковлів А. Українські народні приказки і звичаєве право. *Життя і право*. Ч. 1 (32). Львів, 1935. С. 1–10.
9. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права (Записки за викладами на Тайнім Українським університеті у Львові рр. 1920–1923). Ч. І. Мюнхен: УВУ, 1947. 88 с.
10. Сироткін В. Звичаєве право. *Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник* / А. Пономарьов (кер.) та ін. Київ: Либідь, 1994. С. 153–156.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
12. Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко; наук. ред. С. М. Пилипчук. Том 3. Львів, 2006. 699 с.
13. Мельниченко О. В. Звичаєве право. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. 96 с.
14. Українські прислів'я, приказки. URL: http://aphorism.org.ua/subrazd.php?page=31&pages_block=3&rid=2&sid=16
15. Молдован В. В. Риторика: загальна та судова. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 317 с.
16. Ефименко А. Я. Южная Русь. Том 1. Санкт-Петербург, 1905. 439 с.
17. Архивь Юго-Западной России, издаваемый временною комиссією для разбора древних актовъ, вышайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая. Акты о происхождении шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной России. Томъ 1. Киевъ, 1867. 460 с.
18. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні. Київ: Атіка, 2012. 347 с.
19. Кузнецов Я. Семейное и наследственное право въ пословицахъ и поговоркахъ (окончаніе). *Журналъ министерства юстиціи*. 1910. № 10. С. 160–199.
20. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. Книга 2. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
21. Ковальова С. Г. Особисті немайнові та майнові права й обов'язки батьків і дітей в українській родині за звичаєвим правом: відображення у фольклорі. *Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність: Матер. XXIV Міжнар. історико-правової конф.* (28 квітня – 1 травня 2011 р.). Львів, 2011. С. 181–187.
22. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
23. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
24. Левицький О. По судах Гетьманщини. Харків: Рух, [б. р.]. 252 с.

25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Фонд 51 (Генеральна військова канцелярія). Опис 3. Од. зб. 952 (Справа про покарання членів копного суду села Хільчич). 12 арк.
26. Борисенок С. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році. *Праці комісії для вивчення звичаєвого права України*. Випуск 3. Київ, 1928. С. 213–234.
27. Хрестоматія з історії держави і права України / Упоряд.: А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
28. Щербицкій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ. Вильна, 1912. 79 с.
29. Музиченко П. П. Історія держави і права України. Київ: Знання, 2007. 417 с.
30. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая. Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). Томъ 1. Киевъ, 1876. 614 с.
31. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в. в. *Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права*. Вип. 5. Київ, 1928. 714 с.
32. Гурбик А. Копні суди на українських землях в XIV–XVI ст. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 110–116.
33. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Упоряд. М. Пазяк. Київ: Наукова думка, 1991. 440 с.
34. Юшков С. В. История государства и права СССР. Том 1. Москва, 1961. 669 с.
35. Падох Я. Суды й судовий процес старої України. Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, Львів, 1990. 128 с.
36. Спрогисъ И. Я. Народный судъ литвиновъ надъ колдунами (чародѣями) 1615 года. Витебскъ, 1896. 18 с.
37. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Фонд 28 (Володимирський grosький суд). Опис 1. Справа 40 (Актова книга 1 січня – 31 грудня 1608 р.). 533 арк.

Білорицький Г. О.,

кандидат юридичних наук,
завідувач відділом

Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи
ORCID: 0000-0003-0261-7568

СИСТЕМА СУБ'ЄКТИВНИХ ВИБОРЧИХ ПРАВ ЯК СФЕРА ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

THE SYSTEM OF SUBJECTIVE ELECTORAL RIGHTS AS A SPHERE OF POLITICAL SOCIALIZATION OF INDIVIDUALS

Стаття присвячена дослідженню проблем соціалізації особистості у контексті визначення системи суб'єктивних виборчих прав. Автор звертає увагу на різні сфери соціалізації особистості (психологічну, економічну, політичну, культурну, екологічну, що обумовлює відповідний інтерес різних галузей науки до цієї проблематики, але віддає пріоритет політичній соціалізації особи, яка визначає соціальність людини як біосоціальної істоти, що зумовлює вибір принципу верховенства права як однієї із головних складових дослідження. На підставі аналізу юридичної літератури автор приходиться до висновку, що проблематика виборів взагалі та виборчого права, зокрема, присутня у наукових дослідженнях представників майже усіх галузей права, у результаті чого сформувалися чотири теорії виборчого права: 1) природно-правова теорія загального виборчого права, 2) класова теорія цензового виборчого права, 3) індивідуалістична теорія загального виборчого права англійського утилітаризму і 4) соціальна теорія загального виборчого права.

Виборче право у статті досліджується як єдність активного і пасивного виборчого права, а активне виборче право, на думку автора необхідно розглядати в об'єктивному і суб'єктивному значенні. В об'єктивному значенні активним виборчим правом є врегульовані нормами права суспільні відносини, пов'язані з участю громадян у формуванні виборчих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, обрання посадових осіб цих органів. У статті надано авторське визначення активного виборчого права: це сукупність правомочностей у виборчому процесі на всіх його стадіях щодо вчинення не заборонених законом дій, спрямованих на обрання на виборчу посаду бажаної особи, і забезпечують можливість брати участь у виборах, у різних організаційних заходах, виборчих комісіях, у доборі кандидатів на виборні посади, проводити агітацію за них, здійснювати контроль за додержанням виборчого законодавства, голосувати за визначеного ним кандидата. Що стосується пасивного виборчого права, то тут у статті пропонується взяти за основу інтегративний підхід, який поступово стає домінуючим у європейській правовій теорії та практиці. Такий висновок підтверджується, наприклад, практикою роботи Європейського суду з прав людини та змістом європейських правових актів щодо захисту прав і свобод людини та практика. У згаданих документах акцентована увага на право на вільні вибори, яке є дуже важливим, але не абсолютним, що дозволяє державі вводити певні виборчі цензи, що не повинні зашкоджувати суті права на вільні вибори та робити його неефективним.

Ключові слова: виборче право, пасивне виборче право, активне виборче право, участь народу в управлінні державними справами.

The article is devoted to the study of the problems of personality socialization in the context of defining the system of subjective electoral rights. The author draws attention to various areas of socialization of the individual (psychological, economic, political, cultural, ecological, which determines the corresponding interest of various branches of science in this issue, but gives priority to the political socialization of the person, which determines the sociality of a person as a biosocial being, which determines the choice of the principle of supremacy law as one of the main components of research. Based on the analysis of legal literature, the author comes to the conclusion that the issue of elections in general and electoral law, in particular, is present in the scientific research of representatives of almost all branches of law, as a result of which four theories of electoral law were formed: 1) naturally – legal theory of universal suffrage, 2) class theory of qualified suffrage, 3) individualistic theory of universal suffrage of English utilitarianism and 4) social theory of universal suffrage.

The article examines the right to vote as a unity of active and passive right to vote, and active right to vote, in the opinion of the author, should be considered in an objective and subjective sense. In an objective sense, the active right to vote is social relations regulated by legal norms, related to the participation of citizens in the formation of elected bodies of state power, local self-government bodies, and the election

of officials of these bodies. The article provides the author's definition of the active right to vote: it is a set of powers in the election process at all its stages to perform actions not prohibited by law, aimed at electing the desired person to an elected position, and provide the opportunity to participate in elections, in various organizational events, election commissions, in the selection of candidates for elected positions, conduct campaigning for them, monitor compliance with election legislation, vote for the candidate designated by him. As for passive suffrage, the article proposes to take as a basis an integrative approach, which is gradually becoming dominant in European legal theory and practice. This conclusion is confirmed, for example, by the practice of the European Court of Human Rights and the content of European legal acts on the protection of human rights and freedoms and practice. In the mentioned documents, attention is focused on the right to free elections, which is very important, but not absolute, which allows the state to introduce certain election censorship, which should not harm the essence of the right to free elections and make it ineffective.

Key words: *right to vote, passive right to vote, active right to vote, people's participation in the management of state affairs.*

Фундаментальний правовий принцип і доктрина – верховенство права сьогодні є аксіологічним орієнтиром розвитку громадянського суспільства та людиноцентристської моделі держави, який забезпечує гуманістичний зміст панування права [2, с. 67]. Більше того, на наше переконання, завдяки саме праву і його принципам відбувається соціалізація особистості – процес трансформації людини від істоти біологічної до соціальної, в чому й полягає суть становлення її як особистості. На сьогодні виокремлено найбільш значущі сфери соціалізації: психологічна, економічна, політична, культурна, екологічна тощо. У зв'язку з цим питання соціалізації особистості відносно сфер життєдіяльності розглядається багатьма суспільними науками: соціологією, соціальною психологією, політологією та правом. Саме виходячи з галузевої спрямованості нашого дослідження, нас цікавитиме насамперед правовий аспект зазначеної проблематики.

З правової точки зору на перший план виступає саме політична соціалізація, що зумовлено порядком включення (що пов'язано з категорією «покоління прав людини») на другий план після особистих (громадянських) прав людини наступної її групи – політичних. Саме цей феномен відбивається у назві такого міжнародного акту з прав людини, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Подібним чином даний порядок закріплення прав людини за змістом (особисті, політичні та ін.) втілено у більшості конституцій країн світу, в т.ч. України [3].

Політична соціалізація в сучасних умовах виступає доволі поширеним суспільним феноменом, що характеризується високою зацікавленістю з боку фахівців у сфері політичної психології, політології, соціології, тощо. Дослідження підходів різних авторів щодо вивчення цього питання надає можливість ідентифікувати політичну соціалізацію здебільшого з точки зору політико-правових процесів [4, с. 128]. Одним із цих процесів є втілення такої засадничої характеристики

демократичної держави, як здійснення влади народом безпосередньо – шляхом виборів та референдумів. Хоча, безперечно пріоритет серед цих двох форм безпосередньої демократії і в формально-логічному, теоретичному, і в аксіологічному, і в нормативному аспектах відведено саме інституту виборів та виборчого права відносно референдуму, який у деяких демократичних державах (напр., США) навіть не визнається, принаймні на загальнонаціональному рівні.

Зважаючи на те що в сучасній теорії права виборче право, як і право взагалі, прийнято поділяти на суб'єктивне та об'єктивне, а саме перше передує другому, тобто право-вимога суб'єкта – політично організованого індивіда зумовлює його об'єктивацію у нормативно-правових актах, то нашим завданням постає аналіз та визначення системи серед решти політичних прав саме суб'єктивного виборчого права як сфери політичної соціалізації особистості.

Питання виборів та виборчого права є предметом досліджень вітчизняних і зарубіжних правників переважно в галузі конституційного права. На дисертаційно-монографічному рівні виконано роботи з різноманітної тематики стосовно інституту виборів та виборчого права, а саме: загальні питання організації та проведення виборів Ю. Бисага, Ю. Ключковський та Б. Мохончук (виборча система); О. Ковальчук, (виборчий процес); В. Костицький (соціолого-правові проблеми та питання виборчого права у контексті проблем поділу влади [1]); О. Лещенко (виборчі спори); Н. Рибак (засади виборчої системи); М. Ставнійчук (вибори народних депутатів); Ю. Швець (Центральна виборча комісія); І. Тимошенко (юридична відповідальність за порушення виборчого законодавства); М. Баймуратов, Б. Кофман (міжнародні виборчі стандарти); В. Співак (правова культура учасників виборчого процесу).

Окремі дисертаційні дослідження, що безпосередньо стосуються тематики виборчого права взагалі, здійснили Р. Натуркач, А. Стрижак та О. Стаднік, а принципів виборчого права,

зокрема, – В. Пилипишин. Частково це питання висвітлюють інші роботи. Так, у працях таких авторів, як, наприклад, О. Чуб розглянуто питання реалізації виборчих прав громадян через їхню участь в управлінні державними справами, Л. Гудзь – забезпечення міліцією виборчих прав громадян України. За юридичною спеціалізацією «судоустрій; прокуратура та адвокатура» В. Колесниченком досліджено питання судового захисту виборчих прав.

Значна кількість робіт з питань виборчого права підготовлено представниками галузевих юридичних наук: адміністративного права та процесу (організаційно-правові засади забезпечення правоохоронними органами та процедурні аспекти захисту суб'єктами адміністративного судочинства) – С. Бурда, М. Качинська, І. Луговий, Р. Опацький, Є. Сердюк, В. Стукаленко, кримінального права – П. Андрушко, Т. Батраченко, І. Берднік, С. Горяний, С. Красноголовець, Л. Медіна, С. Мозоль; криміналістики – О. Кубарєва, А. Шевченко. З викладено можна зробити висновок, що тематика виборів взагалі та виборчого права, зокрема, присутня майже в усіх галузях права.

Стосовно теоретичних аспектів даного інституту, варто констатувати, що в деяких роботах увага проблематиці виборчого права приділялася лише фрагментарно, а саме: К. Осадчук («Виборча влада як самостійна гілка державної влади», 2016), В. Людвік («Принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці», 2009), Г. Пономарьова (Становлення парламентської виборчої системи в Україні (1991–2006 рр.), 2010). Зазначене зумовлює необхідність більш детального вивчення саме теоретико-правових засад реалізації суб'єктивного виборчого права.

Втім, неабиякою є теоретико-правова спадщина, присвячена дослідженням виборчого права. Протягом багатьох сотень років представники різних наукових шкіл і напрямків прагнули створити ідеальну модель виборчої системи, яка забезпечувала б повну легітимність обраної влади. Велика кількість подібних моделей і різноманітність теорій виборчого права свідчать про відсутність єдиної точки зору на цю проблему.

Наприклад, вчений-правознавець кінця ХІХ – початку ХХ ст. В. Гессен розглядає чотири теорії виборчого права: 1) природно-правову теорію загального виборчого права, 2) класову теорію цензового виборчого права, 3) індивідуалістичну теорію загального виборчого права англійського утилітаризму і 4) соціальну теорію загального виборчого права [5, с. 384].

Розуміння активного виборчого права як права голосу, що використовується на виборах та референдумах, можна також пояснити формальним розумінням положень Конституції

України щодо визначення суб'єктів саме права голосу (ст. 70) та суб'єктів пасивного виборчого права, однією з вимог до яких є необхідність мати право голосу (ч. 2 ст. 76 та ч. 2 ст. 103). Однак аналіз наведених положень не дає підстав для ототожнення понять «активне виборче право» і «право голосу», тобто розглядати перше з них через друге. Названі положення встановлюють саме коло суб'єктів відповідного виборчого права, а не зміст активного чи пасивного виборчого права. Крім того, у ст. 70 Конституції України йдеться не лише про право голосу на виборах, а й на референдумі, тобто вибори і референдуми розглядаються відокремлено. Вибори і референдум є самостійними формами здійснення безпосереднього народовладдя та участі в управлінні державними справами.

Активне виборче право необхідно розглядати в об'єктивному і суб'єктивному значенні. Його реалізація відбувається на виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування в процесі яких складаються певні суспільні відносини. Порядок проведення виборів встановлюється конституцією та законами.

Отже, в об'єктивному значенні активне виборче право – це врегульовані нормами права суспільні відносини, пов'язані з участю громадян у формуванні виборчих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, обрання посадових осіб цих органів.

Активне виборче право як суб'єктивне право – це сукупність правомочностей у виборчому процесі на всіх його стадіях щодо вчинення не заборонених законом дій, спрямованих на обрання на виборну посаду бажаної особи, і забезпечують можливість брати участь у виборах, у різних організаційних заходах, виборчих комісіях, у доборі кандидатів на виборні посади, проводити агітацію за них, здійснювати контроль за додержанням виборчого законодавства, голосувати за визначеного ним кандидата.

У теорії права правомочності характеризують через певні елементи: право-користування, право-поведінка, право-домагання та право-вимога. Право-користування активним виборчим правом полягає у можливості скористатися ним або відмовитися від нього, а також іншими правами без будь-яких негативних наслідків для себе. Право-поведінка в активному виборчому праві полягає у можливості вчиняти не заборонені законом дії на власний розсуд, таких як бути чи не бути членом виборчої комісії, представником, довіреною особою, спостерігачем, проводити чи не проводити агітацію тощо. Право-вимога – це можливість вимагати включення до списку виборців, надання приміщень, місць публічного користування для проведення агітації, доступу до засобів масової інформації, видачі бюлетеня, забезпечення таємниці голосування, не пере-

шкоджати здійснювати надані законом права. Право-домагання – це можливість звернення за захистом порушеного активного виборчого права, усунення порушень закону в процесі виборів.

Суб'єктами активного виборчого права відповідно до ст. 70 Конституції України є громадяни України, які на день проведення виборів досягли вісімнадцяти років і не визнані за рішенням суду недієздатними. Названа стаття вживає термін «право голосу», який необхідно розуміти як наявність у громадянина України виборчого права і можливість його використання. У ній встановлюються умови набуття повної дієздатності стосовно виборчого права, зокрема й активного виборчого права і права участі у референдумі. Встановлення умов дієздатності щодо активного виборчого права Конституцією України, норми якої мають найвищу юридичну силу, вказує на значимість виборчого права і є важливою гарантією його стабільності та охорони [6].

У визначенні активного виборчого права домінує його розуміння як права обирати. Однак таке визначення не розкриває його сутності, а швидше за все вказує на можливість обирати.

Термін «обирати» у поєднанні зі словом «вільно» вживається у ст. 21 Конституції України. За її положенням, що не розкриває зміст відповідного терміну, право обирати можна розглядати як форму участі громадянина в управлінні державними справами. На користь цієї тези можна навести положення ст. 21 Загальної декларації прав людини в якій зазначено, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через представництво вільно обраних представників, тобто через осіб, які обрані на виборах. Такого значення йому надав відомий український вчений-конституціоналіст Ю. Тодика, який вважав, що вибори є однією з ефективних форм участі громадян в управлінні державними справами. Активне виборче право реалізується на виборах, а отже, воно також може розглядатися як форма участі громадянина в управлінні державними справами [6].

У сучасних умовах демократичної легітимациї все більшої актуалізації набуває питання нового концептуального розуміння природи загального виборчого права, яке б поєднувало в собі як елементи природно-правової теорії, так і цензової демократії, враховувало інтереси як кожної окремої людини з її фундаментальними правами, так й інтереси суспільства та держави, які

нерозривно пов'язані між собою і взаємодоповнюють одне одного.

Взагалі, здійснюючи класифікацію підходів до розуміння права, деякі науковці серед існуючого плюралізму концепцій виокремлюють такі з них, які найчастіше використовуються у національних державах і відображають засади ідеалістичної епістемології права. Передусім ідеться про природно-правову концепцію, хоча цим поняттям охоплюється низка теорій, які доволі по-різному інтерпретують таке соціальне явище, як право. Так, одні з них пов'язують право не стільки із соціумом, скільки із трансцендентним буттям, результатом волевиявлення якої і була поява права; інші, апелюючи до здорового глузду і природи самої людини, виокремлюють існування певних універсалій, які виконують роль регулятора суспільних відносин, відповідаючи вимогам справедливості.

Якщо це меншою мірою стосується активного виборчого права, яке є невід'ємним, невідчужуваним правом людини, то пасивного виборчого права, яке значною мірою залежить від суспільно-політичної доцільності, воно стосується безпосередньо.

Саме такий інтегративний підхід поступово стає домінуючим у європейській правовій теорії та практиці, свідченням чого є європейські правові акти щодо захисту прав і свобод людини та практика Європейського суду з прав людини.

У рішеннях ЄСПЛ зазначається, що право на вільні вибори є дуже важливим, але не абсолютним. Такий підхід залишає місце деяким обмеженням з боку держави, проте ці обмеження мають встановлюватися задля досягнення законної мети з використанням пропорційних засобів і не повинні зашкоджувати суті права на вільні вибори та робити його неефективним.

Незважаючи на демократичне визначення більшістю країн виборчим законодавством виборчої правосуб'єктності громадян, варто відзначити, що воно передбачає й деякі види обмежень, які виявляються у формі певних цензів (умов, кваліфікацій).

Виборчі цензи – це передбачені конституцією чи виборчим законодавством вимоги (умови) щодо осіб для отримання чи здійснення ними виборчого права, які зумовлені потребами суспільства чи є об'єктивними за природою (вік, дієздатність), що чітко визначають електорат країни й окреслюють коло претендентів на мандат представницького органу, гарантуючи цим заборону привілеїв чи дискримінаційних перепон для окремих індивідів або груп індивідів.

Список використаних джерел:

1. Костицький Василь. Поділ влади у контексті теолого-соціологічного праворозуміння (нариси правової теорії): монографія / В. Костицький. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. 192 с.

2. Савіщенко В. М. Методологічний аспект становлення та розвитку професійної деонтології як науки. Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 лют. 2021 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 67–71.
3. Конституція України від 28.06.1996
4. Уханова Н.С. політична соціалізація молоді як передумова формування інформаційної культури. Інформація і Право. № 3(34)/2020. С. 127–135.
5. Окагова А.С. Анализ теорий избирательного права в учении В.М. Гессена. Вестник ТГУ, выпуск 3 (59), 2008. Гуманитарные науки. Право. С. 384–388.
6. Савенко М. Активне виборче право: теоретичний аспект. Право України. 2013. № 5. С. 122–133 (С. 124–125).
7. Костицький В. В. Муніципальна реформа як фактор визнання місцевого самоврядування окремою гілкою влади /Костицький В.В. // Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (12 травня 2023 р., м. Львів) / [за наук. ред. проф. О. В. Батанова, доц. Р. Б. Бедрія]. Київ ; Львів ; Щецин : ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 208 с. С. 65–68.

УДК 340 (340.12+340.15+341)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.4>**Горбаченко О. В.,**

асистент кафедри державно-правових дисциплін,

аспірантка юридичного факультету

Університету економіки та права «КРОК»

ORCID: 0000-0002-8805-4024

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ПРИЗМА ЗОВНІШНІХ ФУНКЦІЙ УКРАЇНИ
ТА УГОРЩИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ****CONSTITUTIONAL AND LEGAL PRISM OF THE EXTERNAL FUNCTIONS
OF UKRAINE AND HUNGARY: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS**

Функції держави це формалізовані задачі діяльності на конкретний період часу, конкретної держави у сфері регулювання суспільних відносин зокрема, зовнішнього характеру, не забороненими національним та міжнародним правом методами задля досягнення найбільш вигідних позицій впливу. Виділяються такі підфункції синкретичної зовнішньої функції сучасної держави: зовнішньополітична (дипломатична); оборони держави від зовнішньої військової агресії; зовнішньоекономічна; налагодження міжнародних гуманітарних зв'язків; природоохоронна, або екологічна (участь у міжнародній охороні навколишнього середовища); протидії міжнародному тероризму та міжнародній організованій злочинності. В межах даної статті розглядаємо природоохоронну, або екологічну (участь у міжнародній охороні навколишнього середовища); протидії міжнародному тероризму та міжнародній організованій злочинності. Сучасний глобалізований світ потребує створення міжнародних відносин нового типу. Держава сама по собі не може існувати, для її успішного розвитку необхідно активно співпрацювати з міжнародною спільнотою. Це і стали добросусідські відносини, і співробітництво з провідними демократичними країнами, і вступ та активна діяльність в універсальних та регіональних міжнародних організаціях. Цього вимагає від держави, середнього типу і існування зовнішніх загроз, таких як збройні агресії, інформаційні війни, економічні блокади з боку інших держав. Новітній тип міжнародних відносин з урахуванням таких факторів як глобалізація, перетворення сучасного суспільства з постіндустріального до інформаційного вносить суттєві зміни у взаємодію різних видів зовнішньої діяльності держави. В теорії держави і права функції держави класифікуються по наступним критеріям: за квінтесенцією і задачами, за направленістю функцій, за методами та засобами їх здійснення, за сферами державної діяльності, за суспільною вагою функцій, за їх часовими рамками тощо. Визнаючи, що кожна із цих наукових класифікацій має право на існування, ми підтримуємо думку тих вчених, які до такої класифікації відносять поділ функцій держави за сферами діяльності останньої на внутрішні та зовнішні функції держави. Візьмем до прикладу оборонну функцію держави, яка на пряму залежить від її інтеграції в системи колективної безпеки.

Ключові слова: Україна, Угорщина, зовнішні функції, порівняльно-правовий аналіз.

Functions of the state are formalized tasks of activity for a specific period, of a specific state in the sphere of regulation of social relations, in particular, of an external nature, using methods not prohibited by national and international law in order to achieve the most advantageous positions of influence. The following sub-functions of the syncretic external function of the modern state are distinguished: foreign policy (diplomatic); defense of the state against external military aggression; foreign economic; establishment of international humanitarian relations; environmental or ecological (participation in international environmental protection); countering international terrorism and international organized crime. Within the scope of this article, we consider environmental or ecological (participation in international environmental protection); countering international terrorism and international organized crime. The modern globalized world needs the creation of a new type of international relations. The state cannot exist by itself, for its successful development it is necessary to actively cooperate with the international community. These are permanent good-neighborly relations, cooperation with leading democratic countries, and participation and active activity in universal and regional international organizations. This is required from the state, the medium type, and the existence of external threats, such as armed aggression, information wars, economic blockades by other states. The latest type of international relations, considering such factors as globalization, the transformation of modern society from post-industrial to information society, brings significant changes to the interaction of various types of external state activity. In the theory of the state and law, the functions of the state are classified according to the following criteria: according to the quintessence and tasks, according to the direction of the functions, according to the methods and means of their implementation, according to the spheres of state activity, according to the social weight of the functions, according to their time frames, etc. Recognizing that

each of these scientific classifications has the right to exist, we support the opinion of those scientists who refer to such a classification the division of state functions by spheres of activity of the latter into internal and external functions of the state. Take for example the defense function of the state, which directly depends on its integration into the collective security system.

Key words: Ukraine, Hungary, external functions, comparative legal analysis.

Вступ. Для того щоб відповідати цим вимогам кожній державі, яка прагне до євроатлантичної інтеграції потрібно провести колосальну роботу у внутрішньополітичному житті країни. Своєю чергою, це визначає і пріоритети для дипломатичної (або навіть воєнно-політичної) діяльності та формулює окремі завдання в контексті зовнішньополітичного курсу. На зовнішньополітичну діяльність сучасної держави, останнім часом, визначальний вплив здійснюють загрози планетарного масштабу, а саме: міжнародний тероризм, нелегальна міграція, розповсюдження пандемій світового масштабу, збільшення прірви між багатими та бідними країнами, використання високотехнологічних винаходів проти людства, екологічні катастрофи, глобальні кліматичні зміни, конфлікти спровоковані Російською Федерацією, розростання фундаменталістських та екстремістських рухів глобального характеру, тощо.

Аналіз літератури. В ході написання даної наукової статті були використані праці Андрусенка О., Чабанюк О., Боляк І., Кучерук М., а також національні та міжнародні законодавчі акти.

Мета. Основною метою даної наукової статті є проведення дослідження присвячене питанню конституційно-правовій призмі зовнішніх функцій України та Угорщини під теоретико-правовими аспектами.

Матеріали та методи. Наукове пізнання є складним та суперечливим процесом і в той же час найвищим рівнем пізнавальної діяльності. Методологія наукового пізнання – специфічне історичне явище. Філософська методологія поєднує всі загальнонаукові способи в три великі групи. До першої належать: спостереження, порівняння. До другої: ідеалізація. До третьої: аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування та моделювання. В даній статті нами широко використовується усі три групи методів.

Результати обговорення. Розглядаючи проблеми зовнішніх функцій держави, візьмемо за основу підхід запропонований українським вченим О. Андрусенком. Він вважає, що на сучасному етапі існує одна загальна зовнішня функція держави, яка виступає в якості більш широкої наукової абстракції. В межах цієї загальної зовнішньої функції можуть бути виділені підпорядковані їй окремі зовнішні функції, або підфункції зовнішньої функції держави, які саме і виступають засобом реалізації загальної зовнішньої функції, фактично є умовою її здійснення. Ці підфункції зовнішньої функції теж є своєрід-

ними абстрактними категоріями, які відповідають більш конкретним однорідним напрямкам зовнішньої державної діяльності в порівнянні із загальною зовнішньою функцією, та входять до складу загальної зовнішньої функції як елемент її внутрішньої структури.

Вчений виділяє такі підфункції синкретичної зовнішньої функції сучасної держави: зовнішньополітична (дипломатична); оборони держави від зовнішньої військової агресії; зовнішньоекономічна; налагодження міжнародних гуманітарних зв'язків; природоохоронна, або екологічна (участь у міжнародній охороні навколишнього середовища); протидії міжнародному тероризму та міжнародній організованій злочинності [1, с. 45].

Говорячи за природоохоронна, або екологічну підфункцію (участь у міжнародній охороні навколишнього середовища). За роки існування незалежної Угорщини було прийнято п'ять Національних програм охорони навколишнього природного середовища (далі по тексту НПОНПС). Перша була затверджена 1996–2003 роках, друга в 2003–2008 роках, третя 2009–2014 роках, четверта в 2014–2020 роках, п'ята прийнята на період з 2021 по 2026 роки. Програма визначає екологічні цілі країни, а також завдання та інструменти, необхідні для їх досягнення, з метою забезпечення в країні природоохоронної діяльності, яка буде відповідати довгостроковим інтересам суспільства та меті його майбутнього розвитку. Вся ця діяльність повинна забезпечити виконання Угорщиною своїх глобальних обов'язків та зобов'язань щодо членства в ЄС в рамках міжнародного співробітництва. Аналіз виконання четвертої НПОНПС показав, що в Угорщині сприятливо змінилася екологічна ситуація. Викиди забруднюючих речовин в атмосферу зменшилися; покращилася хімічна якість питної води; підвищено коефіцієнт переробки відходів; збільшена площа сільськогосподарських угідь, які обробляються за допомогою органічного землеробства; значно зросла частка житлових будинків, підключених до каналізаційної мережі та належним чином очищених стічних вод; розширено мережу об'єктів екотуризму. Вельми покращилася екологічна освіта молоді різного віку (від дошкільного до вищого навчального закладу, зміст її та методи викладання, відповідні віку.

Загальна мета п'ятої Програми – сприяти сталості забезпечення екологічних умов для розвитку країни. Серед стратегічних цілей НПОНПС називаються:

- поліпшення екологічних умов здоров'я та якості життя людей, скорочення наслідків негативного впливу довкілля;
- охорона, відновлення та раціональне використання природних ресурсів;
- покращення ефективності ресурсозбереження та екологізація економіки;
- підвищення екологічної безпеки [2].

Його горизонтальні цілі полягають у підвищенні екологічної обізнаності суспільства та посилення адаптивності у боротьбі зі зміною клімату, усі сектори захисту навколишнього середовища носять тангенціальний – характер, у першу чергу, мова йде про зелену енергетику, яка окрім екологічних переваг, сприяє зменшенню залежності від ресурсів, підвищенню конкурентоспроможності та зайнятості. Основною стратегією Програми є План дій Європейського Союзу з охорони навколишнього середовища на 2030 рік. Вона основана на Національній рамковій стратегії сталого розвитку, прийнятій Державними зборами. НПОНПС спирається на фонди розвитку довкілля Європейського Союзу на період 2021–2027 рр., гранти ЄС та міжнародні гранти та кошти державного. Реалізація Програми – вимагає скоординованого, ефективного, цілеспрямованого використання з меншими витратами. Крім того, заходи у багатьох випадках створюють додаткові ресурси (наприклад, ефективність застосування нових матеріалів та поновлювальної енергетики знижає витрати виробництва) та сприяє збільшенню зайнятості (наприклад, зелені енергетичні насадження) значними є заходи та інвестиції, пов'язані з економікою та розвитком екологічної інфраструктури через створення та збереження робочих місць) [3].

В продовження дослідження природоохоронної чи екологічної ситуації, то О. Чабанюк та І. Боляк досить вдало висловилися, що сьогодні в Україні дуже складна екологічна ситуація. Природне середовище дуже забруднене. Так, викиди від підприємств на 1 кв. км площа становить приблизно 6,5 тонн. Забруднення від заводів також шкодить здоров'ю людей. Враховано викиди на душу населення більше 80 кг на рік. Проблеми поводження з відходами. Загалом лише 5–10% переробляється. А решта накопичується на звалищах шляхом поховання, що становить екологічну небезпеку. При забрудненні атмосферного повітря на постійній основі, основні соціально-економічні функції природні довкілля порушуються і погіршується. У зв'язку з цим життя всіх живих організмів ускладнюється на землі [4]. 28 лютого 2019 року був прийнятий Закон «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року». Даний законодавчий документ розділений на шість частин. Перша частина приділена існуючим проблемам та стану довкілля, де сам же зако-

нодавчий документ вказує на проблеми законодавства у сфері екології – «підпорядкування екологічних цінностей економічній доцільності; неврахування наслідків для довкілля в законодавчих і нормативно-правових актах, зокрема в рішеннях Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади» та «неефективність системи державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та регулювання використання природних ресурсів, зокрема, неузгодженість дій центральних та місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, незадовільний стан системи державного екологічного моніторингу». І відбувається законодавча констатація факту низького розуміння суспільством щодо пріоритетів збереження довкілля, недосконалої системності екоосвіти та просвіти. Говорячи щодо становища, то розглянемо деякі з них: питання атмосферного повітря є найгострішою екопроблемою, особливо у великих містах і промислових районах [5]. Основними забрудниками є добувна і переробна промисловість, транспорт; питання охорони вод – Україна є найменш водо-забезпеченою європейською державою, при тому і те що є знаходиться в незадовільному стані через забруднення води скидами з промислових об'єктів, незадовільний стан дренажної інфраструктури та очисних споруд, недотримання норм водоохоронних зон, змив та осушення токсичних речовин із сільськогосподарських угідь. Друга частина приділена меті, засадам, принципам та інструментам держкополітики. Метою безумовно є добрий стан довкілля за допомогою екологічно системного підходу. Засадами зокрема є: інтеграція екологічних вимог при розробленні та затвердженні документів державного планування, галузевого, регіонального та місцевого розвитку та в процесі прийняття рішень щодо виробництва планової діяльності об'єктів, які можуть суттєво впливати на навколишнє середовище; державне стимулювання суб'єктів вітчизняного підприємництва, які зменшують викиди парникових газів, знижують енергетичну ресурсомісткість, модернізують виробництво, спрямоване на зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, у тому числі удосконалення системи екологічного податку за забруднення навколишнього природного середовища та платежів за використання природних ресурсів. Принципами зокрема є підзвітність, відкритість, гласність. Інструментами є міжгалузеве партнерство та залучення зацікавлених сторін – органи державної влади та місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання, приватний сектор, науковців, громадськість. Третя частина це цілі та завдання. Всього передбачає 5 цілей та завдання до них. Зазначаємо одну з них: Формування екологічних цінностей та принципів сталого споживання

та виробництва в суспільстві, завданням при цьому є: запровадження освіти в інтересах збалансованого (сталого) розвитку, екологічної освіти та виховання, освітньої діяльності з метою формування екологічних цінностей у суспільстві та підвищення його екологічної свідомості. Четверта частина присвячена етапам. Так зазначається, що дана стратегія примінитиметься в два етапи. Перший – до 2025-го року стабілізація наявного становища, покращення екологічної свідомості громадян, другий – до 2030-го року – досягнення екозрушень [5]. В цілому на наш погляд якщо дотримуватися даного напрямку, то зрушення будуть, бодай більше на курсі розширення міжнародного кола відносин, питання екології є завжди актуальним.

Ще одна підфункція, яка має дуже важливе значення у зовнішній політиці Угорщини, це протидія міжнародному тероризму та міжнародній організованій злочинності. У 2014 році угорський уряд своїм розпорядженням № 272/2014. (XI.5.) затвердив семирічну політичну стратегію щодо Фонду внутрішньої безпеки. Ми зазначаємо, що це новий, складний, комплексний інструмент, створений у бюджетному циклі 2014–2020 років, який охоплює управління зовнішніми кордонами та, у цьому контексті, візову політику ЄС, запобігання та боротьбу зі злочинністю та тероризмом. перерозподілу коштів ЄС на засадах солідарності з цією метою. Фонд прийняв Національну програму Угорщини на 2014–2020 роки. У свою чергу цей документ узгоджений із Національними стратегіями боротьби з корупцією, боротьби з торгівлею людьми, боротьби з наркотиками, кібербезпеки, запобігання злочинності, а також стратегічними вказівками щодо міграції. Крім того, Національна програма розроблялася таким чином, щоб відповідати належним агенціям ЄС наприклад, Європол, Євроюст, Інтерпол, міжнародним організаціям наприклад, GRECO, GRETA [6].

Не менш значуще значення має підфункція протидія міжнародному тероризму і з української позиції. М. Кучерук слушно зазначає, що сьогодні міжнародна спільнота чітко усвідомлює, що однією з головних загроз її миру та безпеці є тероризм. І це абсолютно правильно,

з огляду на його руйнівну природу. Масовий наступ тероризму на основні людські цінності, нелюдський характер проявів цього ганебного явища. І як вдало зазначається в праці даного автора, що саме конфлікт є базою тероризму й відповідно запобіганням є недопущення [7, с. 188]. Починаючи з 2019 року в Україні розробилася Указом Президента відповідна концепція боротьби з українською терористичною загрозою. Згідно даної концепції сприяюню ймовірного поширення тероризму слугує активізація сепаратистських рухів в Україні та провокація подібних настроїв у районах, густонаселених національними меншинами, саме тому ми наголошуємо на системному підході до вирішення де-юре поставлених задач, адже дане поширення стає реальним там, де гуманітарна політика не доноситься. На додачу аналізуючи дану концепцію можемо сказати, щодо необхідності її розширення, вона містить умови за яких відбувається поширення, М. Кучерук досліджуючи питання міжнародного тероризму запропонував свою модель анти-терористичної операції, де одним із пунктів слушно запропонував щодо ліквідації умов, що сприяють поширенню тероризму, таких як неповага до закону та порушення прав людини, етнічна, національна та релігійна дискримінація на основі принципу поваги до прав людини та основних свобод, саме тому вважаємо за доцільне розширити наявну законодавчу концепцію, яка має містити не лише умови поширення, але й умови ліквідації такого поширення [7, с. 193].

Висновки. Основною прогалиною української сторони у питанні зовнішніх функцій є у відсутності системного підходу, який має місце в Угорщині, адже на стежині покращення чи зміни одного напрямку йде похитування чи ж руйнація іншого. Законодавство містить перспективні напрямки досліджуваних питань, дотримання яких можуть дати зрушення, бодай більше на курсі розширення міжнародного кола відносин, питання екології є завжди актуальним. В частині міжнародного тероризму вважаємо за доцільне розширити наявну законодавчу концепцію, яка має містити не лише умови поширення, але й умови ліквідації такого поширення.

Список використаних джерел:

1. Андрусенко О. (2005). Щодо поняття синкретичної зовнішньої функції сучасної держави. Другі юридичні читання. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. Київ. Національний педагогічний інститут імені Драгоманова. С. 45.
2. Nemzeti Környezetvédelmi Program. Вилучено з: <https://xn--knyezetvedelm-jkb3r.hu/nemzeti-kornyezetvedelmi-program>
3. KÖLCSÖNKAPOTT KÖRNYEZETÜNK 5. NEMZETI KÖRNYEZETVÉDELMI PROGRAM 2021–2026 Szakpolitikai stratégia AGRÁRMINISZTERIUM 2020. Вилучено з: http://www.hermanottointezet.hu/sites/default/files/nkp5_0430_tervezet.pdf
4. Чабанюк О., Боляк І. екологічна проблема в Україні та напрямки їх вирішення. Вилучено з: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/31-1.pdf>

5. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року (Закон України) від 28.02.2019 року. № 2697-VIII. В редакції станом на 07.06.2022. Вилучено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>

6. 272/2014. (XI. 5.) Korm. Rendelet a 2014–2020 programozási időszakban az egyes európai uniós alapokból származó támogatások felhasználásának rendjéről. Вилучено з: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1400272.KOR&searchUrl=/gyorskereso3Fkeyword%3DBels%25C5%2591%2520Biztons%25C3%25A1gi%2520Alap>

7. Кучерук М. (2016). Протидія міжнародному тероризму: аксіологічно-правовий аспект. Київ. Правова держава. С. 188–196.

Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4968-9844

МЕХАНІЗМ КОМПЛЕКТУВАННЯ АРМІЇ ЗА «УСТАВОМ ПРО ВІЙСЬКОВУ ПОВИННІСТЬ» 1 СІЧНЯ 1874 Р.

ARMY RECRUITMENT MECHANISM ACCORDING TO THE “STATUTE ON MILITARY CONSCRIPTION” OF JANUARY 1, 1874

Публікація присвячена аналізу Уставу «Про військову повинність» 1874 року, що став ключовим законом військової реформи в царській Росії загалом, та механізму комплектування царської армії, котрий знайшов місце у вказаному законі. Із запровадженням положеннями цього документу загальної військової повинності, особи, які призивалися в армію, на час служби і після неї продовжували належати до свого колишнього стану. За новим законом щороку до армії призивалися особи 20-річного віку всіх станів. Термін служби призначався 6 років, після чого вони зараховувалися на 9 років у запас, а потім, досягнувши 40 років, ставали рейтерами в ополченні. Термін служби скорочувався залежно від освіти, могла надаватися відстрочка від призову за сімейним станом. Новий порядок означав, що окремих військовий стан перестав існувати. Проте до кінця XIX ст. продовжували існувати численні категорії відставних солдатів з членами їхніх сімей, про що зазначалося у матеріалах обліку населення. Оскільки ці категорії більше не поповнювалися, до кінця XIX ст. вони розчиняються серед інших груп населення.

За загальної обов'язковості військової повинності встановлено також численні пільги, частково продиктовані військовою необхідністю, частково загальнодержавними інтересами. Звільнялися від служби, насамперед, особи, з фізичними вадами, через хворобу тощо.

Особливий інтерес був проявлений до нових засад комплектування армії, яка до цього поповнювалася шляхом рекрутських наборів.

Набір до нижчих чинів (солдат) царського війська проходив через процедуру жеребу, який регулювали декілька десятків статей Уставу. Інститут жеребу з одного боку сприяв оптимальному та прозорому вирішенню питання про відбір на дійсну військову службу, а з іншого – виразне прагнення законодавця зарегаментувати до найменших деталей увесь комплекс правовідносин, що пов'язаний з формуванням армії та ополчення, визнається провальним явищем для цього документу.

Ключові слова: комплектування армії, Устав «Про військову повинність», рекрутська служба, військовозобов'язаний, призовник, інститут жеребу, ополчення.

The publication is devoted to the analysis of the Statute «On Military Conscription» of 1874, which became the key law of military reform in tsarist Russia in general, and the mechanism of staffing the tsarist army, which found a place in this law. With the introduction of general military service by the provisions of this document, persons who were drafted into the army continued to belong to their former status during and after the service. According to the new law, 20-year-olds of all backgrounds were called up to the army every year. The term of service was set for 6 years, after which they were enrolled for 9 years in the reserve, and then, having reached 40 years of age, they became raders in the militia. The term of service was shortened depending on education, a deferment from the draft could be granted based on family status. The new order meant that a separate martial law ceased to exist. However, by the end of the 19th century. continued to exist numerous categories of retired soldiers with members of their families, which was noted in the population registration materials. Since these categories were no longer replenished, by the end of the 19th century. they dissolve among other population groups. Numerous benefits, partly dictated by military necessity, partly by national interests, have also been established for the general obligation of military service. First of all, persons with physical disabilities, illness, etc. were released from service.

Special interest was shown in the new principles of staffing the army, which was previously replenished through recruitment.

Recruitment to the lower ranks (soldiers) of the tsarist army took place through the procedure of lot, which was regulated by several dozen articles of the Constitution. On the one hand, the institution of lots contributed to an optimal and transparent solution to the issue of selection for active military service, and on the other hand, the clear desire of the legislator to regulate to the smallest detail the entire complex of legal

relations related to the formation of the army and militia is recognized as a negative phenomenon for this document.

Key words: *army staffing, Statute «On Military Conscription», recruiting service, conscript, conscript, institute of lot, militia.*

В умовах неспровокованої Україною агресивної війни з боку російської воєначини, розпочатої нею 24 лютого 2022 р., повчальним є ретроспективне звернення до спільних воєнно-правових джерел, якими регулювалося комплектування царської армії у другій половині XIX ст. одразу після ліквідації кріпосного права у 1861 р. і набуття приватновласницьким селянством як українським, так і російським статусу вільних сільських обивателів.

Отож, 1 січня 1874 р. імператор Олександр II підписав «Маніфест про запровадження загальної військової повинності», яким надав чинності Уставу «Про військову повинність». Обидва документи мали для імперії наскільки важливе значення, що отримали в історичній літературі назву «Військова реформа». З їхнім ухваленням ліквідується рекрутська повинність, що тяжкою ношею з часів Петра I покладалася фактично на один суспільний стан, селянство, і встановлюється загальна військова повинність, «скасувавши право відкупитися від військової служби» [1, с. 334]. Через важкі умови військового побуту солдатська служба вважалася тяжкою працею. Поміщики, селянська та міська спільнота, щоб позбутися бунтарів і ненадійних особистостей, поспішали віддати їх у солдати аби, як говорили, – «забриту їм лоба» [2, с. 533].

Ще одна з особливостей російської армії до середини XIX століття полягала в тому, що військову службу проходили особи, засуджені за скоєні злочини [3]. Армія була ще й місцем відбування покарання. Біографія Тараса Шевченка тому підтвердження.

Словом, у рекрути потрапляли найбільш ненадійні для суспільства загалом і окремих власників, елементи, серед яких були й особи, засуджені за кримінальні діяння.

Основною ідеєю нового закону слугував принцип захисту «престола и отечества» як священного обов'язку царських підданих, а, відтак, військовій повинності підлягало все доросле чоловіче населення без різниці станів, до якого воно належало.

З 1874 р. встановлювалося правило, за яким усі регіони Європейської Росії поділялися на три групи ділянок комплектування: великоросійська з переважанням на 75% російським населенням; малоросійська, де переважав український етнос; до категорії «іногородців» включалися національні меншини [4, с. 108].

Кожен піхотний полк та артилерійська бригада мали свої повіти комплектування. Гвардія, кавалерія та інженерні війська комплектувалися з усієї території Європейської Росії. На військову службу, відповідно до законів Російської імперії,

не призивалися жителі віддалених місць: Камчатка, Сахалін, Якутія, Єнісейська, Томська, Тобольська губернії та корінні жителі Фінляндії (Фінляндія вносила грошовий податок у розмірі близько 12 млн марок щорічно). «Іногородці» Сибіру, Астраханської та Архангельської губерній, Закаспійської області, Туркестану, Кавказу та Ставропольської губернії (при цьому курди, абхази, калмики, ногайці, чеченці та деякі інші вносили грошовий податок) [5].

За законодавством 1874 р. встановлювалася загальна військова повинність чоловіків у віці 20 років. Уряд, проте, щороку визначав необхідну кількість новобранців, і за жеребом набиралася потрібна кількість призовників, хоча, зазвичай, на службу призивалося не більше 20–25% від загального числа призовників. Призову не підлягали: єдиний син у батьків, єдиний годувальник у ній, і навіть, якщо старший брат призовника відбуває чи відбув військову службу. Встановлювалися такі терміни служби: у сухопутних військах 15 років – 6 років у строю та 9 років у запасі, у флоті – 7 років дійсної служби та 3 роки в запасі. Для тих, хто отримав початкову освіту, термін дійсної служби скорочувався до 4-х років, які закінчили міську школу – до 3-х років, гімназію – до півтора року, а тих, хто мав вищу освіту, – до півроку [6, с. 271].

З підписанням царем Уставу «Про військову повинність» 1874 р. юридична відповідальність із колективної перекладалася на окрему особу і ставала персоніфікованою: за ухилення від військової служби, втечу засудженого за військові злочини з місць відбуття покарання тепер покладалася на винного. За рекрутським законодавством 1831 і 1853 рр. сільські і міські громади, віддаючи призовників до війська, зобов'язані були зібрати встановлену законом суму грошей, що призначалася для пошиття форменого одягу, харчування впродовж кількох місяців та інші дрібні витрати [9, с. 21]. Відповідно до Уставу, ситуація з забезпеченням формою та продуктами харчування на рівні законодавства мала поліпшитися.

Набір до нижчих чинів (солдат) царського війська проходив через процедуру жеребу, який регулювали декілька десятків статей Уставу. Інститут жеребу знайшов своє місце і в попередньому законодавстві, що визначав долю людей, котрі набиралися на військову службу. Відомі також непоодинокі випадки укладення шлюбу в кріпосницькій Росії шляхом жеребу.

Позаяк, на думку влади, інституту жеребу для вирішення проблем призову на військову службу виправдав себе, то у ст. 10 Уставу зазначалося: «Вступ на службу за призовом

вирішується жеребом, який кидається один раз на все життя» [7, с. 4]. У разі, коли призовнику на момент жеребкування виповнилося двадцять років, він має, відповідно до ст. 40 Уставу, зріст 2 аршина і 2,5 вершка (*авт.* – близько 152 см.), і витягнув номер, що звільняє від військової служби, в подальшому його зараховують не до регулярної армії, а до ратників ополчення. Призовники іншого віку жереб не тягнуть.

Устав передбачав широкий перелік підстав для відстрочок особам залежно від їхнього майнового становища, освіти та роду занять. Так, призов на службу осіб, що особисто управляли власним нерухомим майном, відстрочувалося на два роки для влаштування майнових та господарських справ (ст. 52). Для завершення освіти отримували відстрочку вихованці різних навчальних закладів (ст. 53). Священики усіх християнських конфесій, православні псаломщики, а також особи, що мали ступінь доктора медицини чи лікаря, викладачі поіменованих у документі навчальних закладів, шкіпери далекого або каботажного плавання та інші особи звільнялися від витягування жереба та від виконання військового обов'язку взагалі (розд. V). Відповідно до ст. 13 Уставу, до жеребу не допускалися особи, позбавлені всіх прав стану або всіх особливих прав та переваг, наданих особисто чи за належністю до певного стану.

Кумедною виглядала процедура встановлення віку особи за зовнішнім виглядом. У разі, коли військовозобов'язаний-християнин не міг надати метрику чи витяг із ревізької книги, або, коли в призовній комісії були сумніви у правдивості наданих документів щодо вказаного віку військовозобов'язаного із числа представників нехристиянських конфесій (ст. 112), тоді, відповідно до ст. 138 Уставу, вік визначається за зовнішнім виглядом. Відповідальність за встановлення віку законодавець поклав на повітову, окружну чи міську присутність шляхом голосування їхніх членів за більшістю голосів. У разі рівності голосів, губернська чи обласна присутність могла провести повторний огляд призовника, якщо вважатиме це за необхідне.

Перш ніж розпочати процедуру жеребкування, статтею 140 Уставу уточнювалися списки призовників. Це проходило безпосередньо перед його проведенням.

У процесі жеребкуванні брали участь усі особи, внесені до списку призовників, окрім осіб, що отримали сан священиків православного чи інших християнських віросповідань (ст. 140), за винятком осіб іудейського віросповідання (ст. 88). До моменту початку процедури військовозобов'язані могли подати документи, що підтверджують їхні права на відстрочки та пільги на призов.

Процедура витягування номера передбачала використання заздалегідь заготовлених прону-

мерованих білетів, кількість мала співпадати із числом призовників. Білети позначалися головою комісії та згорталися під його наглядом. Вони перемішувалися і висипалися в особливий ящик чи урну (ст. 141). При цьому встановлену списком призовників черговість підходу до урни не можна було порушувати.

Кожен із учасників кампанії мав оголити руку по лікоть, показати її присутнім відкритою і лише після цього отримував право витягнути номер із урни. За відсутнього жереб витягували його родичі чи головуючий, члени міських управлінь чи волосні старшини. Окрім особи, що витягувала номер, іншим заборонено підходити і доторкуватися до урни для жеребкування. Як бачимо, присутність призовника при жеребкуванні була не обов'язковою. Номер голосно разом з ім'ям особи та номером за призовним списком називав один із членів комісії і передавав його іншим членам для перевірки. Устав зобов'язував членів комісії розмістити урну чи ящик на видному місці, а жеребкування проводити публічно та бажано протягом одного дня (ст. 143).

Таким чином, за законодавством про військовий обов'язок номери жереба визначали черговість прийому призовників на дійсну військову службу чи ратником в ополчення [8, с. 470].

Отже, місце інституту жеребу в комплектуванні російської царської армії у другій пол. XIX ст. не можна змалювати однаково фарбами. У період, що ми вивчаємо, він дозволив успішно вирішувати завдання у сфері суспільної справедливості. За умови дотримання норм Уставу «Уставу про військову повинність» від 1 січня 1874 р., він сприяв оптимальному та прозорому вирішенню питання про відбір на дійсну військову службу. Із призовників, які не потрапили до діючої армії, формувалися загони ополчення, забезпечувалося у ході призову функціонування механізму ротації військових. З іншого боку, у аналізованому документі вбачається прагнення законодавця до найменших деталей зарегламентувати увесь комплекс правовідносин, що пов'язаний з формуванням армії та ополчення. І це є серйозною прогалиною Закону.

Спостерігаючи за нинішнім поколінням росіян, зростаючи підтримку розв'язаної їхньою країною загарбницької війни в Україні, бачачи їхню цілковиту холопську залежність не лише від ідеологем, а й від кивків головою владної верхівки, що в найгіршому виді нагадує абсолютизм XIX ст., думаю, що слова першого абзацу Маніфесту від 1 січня 1974 р. якнайкраще характеризують відповідне ставлення їхнього теперішнього очільника держави до свого населення: «Испытанная готовность наших подданных приносит себя в жертву родине служила Нам ручательством».

Список використаних джерел:

1. Зайончковский П. Военные реформы 1860–1870 годов в России. М.: Изд. Московский университет, 1952. 370 с.
2. Состояние вооруженных сил России со времени введения общей обязательной воинской повинности. Русская военная сила. М., 1897.
3. Станова Л. М. Введение всеобщей воинской повинности в эпоху правления императора Александра II. <file:///C:/Documents/vvedenie-vseobschey-voinskoj-povinnosti-v-epohu-pravleniya-imperatora-aleksandra-ii.pdf>
4. Лютко С. Г. Комплектование русской армии в годы Первой мировой войны. <https://hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/konf/1ww/Liutko.pdf>
5. Мальков В. Л. Первая мировая война. М.: Воениздат, 2002.
6. Иванов В. Історія держави і права України: навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 728 с.
7. Высочайше утвержденное мнение «О введении общей воинской повинности» от 1 января 1874. *Полн. собр. законов. Собр. 2. Отд. 1. СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1862. Т. XLIX. 1874. № 52 983.*
8. Руденко В. Н. Институт жребия в комплектовании вооруженных сил: опыт Российской империи и СССР. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук.* 2009. Вып. 9. С. 444–480.
9. Баяндин В. Х. Всеобщая воинская повинность как часть военной реформы императора Александра II. *Гуманитарные науки в Сибири.* 2011. № 2. С. 18–21.

Karpova O. O.,

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages
Odesa National Economic University
ORCID: 0000-0001-6742-3700

Ismailova L.,

Student of Faculty of Economics and Entrepreneurship Management
Odesa National Economic University

Kravchuk D.,

Student of Faculty of Economics and Entrepreneurship Management
Odesa National Economic University

THE UKRAINIAN YOUTH'S ATTITUDES TOWARD GENDER AND LEADERSHIP IN SOCIETY: DATA AND STATISTICS

ВІДНОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ДО СТАТІ ТА ЛІДЕРСТВА У СУСПІЛЬСТВІ: ДАНИ ТА СТАТИСТИКА

The authors of the article revealed the problem of leadership in the Ukrainian society. Leadership has been presented in the article as the process of organizing tasks within a team, so a leader is a person, who is trusted and capable of making right and fair decisions regardless of their gender. The article highlights the findings of the research that was done in order to find out the opinions and beliefs of the Ukrainian youth toward gender-related issues and leadership in the modern Ukrainian society as well as women's rights and power. The analysis of scientific literature has shown that the problem of gender equality in all social fields is researched poorly in Ukraine. To find out the opinions of the young people on gender equality and to get better understanding of the current gender attitudes among the youth and, thus, to predict the tendency of future gender trends in the labor market in Ukraine for the next 20 years, the questionnaire was made and conducted at an economic university to capture the thinking of the next generation of economists, entrepreneurs and future leaders. The survey has revealed that future leaders, managers and employees believe that women are competent enough to be leaders, good negotiators and facilitators but trust goes to men that implies the preference of both genders, in case of a vote, to choose a man rather than a woman. Despite this, due to various demographic, political, cultural or religious factors in many modern societies, there is still a belief that men are meant to take leader's positions while women are to stay at home and take care of the family. The findings of the article showed that most young people believe that leadership qualities can be developed and cultivated so that leaders are made not born. Hard work and commitment were mentioned as key factors for the development of leadership qualities and skills of both genders.

Key words: *gender inequality, gender gap, society, leader, leadership skills, leadership.*

Автори статті розкрили проблему лідерства в українському суспільстві. У статті лідерство представлено як процес організації завдань у команді, тому лідер – це людина, якій довіряють і яка здатна приймати правильні та справедливі рішення незалежно від статі. У статті висвітлюються результати дослідження, проведеного з метою з'ясувати погляди та переконання української молоді щодо гендерних питань та лідерства в сучасному українському суспільстві, а також прав і влади жінок. Аналіз наукової літератури показав, що проблема гендерної рівності в усіх сферах суспільства в Україні досліджена мало. Щоб з'ясувати думку молоді щодо гендерної рівності та краще зрозуміти поточні гендерні настрої серед молоді, а отже, спрогнозувати тенденції майбутніх гендерних тенденцій на ринку праці в Україні на наступні 20 років. Анкета була складена та проведена в економічному університеті, щоб охопити мислення наступного покоління економістів, підприємців та майбутніх лідерів. Опитування показало, що майбутні лідери, менеджери та працівники вважають, що жінки достатньо компетентні, щоб бути лідерами, хорошими переговорниками та фасилітаторами, але довіра належить чоловікам, що передбачає перевагу обох статей у разі голосування, щоб вибрати чоловіка, а не жінку. Незважаючи на це, через різні демографічні, політичні, культурні чи релігійні чинники в багатьох сучасних суспільствах все ще існує переконання, що чоловіки мають займати посади лідерів, а жінки повинні залишатися вдома та піклуватися про сім'ю. Висновки статті

показали, що більшість молодих людей вважають, що лідерські якості можна розвинути і виховати так, що лідерами не народжуються. Працьовитість і цілеспрямованість були названі ключовими факторами розвитку лідерських якостей і навичок обох статей.

Ключові слова: гендерна нерівність, гендерний розрив, суспільство, лідер, лідерські навички, лідерство.

The problem of gender and leadership in society has occupied people's minds since ancient times. Recent researches show that leadership in a given society is not so obvious and predicted as it seemed before. With time women started getting quality education and have often shown better results in studies than men. Thus, the gender gap is becoming narrower due to more women's knowledge acquisition, their desire for professional growth, innate organizational and communicative skills, etc.

Leadership is often seen as the process of organizing tasks within a team, so a leader is a person, who is trusted and capable of making right and fair decisions regardless of their gender. Thus, it's all about having a clear vision and teambuilding skills then.

Leaders are also often faced with decision-making responsibility and this is the central aspect of leadership, unwillingness to take on decision-making responsibility may be a major reason behind women's self-selection away from leadership. In this sense, decision-making on behalf of others (a potentially difficult social situation) is the key behavioural aspect of leadership that we focus on, and social confidence is the level of ease with which one can face such social situations. The level of social fear constitutes a reason for individuals shying away from making decisions on behalf of others and determines the extent to which they do so. Having said that, it is likely that a number of unobserved confounds govern both social confidence and decisiveness simultaneously. Thus, self-confidence is also likely to be associated with who rises to leadership positions in groups [9, p. 112]. In addition, women are less likely to be selected as leaders of groups in a real effort context due to lack of confidence. Not surprisingly, private self-confidence is significantly associated with social confidence: willingness to attempt the difficult version of the task privately is associated with a 10 (12) percentage point increase in the willingness to do the task publicly [11, p. 265].

The literature can be roughly grouped into four schools of thought in this respect. The first approach examined seems to be based on the premise that leadership is biologically determined and innate for men. A second area of thought acknowledges the role of socialization and explores the notion of gender role as a determinant of leadership. A third concept involves the identification and consideration of a variety of other contributing causal factors ± beyond gender role ± that could predict and influence, leadership effectiveness and emergence. The fourth perspective accepts

that there may well be a difference in the way men and women approach leadership and attempts to understand and articulate this difference [2, p. 46].

Today, leaders need to take a hard look at what gets in the way of promoting women in their organizations and society itself. Clearly, the unconscious bias that women don't belong to senior level positions plays a big role. It's imperative that organizations change the way they make hiring and promotion decisions and ensure that eligible women are given serious consideration. Those making those decisions need to pause and ask, "Are we succumbing to unconscious bias? Are we automatically giving the nod to a man when there's an equally competent woman?" And, as our data on confidence shows, there's a need for organizations to give more encouragement to women. Leaders can assure them of their competence and encourage them to seek promotions earlier in their careers [12].

To be accepted as leaders, women often must walk a fine line between two opposing sets of expectations, so women leaders are still a minority. This statement comes as no surprise to most of us; what is surprising is that men outpace women in leadership roles across every sector in the world: corporate, nonprofit, government, education, medicine, military and religion [10].

The thing is that women's styles are not at all likely to be less effective; in fact, they are more effective within the context of team-based, consensually-driven organizational structures that are more prevalent in today's world. The assessment that a woman's leadership style is less effective than a man's is not fact-based but rather driven, by socialization, to a perception that certainly persists. Thus, effective leadership is not the exclusive domain of either gender and both can learn from the other [2, p. 47].

It is important to mention that due to various demographic, political, cultural or religious factors in many modern societies, there is still a belief that men are meant to take leader's positions while women are to stay at home and take care of the family.

As for Ukraine, it happened historically and geographically that the country has always been "in-between" the Western and the Eastern world. Thus, its social, political, historical and cultural background has been influenced by both. Therefore, today the Ukrainian women often get good education, become great scientists and scholars, start their own businesses as well as try to be a perfect girlfriend or a housewife. Definitely, with every next generation in Ukraine the mindsets

of men and women are changing – women are becoming more independent, more competitive, more self-determined and self-driven than men. According to the statistics of the Global Gender Gap Report 2018 made by the World Economic Forum, enrolment of female in tertiary education is higher than male as well as less women are unemployed than men today. What's more, women in Ukraine are getting more Business, Administration and Law Degrees these days. Therefore, women are ready to give birth at the age of 28 that in the long-run may lead to the aging and depopulation of the country.

The problem of gender equality is quite underexamined and acute in Ukraine. In the Verkhovna Rada of the Ukrainian Soviet Socialist Republic the share of women reached 30% (in 1985, 157 women were elected to the Ukrainian parliament), as a consequence of the introduction by the Communist Party of the USSR of a non-official quota for women representation in elected office. After the first multi-party elections of 1990 the representation of women in the parliament decreased significantly. On the whole, during 1990–2010 the share of women in the parliament has varied from 3% to 8.5%. By the percentage of women in the parliament Ukraine ranks 108th, behind the Democratic Republic of the Congo, Ghana and Samoa, but ahead of such countries as Botswana, Algeria, Kuwait and the Libyan Arab Jamahiriya. The analysis of representation of women in positions in the state bodies and bodies of local self-government leads to a following distressing conclusion: the higher the position, the lower the representation of women. For instance, by the end of 2008 a share of women in the highest positions (first category) of the bodies of local self-government was 7.7%, in the lowest positions (sixth category) in the same bodies – 79%. As of 31 December 2008, the share of women in the highest positions of the state bodies was only 12.5%, and in the lowest positions of these bodies, 69.6%. It should be mentioned that Ukraine has made a number of commitments under key international documents in the field of elimination of the discrimination against women, in particular as concerns political life. Among these documents are the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women and the UN Millennium Development Goals. In accordance with Article 7 of the CEDAW, states should “take all appropriate measures to eliminate discrimination against women in the political and public life of the country”. Under the UN Millennium Development Goals a minimum 30% of either gender should be represented in legislative and executive bodies by 2015. In 2010 the OSCE/ODIHR Election Observation Mission stressed the importance of fulfillment obligations under the UN Millennium Development Goals

by Ukraine and highlighted the fact that “women are underrepresented in the legislature”. At the moment the issue of the promotion of women's representation in elected office is not considered as the highest priority for reforms in the field of political parties and elections [8, p. 83].

Thus, the Law of Ukraine “On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men” was issued only on September 8, 2005. Later on, in 2012, Ukraine took part in the Committee of government management of the Organization of Economic cooperation and development in order to implement a gender approach to the realization of the stuff policy at civil service on the central and local levels. Since the implementation of the Law, more and more researches on gender equality have been done by the Ukrainian scholars. As an example, theoretical and practical researches on gender identity based on the analysis of real peculiarities of a personality, viewpoints and beliefs of modern men and women showed that female identity is more likely to change than the male one, though both of them are inclined to narrow at last [1, p. 285].

The aim of this research was to find out the attitudes and beliefs of the Ukrainian young generation on gender equality that will define and benchmark the upcoming years of the future Ukrainian society, precisely future bosses, managers and employees as well as husbands and wives. Typically, researches and data analysis show the current situation of gender inequality at workplace, but the background and reasons are usually left behind the scene. Our survey was focused on figuring out this problem at a different angle and with a perspective. Thus, our target audience were young people, the students of the economic university that will probably occupy the leading positions in the coming years.

A gender-based survey with a $n = 215$ male and female students of Odessa National Economic University, who were of 1-, 2- and 3-year of study were selected. The questionnaire was made of various questions that would highlight the most interesting and vulnerable gender-related sides of the Ukrainian society. Moreover, the focus on economics students helped us get more insights on the problem from those, who in the coming years would become leaders, top managers, senior executives, etc. The students' responses were divided into the categories according to their gender and year of study to track specifically their changing opinions, preferences and beliefs. Using the findings obtained, different statistical diagrams were made in order to accurately interpret the data and show interesting conclusions. Obviously, peer talks and discussions were conducted to get more data and detailed explanations that were out of the questionnaire.

To find out the opinions of the young people on gender equality and to get a better understanding of the current gender attitudes among the youth

and, thus, to predict the tendency of future gender trends in the labor market in Ukraine for the next 20 years, the following questions were offered.

As we found out that self-confidence and trust are crucial for becoming a leader, the students were asked who gets more trust in the society. The findings of the survey were the following (picture 1).

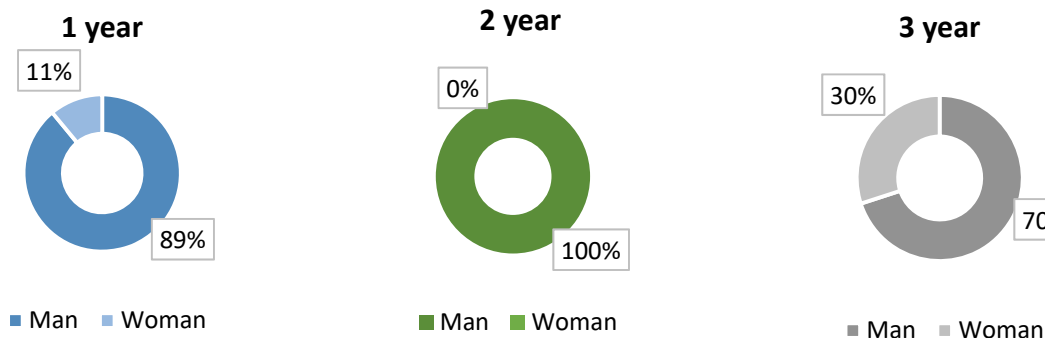
As we can see from the results obtained, most of the 1-year students answered that men have more trust in the society than women (89% of boys, 65% of girls). The situation is the same with the girls from the 2-year of study (79%) and the boys from the 3-year of study (70%) (picture 2).

However, *all* the girls from the 3-year of study (100%) and boys from the 2-year of study (100%) answered that men are fully trusted in the society. This means that none of these groups of people trust women and are unlikely to vote for female leaders within the university and outside (e.g. at presidential elections). We also noticed an interesting tendency, namely, becoming older, boys start giving more trust to female leaders, whereas girls support men more when they become more mature. There may be different explanations given here, but one of the factors is their psychological age change. Boys start giving more respect to women and value them more with time, probably observing good female study results, competitiveness, communication and leadership skills of girls; while girls start trusting men more due to the fact that during their studies they discover that there are more world famous male leaders, economists and outstanding managers as well as it

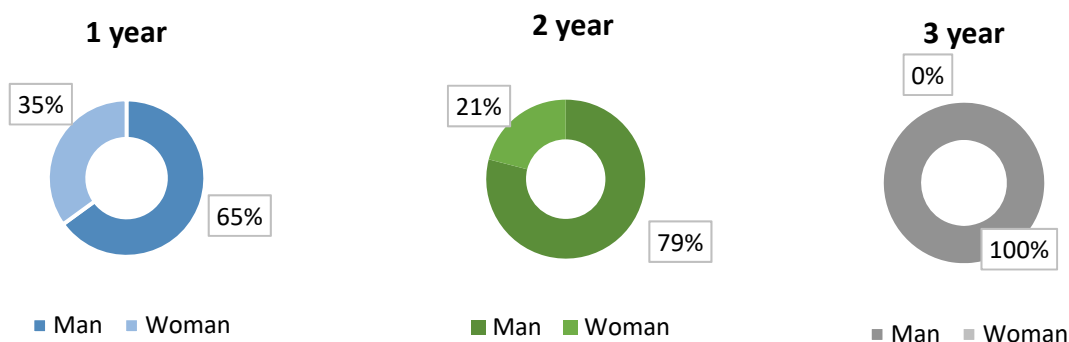
is easier to deal with men because of their strategic vision ability, their approach to problem-solving and conflict resolution and, what is also scientifically proven, that's because of men's courage and self-confidence to position themselves as a leader from an early age though with time this gap will narrow.

When it comes to the discussion of leadership, a quotation "Leaders are born, not made". is often used as an example and it is the reason for many arguments and contradictions. The question was offered to the students whether they agreed on it or not. As a result, 71% disagreed with the quotation, 23% of respondents agreed, while 6% found it difficult to answer. It means that most young people believe that leadership qualities can be developed and cultivated. They believed that hard work and commitment contributed to the development of leadership qualities and skills of both genders.

The next question was: "Do you see yourself as a leader?". Most of the students polled responded "yes" (78% of the 1-year male students and 62% of the 2-year males); 86% of males of the 2-year of study; whereas females of the 1-, 2- and 3-year of study replied "yes" correspondingly 70%, 71%, 83%). There appears a great concern: the girls in the previous question said there was more trust to men in the society though they strongly believed they saw themselves as future leaders. If to have a look at the statistics, there are more higher positions in Ukraine occupied by men though girls have high aspirations for top management. But the truth is that these aspirations would probably remain dreams that could hardly become true

Pic. 1. The opinions of male students on gender trust in the Ukrainian society

Pic. 2. The opinions of female students on gender trust in the Ukrainian society

and in an older age, after 30 years old as studies show, when at this time boys would succeed much more in their careers.

In addition, the students were asked whether their future leadership would depend on their gender or not. 12% of the group agreed, 49% disagreed and 39% replied that they partially agreed. Thus, almost 50% of students doubted that they could be leaders due to their gender. There are many reasons for their doubt, for instance, gender inequality at workplace and in the Ukrainian society lacks legislation and support for women. Also, there is a belief that boys and girls should be taught from childhood that men are to be leaders, men should work more, etc.

Then, the students were questioned about whom they would prefer to have as a boss – a male or a female. All boys of the first and second year of study answered “male” (100%), most of their girl classmates answered the same (83% and 71% correspondingly), but the situation differed in the 3-year of study. The responses were divided between the girls and boys approximately equally (the boys chose “male boss” (57%) and the girls also wanted to have a male boss more (58%). Even though trust for female leaders was growing with the students’ maturity, anyway they wanted to have a male boss. In addition, the question “Do you see a woman as a leader?” was answered by 94% of respondents as “Yes”, only 4% of students said “No” and 2% of them couldn’t decide. So, on the one hand, they believed a woman could be a good leader, on the other hand, they would prefer a male leader or a boss.

The answers to the following question highlighted one of the reasons why a male boss was more preferred. 6% of respondents believed that female leaders made decisions based on emotions, 35% disagreed with this idea and 59% thought it

depended on the person. Also, 6% of the young respondents thought that women could not be leaders by nature, 10% agreed partially and 84% disagreed with it. These answers have shown that most young people thought that leadership and decision-making did not depend on gender but on personal qualities and skills.

The results of the survey have shown that almost 80% of the young people when choosing a deputy among male and female candidates would focus more on qualification and competence rather than gender though about 16% of students would prefer a male deputy.

Most of the students (64,3%) believed that both men and women could be good managers though 31% of students responded that men were better managers than women and only 4,7% thought that women could be good managers.

The following question on gaining authority in a team was answered by 78% of the students that it didn’t depend on gender, 22% of students believed that all authority would go to men but none of the students said that it would go to a woman. Almost the same results were for the following question that 14% of students would take men’s advice more seriously and 86% of respondents said that they would listen to the advice of both genders equally. Nevertheless, none of the students responded that they would listen to a woman’s advice only.

Furthermore, 12% of respondents thought that a woman could become a leader only because of her appearance whereas 88% disagreed.

Another question was focused on communication and interaction between both genders: (“Would you make a deal with a company that is run by a woman?”). The result was as follows:

Most of the students from each year of study (1–3), including girls (83%, 100%

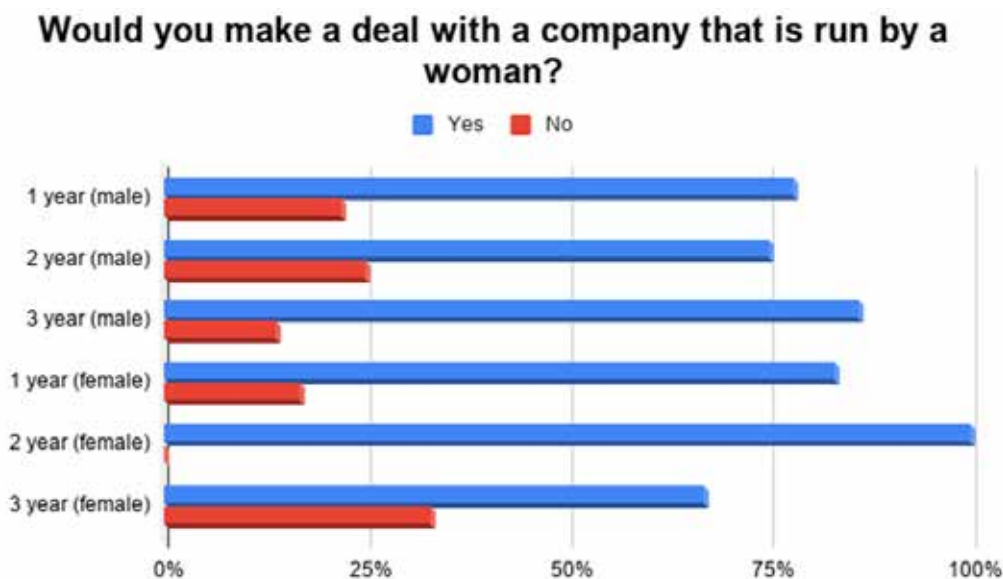

Table 1.

and 67% respectively) and boys (78%, 75% and 86% respectively), responded they would deal with a company with a female CEO. These results can be explained with the fact that “to deal with” and “to be led by” made a difference for both boys and girls. Though cooperation and negotiations with female bosses implied easy communication and finding a compromise, but being managed and controlled by a female boss was another issue.

Most students (59,5%) also thought that in problem-solving and conflict resolution both genders were good, 26,2% of students responded that women were better than men and 14,3% replied that men were the best in solving problems and managing conflicts.

The students also answered the question on business deals that they would more likely to make a deal with a man (23%), with a woman (10%) and most of the students hesitated to answer it (67%). Thus, there is a big concern about the trust to women in the society as well as the first question showed the same attitude.

We also asked our students if they considered it nice that in Japan women got less salary than men by 40%. 84% of students found it inappropriate and unfair, 10% were not sure to answer probably due to lack of knowledge of the Japanese culture, working conditions, complicated hierarchy and the situation on the labor market, but, anyway 6% found it absolutely fair.

It was also of interest to find out whether students were aware of any world or local female leaders. The results surprised us, showing that 33% of boys of the 1-year of study and 88% of boys of the 2-year of study said “No” whereas only 4% of girls of the 1-year of study were unaware of famous female leaders. Moreover, 71,4% of the students thought that there were more male leaders, 26,2% believed that both genders were equally represented in leadership and only 3,4% responded that there were more female leaders.

The question on whether there were more male or female leaders showed that 1- and 2-year students believed predominantly that there were more male leaders while the students of the 3-year of study had different opinion. They assumed that there were almost 50% of female leaders. Anyway, the question concerning the awareness of male leaders was answered positively almost by everyone. This can be explained by the fact that Mass media seems not that too much interested in promoting female leaders though there are many famous female leaders and scientists in many fields worldwide.

The question “Are women competent enough to become a leader?” showed that modern young people understood that an individual regardless their gender needed to develop their skills and acquire competence to become a leader. The result was as follows (Table 2).

Most of the students of each year of study (1–3), including girls (91%, 93% and 100% respectively) and boys (56%, 75% and 100% respectively), answered “yes”. The thing is that the belief that women were competent enough was growing with age until it was fully agreed by the 3-year students of both genders. Thus, the perception that women could make great leaders despite the existing inequality in the society gives hope to change current stereotypes and wrong attitudes.

The next question was whether it was right to give women a lot of freedom and rights. Most of the guys of the 2-year of study (74%) answered that it wasn't right, they thought that a woman's place is in the kitchen, but *all* the girls of the same year (100%) gave an answer that it was right. It's possible that the guys had such an opinion because women were very sensitive, indecisive and emotional beings. Therefore, they may have believed that women were not able to make right decisions, if they had enough freedom. On the contrary, the situation was different among

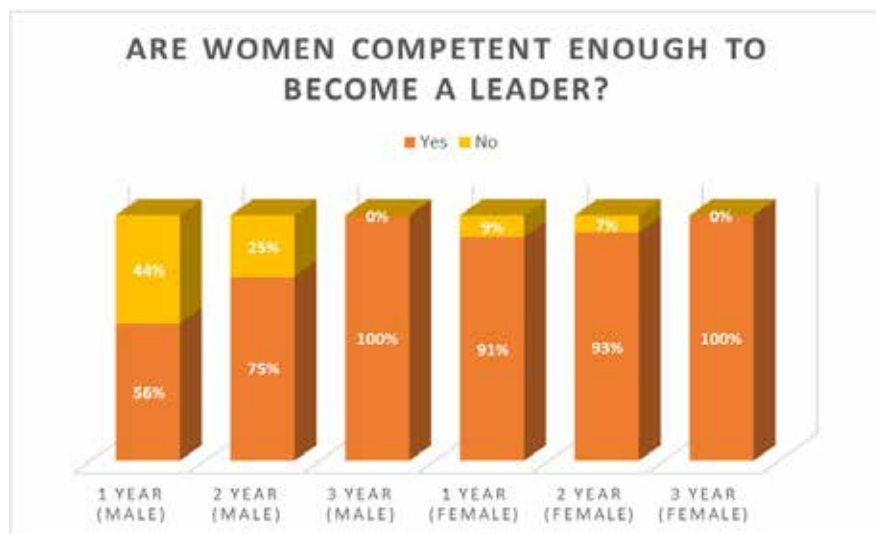

Table 2.

the students of the 1- and 3-year of study. Most of the boys (67% and 70% respectively) answered that it was right to give women freedom as well as their female classmates did (100% and 92% respectively).

It was also important to find out the prerequisites for gender attitudes asking the students about the gender dominance in the family. The results revealed that most male students responded that "Father" had a dominance in their families (1 year – 78% of the respondents, 2 year – 50%, 3 year – 43%) though in a decreasing way. This can be also one of the reasons why boys had more self-confidence from the very childhood. Thus, due to some reasons the leadership positions of the fathers were going down. An interesting fact to mention here is that also the boys even chose an option "Another" more often than the option "Mother" (1 year – 22% of the respondents, 2 year – 37%, 3 year – 57%). It means that mothers' authority was almost not considered by the boys at all. They would rather reply that somebody else in the family was dominating than a mother. As for the girls' responses, they were more loyal to mothers: 1-year students selected the option "mother" (44%), "father" (30%); "another answer" (26%); 2-year students – "mother" (43%), "father" (6%); "another answer" (51%) and 3-year students – "mother" (42%), "father" (33%); "another answer" (25%). The results also showed the decreasing number of girls who believed that mothers had more authority. The girls gave almost equal or sometimes less preference to fathers but they chose the third option. Thus, fathers, in girls' opinion, were not dominating in families at all. We haven't studied their background though, whether they were from one parent families or divorced families, but, in our opinion, the answer to this question may be explained by the fact that dominance was considered absolutely in a different way by both genders. For example, boys understood dominance as going to work, being busy and hardly reachable, earning money while girls thought that household keeping and family management was the sign of power in a family.

Finally, 35% of students strongly believed that a man was an earner and a woman was the keeper of the hearth while most of the students (65%) disagreed.

The obtained results showed that the problem of gender equality is underresearched in Ukraine though it remains acute and important at every level. The implementation of the Law on gender equality has moved the regulations, talks and action much forward. There is still much to be done in Ukraine to narrow this gender gap both mentally and legislatively. More events and other activities should be held by the government authorities and companies as well as properly advertised by Mass media.

The survey among the economics students showed that the 1-year students, especially boys, came to the university with the idea that though women could be good bosses and negotiators, anyway most of them, even the girls, believed that male leaders had more trust in the society. Therefore, the conclusion can be made that men can be more easily promoted and are more likely to win the elections or get power than women with the same good qualifications, skills, ideas and action plans. The students of the 3-year of study were more positive about female leaders maybe due to the fact that they widened their knowledge during their studies, broadened their mind, started working and getting their first work experience with both male and female bosses at that time.

On the other hand, the youth thought that a woman could be a great leader as well as being a leader today means having other skills than gender belonging.

The overall results have shown that the Ukrainian society is now living in a transition period – on the one hand, the society is stuck with the preference for choosing men for leading positions (votes at most institutions and at different levels, including presidential votes, prove that fact); on the other hand, the increasing number of educated, self-driven women, make the competition tougher, though this process is very slow due to the lack of legislation and regulation.

It is important to emphasize that taking into account the answers for the question on trust, it's not hard to predict any election results that most young people of this age group would vote for a man rather than a woman.

This research is not meant to highlight the whole problem of gender equality in Ukraine but contribute to its further findings.

The findings of the research revealed that gender equality in Ukraine needs more research and expertise. The analysis of the scientific literature shows that gender inequality is a complex and multifaceted concern.

The questions in the survey highlighted that gender attitudes depended on subconscious behavior, stereotypes that were cultivated for many years throughout history. Despite the existing trust for men more than women, girls had a desire to be bosses and felt they could make good leaders. The creation of a gender-equal society needs more legislation and regulation.

The results showed that the youth believed that leaders were made and women could make good leaders as well as women had a lot of necessary personal qualities and skills to lead, at the same time, the problem of trust to women remains a concern as well as their chances to be promoted to higher positions. Thus, theoretically, young people were democratic and reasonable on the problem of gender equality until it concerned

them personally – most of them would like to have a male boss.

In our opinion, leaders in Ukraine need to take a hard look at what gets in the way of promoting women in their organizations and society in general. Clearly, the unconscious bias that women don't belong to senior level positions plays a big role. It's imperative that organizations change the way they hire and promote their staff as well as to ensure that to women's eligibility a serious consideration is given.

The research conducted doesn't cover all the aspects of the problem concerned. Further research needs to be carried out in this field in

order to study the influence of social media on human's behavior, men's and women's, because the era of digitalization and its gender effects are becoming of social, economic and scientific interest these days.

This article is part of a survey that has also received statistical information from Kyslychko Kateryna, Lukianova Maryna, Nechepeliuk Victoriia, Tsybulova Yuliia (Faculty of Economics and Entrepreneurship Management, Odessa National Economic University, Odessa, Ukraine). No potential conflict of interest was reported by the author(s).

Bibliography:

1. Головнева І. В. Гендерна ідентичність: тенденції змін : монографія / І. В. Головнева; Нар. укр. акад. Х.: Вид-во НУА, 2006. С. 284–309.
2. Appelbaum S., Audet L., Joanne C. Miller. Gender and Leadership? Leadership and Gender? A Journey Through the Landscape of Theories. *Leadership & Organization Development Journal*. 2003. №24 (1), pp. 43–51. URL: https://www.researchgate.net/publication/235285425_Gender_and_Leadership_Leadership_and_Gender_A_Journey_Through_the_Landscape_of_Theories
3. Gary N. Powell Sex, Gender, and Leadership: What Do Four Decades of Research Tell Us? *The Oxford Handbook of Gender in Organizations*. 2014.
4. Global Gender Gap Report 2018 : World Economic Forum. 2018. URL: wef.ch/gggr18
5. Inter-Parliamentary Union and UN Women. Facts and figures: Leadership and political participation. 2015. URL: <http://www.unwomen.org/en/what-we-do/leadership-and-political-participation/facts-and-figures>
6. Kanthak K., Woon J. Women don't run? Election aversion and candidate entry. *American Journal of Political Science*. 2015. № 59 (3). pp. 595–612.
7. Khachatryan K., Dreber A., Von Essen E., Ranehill E. Gender and preferences at a young age: Evidence from Armenia. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2015. № 118. Pp. 318–320.
8. Kovryzhenko D. Regulation of political parties in Ukraine. The current state and direction of reforms. Kyiv: Agency for Legislative Initiatives, OSCE/ODIHR. 2010. Pp. 81–83. URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/02/27.pdf>
9. Reuben E., Rey-Biel P., Sapienza P., Zingales L. The emergence of male leadership in competitive environments. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2012. № 83(1). Pp. 111–117.
10. Shawn A. Gender Barriers and Solutions to Leadership. *Training Industry Magazine*. 2016. URL: <https://trainingindustry.com/magazine/issue/gender-barriers-and-solutions-to-leadership/>
11. Sule Alan, Seda Ertac, Elif Kubilay, Gyongyi Loranth. Understanding Gender Differences in Leadership. *The Economic Journal*. 2020. № 130 (626). Pp. 263–289.
12. Zenger J., Folkman J. Women Score Higher Than Men in Most Leadership Skills. *Harvard Business Review*. 2019. URL: <https://hbr.org/2019/06/research-women-score-higher-than-men-in-most-leadership-skills>

Книженко С. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки

Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1944-4256

Шарабан О.,

головний судовий експерт сектору дактилоскопічних досліджень
та обліку відділу криміналістичних видів досліджень

Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДАКТИЛОСКОПІЧНОГО ОБЛІКУ В УКРАЇНІ

LEGAL REGULATION AND DEVELOPMENT TRENDS OF DACTYLOSCOPIC ACCOUNTING IN UKRAINE

У статті розглянуто актуальні питання використання та правового регулювання дактилоскопічних обліків в Україні. На Міністерство внутрішніх справ України, Національну поліцію України покладені обов'язки щодо здійснення забезпечення національної безпеки. Згідно чинного законодавства поліція наповнює та підтримує в актуальному стані реєстри та бази даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України. Одним із видів криміналістичних обліків є дактилоскопічний, який належить до біометричних даних особи й підпадає під захист держави як персональні дані. На жаль, є непоодинокі випадки несвоєчасного знання з обліку об'єктів реєстрації, що порушує права громадян. Правове регулювання збирання біометричних даних у вигляді відбитків пальців рук людини є вкрай важливими та актуальними оскільки багато питань залишається не врегульованими на законодавчому рівні.

У статті названі дактилоскопічні системи, що діють на сьогодні на території України та розкрито їх значення в розслідуванні кримінальних правопорушень. Визначені закони та підзаконні нормативні акти, що регулюють правовий порядок ведення таких криміналістичних обліків. Розкриті суперечності підзаконних нормативних актів між собою та вказано на їх застарілість.

Проаналізовано досвід зарубіжних країн щодо видів біометричної реєстрації та порядку її правового регулювання. Автори пропонують використовувати практику іноземних держав щодо запровадження мультимодальних біометричних технологій.

У підсумку відзначено, що сьогодні в Україні виникла необхідність у розробці нормативно-правової бази, загальних положень, принципів і вимог до організації системи біометричної реєстрації з врахуванням досвіду передових країн світу. Запропоновано прийняти закон про біометричну реєстрацію, який би включав в себе різні види біометричних технологій (а не тільки відбитки пальців рук чи ДНК) з можливістю їх комбінування.

Ключові слова: відбитки пальців рук, дактилоскопія, біометрична реєстрація, криміналістичні обліки, інформаційні ресурси.

The article deals with topical issues of use and legal regulation of dactyloscopic records in Ukraine. The Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the National Police of Ukraine are entrusted with the responsibility of ensuring national security. According to the current legislation, the police fills and maintains up-to-date the registers and databases included in the unified information system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. One of the types of forensic records is dactyloscopic, which belongs to the biometric data of a person and is subject to state protection as personal data. Unfortunately, there are rare cases of untimely knowledge of the accounting of registration objects, which violates the rights of citizens. Legal regulation of the collection of biometric data in the form of human fingerprints is extremely important and relevant, as many issues remain unsettled at the legislative level.

The article names dactyloscopic systems operating today on the territory of Ukraine and reveals their importance in the investigation of criminal offenses. Defined laws and by-laws regulating the legal procedure for keeping such forensic records. Contradictions of bylaws among themselves are revealed and their obsolescence is indicated.

The experience of foreign countries regarding the types of biometric registration and the procedure for its legal regulation is analyzed. The authors suggest using the practice of foreign countries to introduce multimodal biometric technologies.

In the end, it was noted that today in Ukraine there is a need to develop a regulatory framework, general provisions, principles and requirements for the organization of the biometric registration system, taking into account the experience of the leading countries of the world. It is advisable to adopt a law on biometric registration, which would include various types of biometric technologies (not only fingerprints or DNA) with the possibility of combining them.

Key words: *fingerprints, dactyloscopy, biometric registration, forensic records, information resources.*

Постановка завдання. Міністерство внутрішніх справ України, Національна поліція України входять до складу сектору безпеки і оборони та в рамках своїх функцій здійснюють забезпечення національної безпеки. Згідно чинного законодавства поліція наповнює та підтримує в актуальному стані реєстри та бази даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України. У процесі виконання своїх службових обов'язків співробітники підрозділів Національної поліції України постійно стикаються з завданням ідентифікації особи, в тому числі й за відбитками пальців рук, які належать до біометричних даних особи й підпадають під захист держави як персональні дані. Тож правове регулювання збирання біометричних даних у вигляді відбитків пальців рук людини є вкрай важливими та актуальними оскільки багато питань залишається не врегульованими на законодавчому рівні.

Аналіз основних досліджень і публікацій. В юридичній літературі питанням розвитку і функціонування дактилоскопічного обліку приділяли увагу В.В. Бірюков, В.П. Захаров, В.Г. Хахановський, В.С. Бондар, Г.М. Рудий, В.І. Рудешко, В.І. С.В. Шалімов, О.В. Шведова, В.В. Юсупов та інші. Наукові роботи присвячені проблемам виявлення та фіксації слідів пальців рук, їх використанню в розслідуванні кримінальних правопорушень. Однак залишаються не вирішеними та дискусійними питання щодо правового регулювання дактилоскопічного обліку.

Мета статті полягає у розкритті проблем та перспектив удосконалення правового регулювання дактилоскопічного обліку в Україні.

Викладення основного матеріалу дослідження. На сьогодні підрозділи інформаційно-аналітичної підтримки Національної поліції здійснюють формування, супроводження та використання у службовій діяльності інформаційних ресурсів (обліків), власником яких є МВС України. Дактилоскопічний облік функціонує на центральному (м. Київ) та обласному рівнях (наприклад, Харківська область, Львівська область) і складається з АДІС «ДАКТО-2000» та АДІС «Сонда». Вказані автоматизовані дактилоскопічні ідентифікаційні системи використовуються на території України у ДНДЕКЦ та НДЕКЦ.

Автоматизована дактилоскопічна ідентифікаційна система «ДАКТО 2000» здійснює автоматизований облік дактилоскопічних карт осіб,

затриманих за підозрою в учиненні правопорушень; людей, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе та невпізнаних трупів.

Підкреслимо важливий факт: дактилоскопічні картотеки ведуться підрозділами інформаційно-аналітичної підтримки Національної поліції, а слідотеки ведуться Експертною службою МВС України.

Система дактилоскопічного обліку, якою користуються Експертні служби різних областей України на жаль вже морально застаріла, оскільки дуже давно не оновлювалась. Водночас, не зважаючи на вказані недоліки, «ДАКТО-2000» дає високі співпадіння між: «Слід-Слід» – 100%; «Слід-Дактилокарта» – 90%; «Дактилокарта-Слід» – 85,5%; «Дактилокарта-Дактилокарта» – 100%.

Наступна дактилоскопічна система – це АДІС «Сонда». Нею успішно користуються в цілому ряді країн: Україні, Латвії, Молдові, Узбекистані, Киргизії, Таджикистані, Сирії, Уругваї, Гватемалі, Китаї. Вона демонструє високі показники надійності на рівні найкращих світових систем.

Варто вказати, що на сьогодні можлива ідентифікація не тільки за відбитками пальців рук, а також: голосу, обличчя, ДНК, іншими ознаками. Заразом результати наукових досліджень вказують на те, що все ж таки найпопулярнішими були та залишаються системи, які реалізують технології ідентифікації за відбитками пальців і за обличчям [1, с. 57].

В Україні загальні засади та принципи обробки персональних даних передбачено Законом «Про захист персональних даних». Його положення є рамковими та встановлюють загальні вимоги щодо того, яким чином повинна здійснюватися обробка персональних даних конкретними володільцями та яких правил при цьому дотримуватися. Діяльність підрозділів Національної поліції України зі збирання біометричних даних у вигляді відбитків пальців рук регламентується положеннями Закону України «Про національну поліцію», Кримінального процесуального кодексу України, наказом МВС України від 11 лист. 2001 р. № 785 «Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України», наказом МВС України та ДДУПВП від 23.08.2002 № 823/188 «Про затвердження Інструкції про порядок формування, ведення

та використання оперативного-довідкового і дактилоскопічного обліку в органах внутрішніх справ та органах (установах) кримінально-виконавчої системи України». Крім того, наказом Міністерства внутрішніх справ України від 29.11.2016 № 1256 «Про організацію доступу до відомостей персонально-довідкового обліку єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України» затверджено порядок доступу до відомостей персонально-довідкового обліку єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України.

На жаль в Україні є непоодинокі випадки, коли інформація, що міститься в інформаційно-пошукових системах МВС України своєчасно не видаляється, чим порушуються права і свободи громадян й вони змушені звертатися до суду за захистом [2].

У законі про Національну поліцію вказано, що вона наповнює та підтримує в актуальному стані реєстри та бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України, в тому числі здійснює збирання біометричних даних осіб шляхом дактилоскопіювання, у випадках, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України [3]. Водночас КПК України визначає тільки порядок відбирання біологічних зразків у особи для проведення експертизи.

Правила збирання, накопичення, зберігання, використання та знищення біометричних даних розкриваються тільки в підзаконних нормативних актах. Так, в Інструкції «Про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України» визначено що проводиться дактилоскопіювання осіб, які:

- затримані за підозрою у вчиненні злочину;
- взяті під варту;
- звинувачуються у вчиненні злочину;
- піддані адміністративному арешту.

Даною Інструкцією також регулюються строки зберігання дактилоскопічних карт та підстави їх вилучення з обліку до спливу строків зберігання [4].

В Інструкції про порядок формування, ведення та використання оперативного-довідкового і дактилоскопічного обліку в органах внутрішніх справ та органах (установах) кримінально-виконавчої системи України підстави дактилокопіювання осіб визначені такі:

– засуджені до довічного позбавлення волі, до позбавлення волі на певний строк, до тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, до обмеження волі та арешту незалежно від складу злочину, виду та строку покарання;

– іноземці, які засуджені або ті, що знаходяться під слідством, незалежно від складу злочину і виду покарання;

– громадяни України, засуджені судами інших держав до позбавлення волі;

– засуджені до виправних робіт або звільнені від відбування покарання з випробуванням, відносно яких судом винесено ухвалу про направлення їх в місця позбавлення волі для подальшого відбування покарання;

– особи, оголошені в розшук;

– особи, що вчинили злочини і направлені за рішенням суду до психіатричних лікарень для примусового лікування;

– особи, що проходять за архівними кримінальними справами, які зберігаються в архівах МВС України, Служби безпеки України і Центрального державного архіву громадських об'єднань України;

– особи, затримані за підозрою в занятті бродяжництвом [5]. Зазначимо, що відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 29.06.2010 №17-рп/2010 у справі № 1-25/2010, положення про право проводити фотографування, звукозапис і відеозйомку, дактилоскопію осіб, які затримані за підозрою у занятті бродяжництвом визнані такими, що не відповідають конституції України [6].

Тож ми бачимо, що вказані інструкції мають між собою протиріччя та є застарілими.

Варто також вказати на те, що інформація про біометричні ознаки особи міститься також у Державній міграційній службі України, яка є підрозділом системи МВС України. Вона забезпечує ведення Єдиного державного демографічного реєстру, де фіксуються біометричні дані (параметри) особи. Під останніми розуміють відцифровані відбитки пальців рук, відцифроване зображення обличчя.

Таким чином, органи досудового розслідування в рамках кримінального провадження з метою отримання інформації про біометричні параметри особи можуть звертатися за допомогою до спеціалістів не тільки Експертної служби МВС України, а й до Департаменту інформаційно-аналітичної підтримки Національної поліції України, Державної міграційної служби України.

У юридичній літературі широко обговорюється питання про прийняття закону про дактилоскопічну реєстрацію. Прихильники закону про державну дактилоскопічну реєстрацію вказують на її обов'язковий характер [7, 8, 9].

Досвід іноземних країн свідчить про неоднозначність думок з цього питання. Наприклад, у Молдові діє закон про державну дактилоскопічну реєстрацію, яким передбачена добровільна та обов'язкова реєстрація зі строком зберігання матеріальних носіїв з дактилоскопічною інформацією до досягнення 80 років, а невідомих трупів до моменту впізнання але не більше 10 років [10].

З січня 2021 року у Казахстані введений в дію закон про дактилоскопічну та геномну реєстрацію, згідно якого геномна інформація зберігається протягом 25 років після смерті засудженого [11].

У США в різних штатах питання використання біометричної інформації вирішено неоднаково. Наприклад, у штатах Каліфорнія, Массачусетс рішеннями судів в деяких містах заборонено застосування технології розпізнавання облич, у тому числі поліцією [12].

Україна прийняла зобов'язання забезпечувати дотримання прав і свобод людини, в тому числі й право на недоторканність приватного життя, яке гарантується ст. 32 Конституцією України та ст. 8 Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод. Ми погоджуємося з В.П. Захаровим, В.І. Рудешко у тому, що необхідно встановити такі правові норми, які б забезпечили надійний захист і безпеку зберігання персональної інформації й не завдали б шкоди основним правам і свободам громадян, оскільки досягнення мети підвищення рівня національної безпеки виправдовує заходи щодо створення інформаційно-пошукових систем правоохоронних органів [1, с. 424].

На наш погляд, більш правильно говорити про закон щодо біометричної ідентифікації осіб, який би вирішив питання не тільки дактилоскопічної реєстрації але й реєстрації за іншими біометричними даними.

При цьому слід чітко визначити порядок отримання, зберігання та знищення відповідної біометричної інформації, а також створити необхідний механізм контролю за такою діяльністю.

В рамках розгляду цього питання важливо вказати на те, що у світі сьогодні впроваджуються і дають гарні результати мультимодальні біометричні технології. Мова йде про створення інформаційно-пошукових систем, які здійснюють пошук за кількома біометричними параметрами (наприклад, відбитки пальців рук та зображення обличчя або райдужна оболонка ока) [13].

Тому ми вважаємо, що потребують правового врегулювання питання не тільки дактилоскопічного обліку а й інших біометричних даних. Це питання пропонуємо вирішити шляхом прийняття закону про біометричну реєстрацію, де

були б визначені її види, порядок формування та використання.

Потребують також подальшого удосконалення існуючі системи та розроблення нових апаратно-програмних засобів автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних систем. Зокрема, пристроїв введення відбитків пальців (наприклад, вже створено прилад, який зчитує узор папілярних ліній зі зворотної сторони пальця).

Варто запозичувати позитивний досвід іноземних країн щодо створення єдиних надвеликих масивів дактилоскопічної інформації в центральних підрозділах. Наприклад, таким шляхом пішли Німеччина, Ізраїль, Швейцарія, Чехія, Словаччина, Казахстан та Угорщина.

Важливим також буде удосконалення діючої системи автоматизованих дактилоскопічних обліків МВС України шляхом створення єдиного автоматизованого банку даних з нарощуванням потужностей існуючих центральних, обласних програмно-технічних комплексів задля проведення перевірок у режимі реального часу та наданням авторизованого доступу до баз працівникам усіх правоохоронних органів.

Висновки. Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що сьогодні в Україні виникла необхідність у розробці нормативно-правової бази, загальних положень, принципів і вимог до організації системи біометричної реєстрації з врахуванням досвіду передових країн світу. Варто прийняти закон про біометричну реєстрацію, який би включав в себе різні види біометричних технологій (а не тільки відбитки пальців рук чи ДНК) з можливістю їх комбінування.

Враховуючи практику зарубіжних країн, національна автоматизована дактилоскопічна інформаційно-пошукова система має відповідати таким вимогам як здатність працювати з великими обсягами інформації, можливість застосування методів безфарбового дактилоскопіювання.

Список використаних джерел:

1. Захаров В.П., Рудешко В.І. Біометричні технології в XXI столітті та їх використання правоохоронними органами: посібник. 2-ге вид., доп. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 492 с.
2. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 30 квітня 2020 року. Справа №199/5324/19. Адміністративне провадження №К/9901/7795/20. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=89013322&red=100003761aef5172cbfc8fabfb814321f8f76f&d=5> (дата звернення: 20.02.23).
3. Про національну поліцію від 02.07.2015 р. № 580-VIII : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/580-19#Text> (дата звернення: 20.02.23).
4. Інструкція про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 11 вересня 2001 р. № 785. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/reg6257?an=14&ed=2011_07_21 (дата звернення: 25.02.2023).
5. Інструкція про порядок формування, ведення та використання оперативно-довідкового і дактилоскопічного обліку в органах внутрішніх справ та органах (установах) кримінально-виконавчої системи України : Наказ МВС України та ДДУПВП від 23.08.2002 № 823/188. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/REG7026> (дата звернення: 23.02.2023).

6. Рішення Конституційного Суду України від 29.06.2010 №17-рп/2010 у справі № 1-25/2010. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ks10076?an=&ed=&dtm=&le=> (дата звернення: 10.02.2023).
7. Волошин О.Г., Чабан К.Є. Упровадження біометричних технологій при проведенні ідентифікації людини. Теорія та практика судовоекспертної діяльності : матеріали VIII Міжвідомчої конференції (27 листопада 2019 року). Київ, 2019. С. 436–440.
8. Бідняк Г.С. Нормативно-правове регулювання дактилоскопіювання осіб. / Криміналістичний вісник. № 2 (28). 2017. С. 446–450.
9. Опанасенко О.М. Шляхи вдосконалення ведення та використання дактилоскопічної реєстрації для ідентифікації особи. / Науковий журнал ЛОГОС. Мистецтво наукової думки. № 3. 2019. С. 155–157.
10. Law On State Dactyloscopic Registration URL: <https://www.lawyer-moldova.com/2013/02/law-on-state-dactyloscopic-registration.html> (дата звернення: 19.02.2023).
11. On dactyloscopic and genomic registration URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1600000040> (дата звернення: 19.02.2023).
12. Бригинець С. Біометричні дані: збір і захист у Європі, США та Україні. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/insh/biometriczni-dani-zbir-i-zahist-u-evropi-ssha-ta-ukrayini.html> (дата звернення: 18.02.2023).
13. Multimodal Biometric Capability. URL: <https://www.innovatrics.com/innovatrics-abis/criminal-investigation/> (дата звернення: 20.02.2023).

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.8>

Костицький В. В.,
доктор юридичних наук,
академік (дійсний член) Національної академії правових наук України,
професор кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Голова Вченої Ради
Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи
ORCID: 0000-0003-1692-9810

Єрмоленко В. М.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права
імені В. З. Янчука
Національного університету біоресурсів та природокористування
ORCID: 0000-0002-4295-4158

ПРАВО НА ЕКОЛОГІЧНУ ІНФОРМАЦІЮ ТА ІНФОРМАЦІЮ ПРО СТАН І ЗМІНИ КЛІМАТУ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

RIGHT TO ENVIRONMENTAL INFORMATION AND INFORMATION ON THE CONDITION AND CHANGES OF CLIMATE: ISSUES OF THE THEORY OF ENVIRONMENTAL LAW

У статті автори розглядають питання важливості категорійно-понятійного апарату наукових досліджень, про сучасне розуміння інформації та права на інформацію у контексті екологічної безпеки, захисту і реалізації екологічних прав та такого їх виду, як кліматичні права. Надаючи визначення поняттям інформація, інформаційне право та інформаційні права автори виходять із того, що сьогодні інформація є одним з ключових понять для багатьох галузей знань, а його значимість тісно пов'язана з правовим регулюванням, яке охоплює усі сфери суспільного життя. Надано аналіз поняттю інформація та інформаційні права у законодавстві України у порівнянні з нормами міжнародного права, зокрема, положеннями Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (1992 р.), вимог Киотського протоколу (1997 р.) та Паризької угоди про зміну клімату (2015 р.) Право на екологічну інформацію та інформацію про стан і зміни клімату розглядається як самостійне суб'єктивне право, яке дозволяє людині вільно шукати, передавати, створювати, одержувати та поширювати екологічну інформацію будь-яким законним способом. Важливим елементом права на інформацію є право на доступ до екологічної інформації та інформації про стан і зміни клімату, яке автори розуміють як конституційне право людини, передбачене частиною 2 статті 34 та частиною 2 статті 50 Конституції України, за якою кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення, а така інформація ніким не може бути засекречена. Звертається увага на те, що правовий режим інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформації про стан і зміни клімату визначається законодавством України і міжнародними договорами України, та констатується що законодавство України ще не досягло уніфікації цього поняття, наявний термінологічний різнобій, у законодавстві ряд є синонімічних визначень – «екологічна інформація», «інформація про стан навколишнього природного середовища», «інформація про стан довкілля» тощо. Праву на екологічну інформацію, зокрема і про інформацію про стан клімату, кореспондує обов'язок екологічного інформування, який покладено на державу і реалізується через уповноважені органи сприяє інформуванню суспільства шляхом надання доступу до екологічної інформації.

Ключові слова: екологічні права людини, інформаційні права, право на екологічну інформацію, право на інформацію про стан і зміни клімату, право на доступ до екологічної інформації, право на доступ до інформації про стан і зміни клімату, сталий розвиток.

In the article, the authors consider the importance of the categorical and conceptual apparatus of scientific research, about the modern understanding of information and the right to information in the context of environmental security, protection and implementation of environmental rights and their type, such as climate rights. Defining the concepts of information, information law and information rights, the authors proceed from the fact that today information is one of the key concepts for many fields of knowledge, and its significance is closely related to legal regulation, which covers all spheres of social life. An analysis of the concept of information

and information rights in the legislation of Ukraine is provided in comparison with the norms of international law, in particular, the provisions of the UN Framework Convention on Climate Change (1992), the requirements of the Kyoto Protocol (1997) and the Paris Agreement on Climate Change (2015)). The right to environmental information and information about the state and climate change is considered as an independent subjective right that allows a person to freely search, transmit, create, receive and disseminate environmental information in any legal way. An important element of the right to information is the right to access to environmental information and information about the state and climate changes, which the authors understand as a constitutional human right, provided for in part 2 of article 34 and part 2 of article 50 of the Constitution of Ukraine, according to which everyone is guaranteed the right to free access to information about the state of the environment, about the quality of food products and household items, as well as the right to its distribution, and such information cannot be classified by anyone. Attention is drawn to the fact that the legal regime of information on the state of the environment (ecological information) and information on the state and changes in climate is determined by the legislation of Ukraine and international treaties of Ukraine, and it is stated that the legislation of Ukraine has not yet reached the unification of this concept, there is a variety of terminology, in the legislation a number of there are synonymous definitions – «ecological information», «information about the state of the natural environment», «information about the state of the environment», etc. The right to environmental information, in particular, information about the state of the climate, corresponds to the duty of environmental information, which is entrusted to the state and is implemented through authorized bodies, which contributes to informing society by providing access to environmental information.

Key words: *environmental human rights, information rights, the right to environmental information, the right to information about the state and climate change, the right to access to environmental information, the right to access information about the state and climate change, sustainable development.*

Право в сучасному житті регулює найрізноманітніші суспільні відносини. Відповідно, власне правового категоріально-понятійного апарату для ефективного правового регулювання може бути недостатньо. Особливо за умови використання в праві так званих «нерідних» категорій, що спостерігається у наукових дослідженнях все частіше. Прикладом тут може служити використання терміну «інформація», який походить ще від латинського «informatio» походить (кореня «form» – «форма», до якого приєднується префікс «in» – «у, всередині»), що етимологічно означає «те, що знаходиться всередині форми», тобто зміст [1, с. 249].

У словникових джерелах «інформація» в перекладі з латинської буквально означає «ознайомлення», «роз'яснення», «викладення»: «1) відомості про які-небудь події, ситуації, чиясь діяльність тощо; 2) «відомості про навколишній світ, процеси, які в ньому відбуваються, про події, ситуації, чиясь діяльність, що їх сприймають людина і живі організми, машини та інші системи» [2, с. 368].

Оскільки інформація є одним з ключових понять для багатьох галузей знань, його значимість тісно пов'язана з правим регулюванням, яке охоплює усі сфери суспільного життя [3, с. 26]. У правовій системі України на сьогодні сформувалась самостійна публічна галузь права – інформаційне право, предметом якої є інформаційні відносини, що виникають при здійсненні інформаційних процесів – виробництва, збору, обробки, накопичення, зберігання, пошуку, передачі, розповсюдження та споживання інформації.

Ці поняття наразі унормовані у законодавстві, зокрема, у статті 1 Закону України «Про інформацію» (інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на

матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [4]), а також у частині 1 статті 200 Цивільного кодексу України [5].

Отже, право на екологічну інформацію та право на інформацію про стан і зміни клімату є самостійними суб'єктивними правами, які дозволяють людині вільно шукати, передавати, створювати, одержувати та поширювати таку інформацію будь-яким законним способом. Це право відіграє важливу роль у правовому житті та розвитку суспільства, активно впливає на процеси формування та реалізації права людини на доступ до інформації. Юридичний характер суб'єктивного права на екологічну інформацію та інформацію про стан і зміни клімату визначається особливостями його регулювання, специфічним соціальним змістом, формою правового закріплення та співвідношенням досліджуваного права з іншими правами й свободами людини [6, с. 42].

Право на доступ до інформації в Україні є конституційним правом людини, яке впливає із частини 2 статті 34 Конституції України: «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [7]. Що стосується права на екологічну інформацію та інформацію про стан і зміни клімату, то це право конституційно закріплено у частині 2 статті 50 Конституції України: «Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена» [7].

Важливість конституційного закріплення цих прав дозволяє розглядати їх як природні права людини: стан довкілля впливає на життєдіяльність людини, тому право на екологічну інфор-

мацією та стан і зміни клімату, інформації про якість харчових продуктів і предметів побуту, є невід'ємною частиною системи прав людини.

Правовий режим інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформації про стан і зміни клімату визначається законодавством України та міжнародними договорами України. Інформація про стан навколишнього середовища, за винятком інформації про розташування військових об'єктів, не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом.

На сьогодні спостерігаємо множинність законодавчого визначення поняття екологічної інформації, до якої відноситься і інформація про стан і зміни клімату. У законодавстві присутні такі поняття, як «екологічна інформація» або «інформація про стан довкілля» (Закон України «Про інформацію» [4], «інформація про стан навколишнього природного середовища» (Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [8]. Офіційні переклади Директиви 2003/4/ЄС від 28 січня 2003 р.: «Про доступ громадськості до екологічної інформації та про скасування Директиви Ради 90/313/ЄС» [9] або «Про доступ громадськості до інформації про навколишнє природне середовище та про скасування Директиви Ради 90/313/ЄС» також надають різне визначення екологічної інформації, що обумовлює можливість різного трактування цього права людини у діяльності органів державної виконавчої влади та органів правосуддя.

Природно, що найзмістовніше визначення екологічної інформації маємо у статті 2 Орхуської конвенції 1998 р.: «Екологічна інформація» означає будь-яку інформацію в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи будь-якій іншій матеріальній формі про: а) стан таких складових навколишнього середовища, як повітря і атмосфера, вода, ґрунт, земля, ландшафт і природні об'єкти, біологічне різноманіття та його компоненти, включаючи генетично змінені організми, та взаємодію між цими складовими; б) фактори, такі як речовини, енергія, шум і випромінювання, а також діяльність або заходи, включаючи адміністративні заходи, угоди в галузі навколишнього середовища, політику, законодавство, плани і програми, що впливають або можуть впливати на складові навколишнього середовища, зазначені вище в підпункті а), і аналізі затрат і результатів та інший економічний аналіз і припущення, використані в процесі прийняття рішень з питань, що стосуються; с) стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів культури і споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан складових навколишнього середовища або через ці складові, фактори, діяльність або заходи, зазначені вище в підпункті б) [10].

Правовий механізм реалізації права на екологічну інформацію і права на інформацію про

стан і зміни клімату визначається профільними для інформаційної сфери Законами України: «Про інформацію» [4] та «Про доступ до публічної інформації» [11]. Відповідно до статті 22 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» з метою збору, обробки, збереження та аналізу інформації про стан довкілля та прогнозування його змін створюється державна система моніторингу навколишнього природного середовища [8].

Окрім того, стаття 25 цього Закону України покладає обов'язок екологічного інформаційного забезпечення відповідно на центральний орган виконавчої влади (Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (Міндовкілля)), обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації органи місцевого самоврядування; підприємства, установи та організації, діяльність яких може негативно вплинути або впливає на стан навколишнього природного середовища, життя і здоров'я людей, зобов'язані забезпечувати вільний доступ населення до інформації про стан навколишнього природного середовища [8]. Тобто, обов'язок екологічного інформування покладено на державу і реалізується через уповноважені органи сприяє інформуванню суспільства шляхом надання доступу до екологічної інформації.

Право на екологічну інформацію може бути абсолютним (у випадках безспірного надання відповідної інформації за запитом) та відносним (коли особа стає учасником еколого-інформаційних відносин, збирає її, поширює тощо). Таке порушене право на екологічну інформацію має бути поновлено. Законом «Про інформацію» (ст. 49) передбачено відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо така заподіяна. Розмір відшкодування визначається судом. За порушення цього права передбачена адміністративна (ст. 91-4 КУпАП [12]) та кримінальна (ст. 238 КК України [13]) відповідальність.

Разом з тим, у законодавстві та ст. 4 Орхуської Конвенції 1998 р. [10]) встановлені певні обмеження на доступ до екологічної інформації та інформації про стан і зміни клімату з метою дотримання режиму воєнного або надзвичайного стану або з вимог в правил судочинства з метою забезпечення національної безпеки, захисту права інтелектуальної власності, комерційної таємниці чи приватного життя особи.

На сучасному етапі розвитку суспільства інформація про проблеми впливу глобальних змін клімату на екосистему Землі, про їхнє відвернення та пом'якшення виходять на перший план як на міжнародному, так і на національному рівнях. Саме тому особливої актуальності набуває завдання, пов'язане з виробленням концептуальних підходів до вирішення зазначених проблем у контексті Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (1992 р.) [14], вимог Кіотського

протоколу (1997 р.) [15] та Паризької угоди про зміну клімату (2015 р.) [16].

Оскільки стан і зміни клімату є однією з найбільш важливих та складних глобальних проблем людства, що може проявлятися як загрози парникового ефекту внаслідок антропогенної діяльності, реакції кліматичної системи на підвищення рівня забруднення атмосферного повітря і водних ресурсів та землі, шумового та електромагнітного забруднення довкілля внаслідок перевищення гранично допустимих рівнів впливу акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних і біологічних чинників на довкілля, [17, с. 291], функціонування транспорту, енергетики, промисловості, нагромадження двоокису вуглецю, актуалізується потреба у розробці та реалізації відповідних заходів захисту клімату на національному та міжнародному рівні. Першочергове значення тут мають попереджувальні заходи. На це спрямовані зокрема підписання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату на планеті, реалізація якої потребує ефективного міжнародного реагування на зміну клімату та пом'якшення наслідків такого процесу.

На виконання цієї Конвенції в Україні створюється система моніторингу навколишнього природного середовища, за яким об'єкти, які шкідливо впливають або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища, види та кількість шкідливих речовин, які потрапляють у навколишнє природне середовище,

види й обсяги шкідливих фізичних та біологічних впливів на нього підлягають державному обліку. Введено певні застережні вимоги щодо виробництва, перевезення, експлуатації, проектування, екологонебезпечних об'єктів, рекультивації, переробки, захоронення небезпечних речовин, діяльності суб'єктів господарської діяльності, яка може провокувати зміни стану атмосфери. В еколого-правовій літературі висловлюється обгунтована думка, яка заслуговує підтримки, щодо затвердження постановою Кабінету Міністрів України конкретного переліку видів діяльності, що можуть впливати на стан клімату і супроводжуватися негативними кліматичними змінами.

Висновки. Під екологічною інформацією (інформацією про стан і зміни клімату) розуміємо повні, достовірні, своєчасні та вичерпні дані, знання, навички або відомості про стан довкілля, його компоненти та взаємодію між ними, екологічні загрози та небезпеки, заходи та засоби охорони, а також освітні та виховні заходи, доступ до яких спрямований на забезпечення реалізації та захисту конституційних прав та інтересів людини, забезпечення сприятливого для життя довкілля. Обумовлене конституційними вимогами право на екологічну інформацію та інформацію про стан і зміни клімату охоплює право кожного на отримання повних, достовірних, своєчасних та вичерпних даних про стан довкілля, його компоненти та взаємодію між ними, екологічні загрози і небезпеки та заходи захисту від них.

Список використаних джерел:

1. Філософський енциклопедичний словник / під головною редакцією В. І. Шинкарука. К.: Абрис, 2002. 742 с.
2. Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2011. 1008 с.
3. Костецька Т.А. Інформаційне право України: навч. посіб. К.: КНТЕУ, 2009. 170 с.
4. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1136>
6. Каложний К.Р. Юридична природа суб'єктивного права на інформацію. *Юридичний вісник*. 2015. № 3 (36). С. 42–46.
7. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Про охорону навколишнього середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
9. Про доступ громадськості до екологічної інформації та про скасування Директиви Ради 90/313/ЄЕС Директива 2003/4/ЄЕС від 28 січня 2003 р.
10. Орхуська конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: прийнята IV Конференцією міністрів захисту довкілля, Орхус, Данія. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text
11. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
12. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
13. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

14. Рамкова Конвенція про зміну клімату: прийнята Конференцією ООН з проблем навколишнього середовища та розвитку, Ріо-де-Жанейро, 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text Україна підписала Конвенцію в червні 1992 р., ратифікувала її в жовтні 1996 р., а у серпні 1997 р. стала Стороною Конвенції. Згідно з цим документом Україна прийняла 1990 р. як базовий для оцінювання антропогенних емісій вуглекислого газу та інших парникових газів, які не контролює Монреальський протокол.

15. Кіотський кліматичний протокол 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801#Text

16. Паризька угода про зміну клімату: 21 Конференції сторін Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату 12 грудня 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161?find=1&text=%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4#Text

17. Шульга М.В. Національні правові аспекти зміни клімату. Науковий вісник НЛТУ України. 2009. Вип. 19.15. С. 291–297.

Литвиненко В. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри публічного та приватного права
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-4206-0266

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СУМІСНИЦТВА У ТРУДОВОМУ ПРАВІ СЬОГОДНІ

SOME ISSUE OF COMPATIBILITY IN LABOR LAW TODAY

Стаття присвячена теоретико-правовому дослідженню сумісництва в трудовому праві. Сьогодні все частіше виникають питання щодо врегулювання відносин пов'язаних із застосуванням сумісництва і його обмеженням. Актуальність цього питання викликана насамперед скасуванням підзаконних нормативно-правових актів, які визначали поняття сумісництва, його обмеження, тривалість робочого часу за сумісництвом, перелік робіт, які не є сумісництвом та інші, зокрема це Постанови Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1993 р. № 245 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій», Постанови Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 р. № 81 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій, які переміщуються з районів проведення антитерористичної операції» та Наказу Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства фінансів України від 28 червня 1993 р. № 43 «Про затвердження Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій». У статті акцентовано на тому, що основними нормативними актами, які сьогодні регулюють питання сумісництва, зокрема і його обмеження, є Кодекс законів про працю України та Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року. Також вказано, що питання сумісництва згідно з чинним законодавством України можуть визначатися колективним договором та угодою сторін. Обмеження сумісництва можливе на законодавчому рівні, локальному рівні в колективному договорі та індивідуально у трудовому договорі. У зв'язку з відсутністю в законодавстві трактування поняття «інша оплачувана діяльність» проаналізовано різні ознаки такої діяльності, які наведені в наукових працях окремих авторів, а також зроблена спроба дати визначення даного поняття.

Ключові слова: сумісництво, суміщення, законодавство, обмеження суміщення, колективний договір, трудовий договір, функції держави.

The article is devoted to the theoretical and legal study of co-employment/moonlighting in labor law. Today, more and more often questions arise regarding the regulation of relations related to the usage of co-employment/moonlighting and its limitation. The relevance of this issue is caused, first of all, by the cancellation of subordinate legal acts that defined the concept of part-time work, its limitations, the length of working hours during part-time job, the list of jobs that are not part-time and others, in particular, the Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 3, 1993 r. No. 245 “Part-time work of employees of state-owned enterprises, institutions and organizations”, Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 4, 2015 No. 81 “Part-time work of employees of state-owned enterprises, institutions and organizations who move from the areas of anti-terrorist operation” and the Order of the Ministry of Labor of Ukraine, the Ministry of Justice of Ukraine, the Ministry of Finance of Ukraine dated June 28, 1993 No. 43 “About the approval of the Regulation of the conditions of part-time employees of state enterprises, institutions and organizations”. The article emphasizes that the main regulatory acts, which today regulate the issue of co-employment/moonlighting, including its limitations, are the Labor Code of Ukraine and the Law of Ukraine “About the Prevention of Corruption” dated October 14, 2014. It is also indicated that the issues of co-employment /moonlighting, according to the current legislation of Ukraine, can be determined by the collective agreement and the agreement of the parties. Limitation of co-employment is possible at the legislative level, at the local level in the collective agreement and individually in the labor agreement. Because of the lack of defining of the concept of “other paid activity” in the legislation, various signs of such activity, which are defined in the scientific works of individual authors, were analyzed, and the attempt was made to give a definition of this concept.

Key words: co-employment/ moonlighting, co-employment, legislation, restrictions on co-employment, collective agreement, labor contract, functions of the state.

Постановка проблеми. Зміни в законодавстві, що зумовлені скасуванням підзаконних нормативно-правових актів, які врегульовували окремі питання сумісництва: обмеження сумісництва, тривалість робочого часу за сумісництвом,

перелік робіт, що не є сумісництвом, викликали суперечності відносно того чи зняті обмеження по сумісництву чи вони, все ж, існують. Різна оцінка і трактування факту втрати чинності Постанови Кабінету Міністрів України

від 3 квітня 1993 р. № 245 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій», Постанови Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 р. № 81 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій, які переміщуються з районів проведення антитерористичної операції» [1] та Наказу Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства фінансів України від 28 червня 1993 р. № 43 «Про затвердження Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» [2] і викликали потребу в дослідженні сумісництва у трудовому праві сьогодні.

Аналіз наукових досліджень. Питанню сумісництва тією чи іншою мірою приділялася достатня увага як з погляду трактування цього поняття і відмежування його від суміщення, так і з позиції характеристики його в різних сферах діяльності та для різного кола осіб. Так, свій науковий інтерес до сумісництва проявляли Білик В. М., Братель С. Г., Венедіков С. В., Іншин М. І., Яценко В. П. та інші. Втім періодичні зміни трудових відносин у цій сфері, які викликають потребу у вдосконаленні законодавства, провокують до нових наукових розвідок з цього питання.

Постановка завдання. Метою цієї статті є теоретико-правове дослідження сумісництва та комплексний аналіз правової основи для його застосування у трудовому праві.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Кодексом законів про працю (далі – КЗпП) працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної і творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачено законодавством, колективним договором або угодою сторін [3]. Основний Закон у сфері праці закріплює можливість укладати трудовий договір на декількох підприємствах, установах та організаціях, якщо не встановлено іншого (обмежень) на законодавчому рівні, на локальному рівні, тобто колективним договором та індивідуально за угодою сторін, тобто, як правило, у самому трудовому договорі.

Крім цього, КЗпП визначає, що сумісництво – це виконання працівником, крім основної, іншої оплачуваної роботи на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на тому самому або іншому підприємстві, в установі, організації або у роботодавця – фізичної особи [3]. Отже, з огляду на зазначене варто акцентувати, що сумісництво можливе: на тому ж підприємстві, іншому підприємстві (фізичної особи-роботодавця) та, що є важливим, у вільний від основної роботи час. Основна робота передбачає повну зайнятість, а тому робота за сумісництвом, як правило, виконується на умо-

вах неповної (часткової) зайнятості, враховуючи співвідношення робочого часу й часу відпочинку для нормального функціонування людського організму та відновлення працездатності. Сумісництво здійснюється обов'язково на умовах трудового договору.

Нормативні акти, згадані вище, які встановлювали обмеження сумісництва, тривалість робочого часу за сумісництвом та інші особливості поширювалися виключно на державні підприємства, установи, організації, тобто, відносно ж роботи за сумісництвом для приватних підприємств обмежень не передбачалося. Однак, варто нагадати, що згідно з КЗпП законодавство про працю, яке складається з КЗпП та інших актів законодавства України, регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами [3].

Сьогодні питання сумісництва насамперед врегульовується КЗпП, який прямих обмежень щодо сумісництва не закріплює, проте, як згадували вище, питання сумісництва, зокрема його обмеження можуть визначатися іншими нормативними актами.

Основним нормативним актом, який сьогодні встановлює обмеження щодо сумісництву, є Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року. Згідно даного Закону обмеження щодо сумісництва встановлюються для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, перелік яких закріплений п. 1 ч. 1 ст. 3 згаданого вище Закону, зокрема до них належать: а) Президент України, Голова Верховної Ради України, його Перший заступник та заступник, Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри України, міністри, інші керівники центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, та їх заступники, Голова Служби безпеки України, Генеральний прокурор, Голова Національного банку України, його перший заступник та заступник, Голова та інші члени Рахункової палати, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Уповноважений із захисту державної мови, Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим; б) народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад, сільські, селищні, міські голови; в) державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування; г) військові посадові особи Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової військової служби, курсантів вищих військових

навчальних закладів, курсантів вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути, курсантів факультетів, кафедр та відділень військової підготовки; г) судді, судді Конституційного Суду України, Голова, заступник Голови, члени, інспектори Вищої ради правосуддя, посадові особи секретаріату Вищої ради правосуддя, Голова, заступник Голови, члени, інспектори Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, посадові особи секретаріату цієї Комісії, посадові особи Державної судової адміністрації України, присяжні (під час виконання ними обов'язків у суді); д) особи рядового і начальницького складу державної кримінально-виконавчої служби, особи начальницького складу служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, особи, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України; е) посадові та службові особи органів прокуратури, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, дипломатичної служби, державної лісової охорони, державної охорони природно-заповідного фонду, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, і центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику; є) Голова, заступник Голови Національного агентства з питань запобігання корупції; ж) члени Центральної виборчої комісії; з) поліцейські; и) посадові та службові особи інших державних органів, у тому числі Фонду соціального страхування України та Пенсійного фонду, органів влади Автономної Республіки Крим; і) члени державних колегіальних органів, у тому числі уповноважені з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель; ї) Керівник Офісу Президента України, його Перший заступник та заступники, уповноважені, прес-секретар Президента України; й) Секретар Ради національної безпеки і оборони України, його помічники, радники, помічники, радники Президента України (крім осіб, посади яких належать до патронатної служби та які обіймають їх на громадських засадах); к) члени правління Фонду соціального страхування України, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Пенсійного фонду, Наглядової ради Пенсійного фонду [4].

Саме цим категоріям осіб забороняється: 1) займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю, якщо інше не передбачено Конституцією або законами України; 2) входити до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випад-

ків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді)), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України, крім випадку, передбаченого абзацом першим частини другої статті 25 Закону України «Про запобігання корупції» [4].

Законодавством не визначено поняття «інша оплачувана діяльність», однак у науці точаться дискусії відносно визначення даного поняття. Отож, одні до основних характеристик оплачуваної діяльності належать: вона не є сумісництвом, суміщенням та підприємницькою діяльністю, а також викладацькою, науковою та творчою діяльністю, медичною та суддівською практикою, інструкторською практикою зі спорту; передбачає активну поведінку особи, яка здійснює таку діяльність, та водночас виключається у випадку отримання особою пасивних доходів; має місце у випадку зайняття іншою оплачуваною діяльністю хоча б один раз; за виконану роботу або надані послуги особа отримала винагороду, оплату чи вчинила відповідні дії з метою її одержання [5, с. 62]. Крім згаданих характеристик іншої оплачуваної діяльності, у наукових дослідженнях, присвячених цій тематиці, наводять ще такі: особа має виконувати функції держави або місцевого самоврядування як основну роботу; інша оплачувана діяльність, з якою особа суміщає виконання обов'язків держави або місцевого самоврядування, повинна мати характер додаткової відносно виконання відповідних обов'язків; основна робота виконується особою повний робочий день і за неї вона отримує повний оклад (ставку), за умови, що оплата його праці на основній та іншій роботі не перевищує повного окладу (ставки) за основним місцем роботи [6, с. 44]. Аналіз наведених ознак «іншої оплачуваної діяльності» дозволяє визначити це поняття як активна діяльність особи, яка має основне місце роботи на умовах трудового договору (контракту) з повною зайнятістю, що направлена на отримання винагороди (оплати) за її здійснення.

Проте згадані обмеження не поширюються на певні категорії осіб, які визначені п. 3 ст. 25 Закону України «Про запобігання корупції», наприклад, на осіб молодшого начальницького складу служби цивільного захисту, які проходять службу в аварійно-рятувальних формуваннях та пожежно-рятувальних підрозділах у змінному режимі (за умови відсутності у таких осіб повноважень із здійснення заходів державного нагляду (контролю), реєстрації декларацій відповідності матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання вимогам законодавства з питань пожежної безпеки, ліцензування), науково-педагогічних, наукових працівників та здобувачів вищої освіти, зокрема військових

навчальних закладів (закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти), залучених Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти на оплатній основі до проведення акредитації та ін. [4].

Крім законодавчого рівня, обмеження сумісництва може встановлюватися, як було згадано раніше, на локальному рівні, тобто в колективному договорі та індивідуально у трудовому договорі. Так, наприклад, згідно із Колективним договором Національного університету «Львівська політехніка» на 2021–2024 рр., схваленим конференцією трудового колективу Національного університету «Львівська політехніка» 30 червня 2021 року зі змінами, внесеними згідно з ухвалою конференції трудового колективу Національного університету «Львівська політехніка» від 31 січня 2023 року, працівникам, які за освітою мають право на викладацьку роботу, дозволити виконувати таку роботу в межах основного робочого часу відповідно до переліку робіт, які не є сумісництвом, затвердженого спільним наказом Мін'юсту, Мінпраці та Мінфіну від 28.06.1993 р. № 43 (Педагогічна робота з погодинною оплатою праці в обсязі не більш як 240 годин на рік...) [7]. Тобто колективним договором визначено дозвіл у межах робочого часу займатися тими видами робіт, які не є сумісництвом, перелік яких затверджений

Наказом, який уже втратив чинність. Також вказується максимальний обсяг педагогічної роботи з погодинною оплатою праці на рік. Вважаємо, що у цьому випадку врегулювання питання сумісництва є недостатньо вдалим і потребує доопрацювання в частині формулювання цієї норми колективного договору, особливо в частині дозволу виконувати роботу за сумісництвом в межах основного робочого часу, що суперечить закріпленню законодавством трактуванню терміна «сумісництво». До того ж піддається сумніву можливість поєднання роботи за основним місцем роботи в основний робочий час роботи за сумісництвом, яка згідно КЗпП повинна виконуватися у вільний від основної роботи час.

Висновки. З огляду на проведене дослідження можна дійти таких висновків:

1) законодавство про працю, яке врегулювало питання сумісництва у 2022 році зменшилося із втратою чинності певних нормативно-правових актів, про які згадано вище;

2) основним нормативним актом, який врегулює питання обмеження сумісництва сьогодні, є Закон України «Про запобігання корупції», оскільки більшість спеціальних законів, наприклад, Закон України «Про державну службу» та інші посилаються на цей Закон;

3) крім загальнодержавного врегулювання, обмеження сумісництва може визначатися на локальному та індивідуальному рівнях.

Список використаних джерел:

1. Перелік постанов Кабінету Міністрів України з питань роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій, що втратили чинність : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2022 р. № 1306. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1306-2022-p#Text> (дата звернення 2.08.2023).
2. Про скасування наказу Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства фінансів України від 28 червня 1993 р. № 43: Розпорядження КМУ від 22 листопада 2022 р. № 1047-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1047-2022-p#Text> (дата звернення 02.08.2023)].
3. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.71 № 322-VIII: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n123> (дата звернення 2.08.2023).
4. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. ст. 2056.
5. Сенік В., Загинеї З. Інша оплачувана діяльність як складова обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2(44). С. 58–64.
6. Загинеї З. А. Зайняття іншою оплачуваною діяльністю як складова антикорупційної заборони. *Наука і правоохоронна діяльність*. 2017. № 3 (37). С. 39–45.
7. Колективний договір Національного університету «Львівська політехніка» на 2021–2024 рр., схвалений конференцією трудового колективу Національного університету «Львівська політехніка» 30 червня 2021 року із змінами, внесеними згідно з ухвалою конференції трудового колективу Національного університету «Львівська політехніка» від 31 січня 2023 року працівникам: URL: <https://lpnu.ua/profspilka-pratsivnykiv/normatyvni-dokumenty-profspilky> (дата звернення: 2.08.2023).

Макарова О. П.,

кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри педагогіки та психології
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5480-5942

РОЛЬ ЕКСПЕРТА В ПРОВЕДЕННІ КОМПЛЕКСНОЇ СУДОВО-ПСИХОЛОГО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

THE ROLE OF THE EXPERT IN THE CONDUCT OF A COMPLEX FORENSIC-PSYCHOLOGICAL-PSYCHIATRIC EXAMINATION IN THE JUDICIARY OF UKRAINE

Можливості та досягнення, в науковій психіатрії, в значній мірі можуть використовуватись в сучасному судочинстві як в кількісному так і в якісному розумінні: у кількісному – завдяки розширенню сфери розуміння, у якісному – в аспекті поліпшення комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи. До основних видів судових експертиз, які проводяться експертом, є судово психологічна, судово-психіатрична та комплексна судова психолого-психіатрична експертизи. Розвиток психологічної експертизи розпочався у другій половині 20 ст., а трохи згодом виникла комплексна судова психолого-психіатрична експертиза. На даний час кількість комплексних судово – психолого-психіатричних експертиз, які проводяться в Україні, перевищує кількість однорідних судово-психологічних або судово-психіатричних експертиз. Це може бути зумовлено з вирішеннями питань, які пов'язані із застосуванням спеціальних психологічних знань, коли у судово-слідчих органів виникають деякі сумніви щодо психічної повноцінності підекспертної особи, а це в свою чергу є підставою для проведення експертизи з використанням спеціальних психіатричних знань. Призначення та проведення комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи має практичні переваги для судово-слідчих органів, тому що замість проведення двох видів експертиз судово-психологічної та судово-психіатричної, правдиться одна комплексна судово-психолого-психіатрична експертиза, що в свою чергу суттєво підвищує рентабельність провадження експертизи та скорочує слідчі терміни.

При проведенні комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи, для обґрунтування клінічного діагнозу, може застосовуватись широкий спектр додаткових параклінічних досліджень, при необхідності для обстеження підекспертних осіб, залучають фахівців, а саме: біохіміків, медичних психологів, невропатологів тощо. Розглядаючи роль експерта – психолога, зазначимо, що він надає експерту-психіатру тільки консультативну допомогу для правильного вирішення діагностичних та експертних питань, які мають відношення тільки до компетенції судової психіатрії. Для цього проводиться експериментально-психологічне дослідження пізнавальних процесів підекспертного, за результатами якого складається письмовий висновок.

Запропонована стаття розглядає місце комплексної судово – психолого – психіатричної експертизи в умовах сучасного Українського законодавства. Розглядається роль експерта-психолога та експерта-психіатра при проведенні комплексної експертизи. Визначаються перспективи щодо розширення практики застосування комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи в цивільних та кримінально – процесуальних процесах.

Ключові слова: експерт, судово-психологічна експертиза, комплексна судово – психолого-психіатрична експертиза.

Possibilities and achievements of psychiatry can be used to a great extent in modern judicial proceedings in both quantitative and qualitative terms: quantitatively – thanks to the expansion of the scope of understanding, qualitatively – in the aspect of improving complex forensic psychological and psychiatric examination. The main types of forensic examinations conducted by an expert include forensic psychological and complex forensic psychological and psychiatric examinations. The development of psychological examination began in the second half of the 20th century, and a little later complex forensic psychological and psychiatric examination emerged. Currently, the number of comprehensive forensic psychological and psychiatric examinations conducted in Ukraine exceeds the number of homogeneous forensic psychological or forensic psychiatric examinations. This may be due to the solutions to issues related to the use of special psychological knowledge, when the judicial and investigative bodies have some doubts about the mental capacity of the person undergoing expert examination, and this, in turn, is the basis for conducting an examination using special psychiatric knowledge. The appointment and conducting of a complex forensic psychological and psychiatric examination has practical advantages for judicial investigative bodies, because instead of conducting two types of forensic

psychological and forensic psychiatric examinations, one complex forensic psychological and psychiatric examination is performed, which in turn significantly increases cost-effectiveness of examination proceedings and shortens investigative periods.

When conducting a complex forensic psychological and psychiatric examination, a wide range of additional paraclinical studies can be used to substantiate the clinical diagnosis, if necessary, specialists are involved for the examination of sub-experts, namely: biochemists, medical psychologists, neuropathologists, etc. Considering the role of an expert – a psychologist, we note that he provides only advisory assistance to an expert psychiatrist for the correct solution of diagnostic and expert issues that are related only to the competence of forensic psychiatry. For this purpose, an experimental-psychological study of the cognitive processes of the sub-expert is conducted, based on the results of which a written conclusion is drawn up. Such cooperation helps the expert psychiatrist to more accurately establish a medical diagnosis and provide answers to questions that have arisen in judicial and investigative bodies.

The proposed article examines the place of complex judicial-psychological-psychiatric examination in the conditions of modern Ukrainian legislation. The role of an expert-psychologist and an expert-psychiatrist in conducting a comprehensive examination is considered. Prospects for the expansion of the practice of the application of complex forensic psychological and psychiatric examination in civil and criminal procedural processes are determined.

Key words: *expert, forensic-psychological examination, complex forensic-psychological-psychiatric examination.*

Судова експертиза призначається у випадках, коли в ході провадження у цивільних та кримінальних справах потрібні спеціальні знання, вміння, навички. В даному випадку до «спеціальних» належать пізнання в галузі психології та в галузі психіатрії. У разі виникнення потреби в цих знаннях призначається судово-психіатрична експертиза. При виникненні сумнівів щодо психічної повноцінності особи, яка бере участь у провадженні, це є підставою для призначення судових експертиз. Підставами для призначення експертизи можуть бути, передусім, дані згідно з якими учасник процесу, у минулому вже обстежувався психіатром та має діагностований психічний розлад; перебуває, чи перебувала раніше, під наглядом психіатра, була госпіталізована чи лікувалась у психіатричній лікарні; була визнана, за психологічним захворюванням, непридатною до військової служби; визнавалась, в інших справах, неосудною та перебувала на примусовому психіатричному лікуванні тощо [1].

В процесуальному законодавстві визначено що проведення судово-психіатричної експертизи призначається для визначення безпорадного стану потерпілого (стан викликаний психічними розладами); здатності особи розуміти значення своїх дій, керувати ними в момент вчинення цивільної правочини (складання заповіту) тощо. Під час проведення експертизи, якщо виникають сумніви щодо осудності підозрюваного та обвинуваченого, або наявності у них психічного розладу на час розгляду справи, в своїх висновках, експерти-психіатри дають рекомендації щодо необхідності застосування до підозрюваного та обвинуваченого примусових заходів медичного характеру.

Комплексна судово-психолого-психіатрична експертиза призначається при Цивільному або Кримінальному провадженнях, коли виникає потреба в психіатричних та суміжними з психіатричними науковими знаннями. Така експер-

тиза проводиться відповідно до загальних норм Кримінально процесуального кодексу, Цивільно процесуального кодексу та положень відомчих нормативних документів, що регламентують провадження такого роду експертизи. Відомчі нормативно-правові акти щодо питань судово-психіатрії конкретизують загальні норми Кримінально процесуального кодексу та Цивільного процесуального кодексу з урахуванням специфіки судово-психіатричної експертизи та її відмінностей в інших судових експертизах. У випадках розбіжностей між нормами закону та відомчого нормативно правового акту слід керуватися нормою закону [5].

Підозріла поведінка осіб, яка спостерігається під час слідчих дій, повинні стисло відображатись в протоколах та постанові щодо призначення експертизи. При проведенні експертизи підозрюваних та обвинувачуваних, на попередньому слідстві необхідно керуватись вимогами Кримінально процесуального кодексу, згідно якого, особи які направлені на судово-психіатричну експертизу допускаються лише при наявності відомостей що саме ця особа скоїла суспільно небезпечне діяння щодо якого порушено кримінальне провадження та ведеться слідство. Якщо під час експертизи виникають сумніви щодо осудності обвинуваченого та підозрюваного, або наявності у них психічного розладу на час провадження, то експерт-психіатр надає висновок з рекомендаціями щодо потреби застосування, до вказаних осіб, примусових заходів медичного характеру [1].

Отже судова експертиза – це процесуальна дія, що складається з проведення досліджень та надання висновку експертом з питань, вирішення яких вимагає спеціальних знань в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла та які поставлені перед експертом судом або органами дізнання, з метою встановлення обставин, які підлягають доведенню у справі.

В практиці слідчих та судових органів все частіше використовують наукові можливості психології та психіатрії, саме при проведенні судово-психологічної та судово-психіатричної експертиз, а також при комплексній судово-психолого-психіатричній експертизі. Такі види експертиз призначаються та проводяться на етапах досудового розслідування, повторної, додаткової та комплексної експертизи з можливим подальшим викликом експерта до суду.

В судочинній практиці не так часто використовують можливість комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи в цивільному судочинстві, хоча саме в ньому буде доцільне та ефективно використання психологічної та психіатричної науки [2]. Вирішення цивільно-правових питань на протязі слідчого та судового процесів потребують не тільки всебічної професійної підготовки а і життєвого досвіду слідчих та суддів, а також використання ними психологічних знань які вони отримують під час фахового навчання. Але при цьому треба розуміти, що згідно процесуальному законодавству, слідчий або суддя, основні функції яких полягають у здійсненні правосуддя, не можуть виступати в ролі експерта.

Висновок експерта – психолога або експерта-психіатра – один з важливих джерел судових доказів, які формуються за результатами конкретного дослідження, можливим предметом якого може бути індивідуально психологічні (психічні) особливості підекспертного, його батьків, ступінь психологічної сумісності тощо.

Також важливо звернути увагу на норми законодавства про судову практику щодо визначення угод недійсними. Згідно ст. 225 Цивільного кодексу України, у випадках коли немає законних підстав для визнання громадянина недієздатним, однак є всі данні про те що, під час підписання угоди він перебував в такому стані, коли не міг розуміти значення своїх дій або керувати ними (тимчасові психічні розлади, нервові потрясіння тощо). Для визначення такого стану на момент складання угоди суд призначає комплексну судово-психолого-психіатричну експертизу [3].

Вимоги щодо визнання угоди недійсною вирішуються з урахуванням висновку комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи, а також з урахуванням інших наданих доказів.

Але, при цьому треба враховувати те що тимчасові психічні розлади або стресові стани можуть бути різними за характером, тяжкістю та ступенем вираженості. При цьому недієздатність суб'єкта може бути обумовленою не тільки через захворювання, а і через дію психологічних факторів (дії яких тільки посилюють дію патопсихологічних змін особистості). Відомі випадки, коли психічно здорова людина, при певних обставинах, могла усвідомлюючи чи усвідомлено не повною мірою значення своїх

дій, тимчасово втратити здібності до вольової регуляції своєї поведінки. До таких обставин можна віднести тяжкі соматичні захворювання, екстремальні ситуації тощо. Психічний стан особистості може впливати на виникнення хвороби та хворобливих станів [4].

За останні роки кількість призначення та проведення судово-психологічних та комплексних судово-психолого-психіатричних експертиз значно збільшилась, це може бути пов'язано зі збільшенням порушень кримінальних проваджень. Комплексні судово-психолого-психіатричні експертизи призначаються для осіб яких звинувачують за ст. 152–156 Кримінального кодексу України [5].

Але інколи в досудовому розслідуванні трапляються випадки, коли перед експертом психологом та експертом психіатром постають питання, які не належать до їх компетенції та потребують суто правової оцінки. Органи досудового слідства та суду повинні кваліфіковано та правильно формулювати запитання, які постають перед експертами.

Комплексну судово-психолого – психіатричну експертизу повинні проводити фахівці які мають вищу освіту, практичний досвід роботи та спеціалізацію за напрямком психології, медицини та психіатрії.

Отже, при формуванні статті, стало зрозумілим, що проведення судово-психіатричної експертизи та комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи розповсюджується як при розгляді кримінальних проваджень так і в цивільних процесах. В питанні щодо поліпшення проведення зазначених експертиз, то тут можемо виділити, що для їх проведення необхідно залучати фахівців з вищою освітою психолога, психіатра, лікаря. Які мають досвід практичної роботи, та постійно підвищують свою професійну спеціалізацію. Розглядаючи практику здійснення судочинства, то тут визначається необхідність щодо закріплення визначених фахівців для розгляду справи, щоб вони мали змогу глибше розуміти психологію підсудного, потерпілого. Допомогли слідству та суду правильно зрозуміти ситуацію, надати адекватну оцінку показанням та допомогти розтлумачити висновок експерта.

Органам слідства та суду, буде доречним залучати фахівців-експертів з психології та психіатрії для проведення судово-психологічної та комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи в кримінальних та цивільних процесах. Долучати визначених фахівців на ранніх стадіях слідства, це такий вид експертизи який проводиться в кабінеті слідчого для об'єктивної оцінки психічної діяльності людини. Проведення якісної експертизи забезпечить суворе дотримання встановлених правових норм та гарантій для підекспертної особи, яка перебуває під слідством.

Список використаних джерел:

1. Гусєва В. О. Призначення судово-медичних експертиз під час розслідування насильства щодо працівника правоохоронного органу: проблеми та шляхи їх вирішення. (Право і безпека). 2021. № 3 (82). С. 102–112. <https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.11>
2. Гусєва В. О. Сучасні можливості психологічних експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених проти працівників правоохоронних органів. (Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка). 2021. № 3 (95). С. 256–267. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.95.256-267>
3. Макарова О.П. Судово-психіатрична експертиза: теоретичні аспекти та проблеми призначення. (Наше Право Науково-практичний журнал). 2023, № 4. С. 61–66.
4. Судова психіатрія та судово-психіатрична експертиза : навч. посіб. / І. М. Григус та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2018. 118 с.
5. Тертишник В. М. Судова експертологія : підруч. для підгот. здобувачів освіт. ступеня «магістр» за спец. 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність». Харків : Право, 2021. 278 с.
6. Kryvoruchko, L., Pylyp, V., Makarova, O., Activities of Ukraine law enforcement agencies to ensure the rights and freedoms of citizens during martial law. (2023). *Amazonia Investiga*, 13(62). С. 185–193. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2023.64.04.22>

Максименко Т. В.,

аспірантка

Львівського університету бізнесу та права

ORCID: 0000-0002-6600-8596

ВИБОРЧИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ**ELECTORAL CODE OF UKRAINE: CONCEPTUAL PRINCIPLES**

У статті акцентується увага, що вибори – це фундамент демократичного суспільства. Розглянуто теоретичні засади дослідження виборчого процесу як суспільного явища та концептуальні підходи до кодифікації виборчого законодавства; проаналізовано основні положення Виборчого кодексу України, а також виявлені недоліки та колізії кодексу з чинним законодавством України. Проведено аналіз нормативно-правового забезпечення виборчого процесу в Україні; виявлено особливості впливу виборчих систем на виборчий процес. Виокремлено ключові проблеми виборчого процесу та запропоновано підходи до їх розв'язання, проаналізовано світовий досвід антикризового управління виборчим процесом та оцінено можливості його використання в Україні.

На основі всебічного дослідження виборчого процесу, як соціального явища підкреслюється, що кожна виборча кампанія характеризується певною специфікою та особливим ставленням до неї як з боку суспільства так і держави. Визначено, що вибори – це складне явище, яке базується не лише на законодавстві, судовій системі, міжнародних стандартах, але й на масовій психології електорату, історичних традиціях, політичній культурі, економічній та політичній ситуації, демократичних цінностях. Справедливий виборчий процес відіграє значну роль у формуванні демократії та є стабілізуючим інструментом для зняття соціальної напруги у суспільстві. Якщо вибори проводяться таким чином, що вони по суті стають політичною та організаційною кризою для суспільства, державний апарат має реагувати через запровадження антикризового управління виборчим процесом та удосконалення виборчого законодавства. В цьому контексті важливим є не тільки виборче законодавство, але й кримінальне законодавство та правоохоронна система. Підкреслюється важливість виборчої системи, від якої залежить організація та управління виборчим процесом і яка зокрема впливає на всі інститути політичної системи країни. Проведений аналіз світових виборчих систем, показав у висновку, що кожна з них має свої переваги та недоліки. Успішність однієї й тієї ж виборчої системи може бути різною в залежності від політичних реалій кожної конкретної країни.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, виборче законодавство, кодифікація, виборчі системи.

The article is focused on the fact that elections are the foundation of the democratic society. The theoretical foundations of the study of the electoral process as a social phenomenon and conceptual approaches to understanding crisis management are considered. The assessment of the features of crisis management of the electoral process in Ukraine is conducted based on the analysis of scientific views of the researchers of our country. The analysis of the legal support of the electoral process in Ukraine is conducted; the features of the influence of electoral systems on the electoral process are revealed. The problems of the electoral process were singled out and approaches to their solution were proposed.

Based on a comprehensive study of the electoral process as a social phenomenon, it is emphasized that each election campaign is characterized by certain specificity and special attitude to it by civil society and the state. It is determined that elections are a complex phenomenon, based not only on legislation, the reception of international norms and a powerful judicial system, but also on the mass psychology of the electorate, historical traditions, political culture, economic and political situation, democratic values of the electoral process, etc. It is revealed that the issue of governing the electoral process plays a significant role in shaping the democratic regime and is a stabilizing tool for relieving social tension in society. Therefore, when elections are conducted in such a way, that they essentially become both a political and organizational crisis for society, the state has to react through the introduction of anti-crisis management of the electoral process. In this context not only electoral law is important, but an extremely important role is also played by criminal law and the justice system. The importance of the electoral system, on which the organization and management of the electoral process depends and which affects all the institutions of the political system of the country, is emphasized. The analysis of electoral systems operating in the world has shown that they have their advantages and disadvantages.

Key words: elections, electoral process, electoral legislation, codification, electoral systems, crisis, crisis of public administration, problems of electoral process management.

Актуальність проблеми дослідження.

Демократичні вибори до органів представницької влади в сучасному суспільстві є важливим соціально-політичним заходом, основна мета якого полягає в легітимному відтворенні соціального представництва в системі державного управління. У той же час, в умовах політичної глобалізації, зростання взаємодії та взаємозалежності держав на міжнародній арені, питання організації виборчого процесу виходить на наддержавний рівень, трансформуючись в об'єкт міжнародно-правового регулювання.

Звертаючись до вітчизняних реалій, відзначимо, що через постійні зміни у виборчому законодавстві України та складність публічного управління виборчим процесом як напрямку державного регулювання, у сфері виборчого законодавства накопичилась низка питань, які вимагають швидкого і водночас системного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В Україні проблеми місцевих виборів, актуальні питання безпосередньої демократії, народовладдя, зокрема різні аспекти правового регулювання виборів, досвід реалізації виборчого законодавства, досліджували: Ю.Б. Ключковський, Л.М. Костецька, В.Д. Бабкін, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, Ф.Г. Бурчак, Р.К. Давидов, В.М. Кампо, В.В. Копейчиков, М.І. Корнієнко, Л.Г. Кривенко, М.І. Малишко, П.Ф. Мартиненко, В.Ф. Мелашенко, О.М. Мироненко, Г.О. Мурашин, Н.Р. Нижник, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, А.О. Селіванов, М.І. Ставнійчук, В.Я. Тацій, О.Ф. Фрицький, П.Ф. Чалий, В.М. Шаповал, Л.П. Юзьков, О.П. Бойко та інші.

Мета дослідження – проаналізувати концептуальні засади реформування виборчого законодавства в Україні.

Методи дослідження. Досягнення мети й вирішення поставлених завдань стало можливим завдяки широкому використанню комплексу взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих сучасних загальнонаукових та спеціальних методів, спрямованих на отримання об'єктивних достовірних результатів.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши особливості проведення парламентських та місцевих виборів в Україні впродовж всього періоду незалежності нашої держави можна дійти висновку, що ні мажоритарна, ні пропорційна із закритими списками, ні змішана системи виборів, так само як і «гібридна» система, яка застосовувались на місцевих виборах 2015 року, не забезпечували дотримання демократичних стандартів при проведенні виборчих кампаній та якісного оновлення Верховної Ради та органів місцевого самоврядування. Вищезазначені виборчі системи продукували політичні корупцію, зокрема, купівлю місць у списках та фактичну купівлю виборчих округів, масовий підкуп виборців, використання

адміністративного ресурсу та брудних виборчих технологій.

Відтак не дотримувався принцип справедливих виборів. Останній, у свою чергу, можна характеризувати як сукупність наступних складових: якість виборчого законодавства; безсторонність суб'єктів владних повноважень, недопущення зловживання адміністративним ресурсом; забезпечення спостереження за виборами; існування ефективної системи оскарження виборчих правопорушень [6, с. 25].

У цьому контексті варто відзначити необхідність врахування кращих здобутків виборчого законодавства країн Європи, зокрема, в частині кодифікації виборчого законодавства [7, с. 10].

Слід також зазначити, що впродовж багатьох років в українському політикумі, науковому та експертному середовищі точилися дискусії щодо необхідності кодифікації виборчого законодавства. Зокрема, в якості однієї із змістовних цілей кодифікації виборчого законодавства можна визначити забезпечення системності та логічної взаємної узгодженості викладу нормативного матеріалу на основі єдиної системи принципів виборчого права, явно закріплених у кодексі та спільних для всіх типів виборів, чітке визначення змісту галузевих та інституційних принципів з урахування міжнародних виборчих стандартів (європейського виборчого доробку) [5, с. 692].

Відтак впродовж останніх років представники інститутів громадянського суспільства та окремі політики активно виступали за докорінне реформування системи виборчого законодавства шляхом запровадження пропорційної системи із відкритими списками. Досягти цієї мети планувалось через ухвалення кодифікованого законодавчого акту – Виборчого кодексу України. Саме активна позиція громадськості врешті-решт дала змогу подолати спротив основних політичних гравців, для яких якісна зміна виборчого законодавства була явно не вигідною.

11 липня 2019 року Верховною Радою України VIII скликання було прийнято в цілому як закон проект Виборчого кодексу (реєстр. № 3312-1). Варто зазначити, що до тексту проекту цього законодавчого акту в редакції до другого читання було подано багато зауважень, притому доволі суттєвих, від експертів Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України. Зокрема, у висновку Головного юридичного управління наголошувалось на тих положеннях законопроекту, що не відповідають Конституції України, не узгоджуються з іншими законами України або стосуються неналежної техніки законопроекування у контексті якості закону [4].

У вересні 2019 року цей законодавчий акт було повернуто до Верховної Ради з Пропозиціями Президента України. Відповідно до тексту цих Пропозицій, Кодекс, що надійшов на підпис, містить положення, які не відповідають

Конституції України, не враховують останні позитивні зміни до виборчого законодавства, спрямовані на його удосконалення, не узгоджуються із законодавчими актами, які є базовими у відповідній сфері, не забезпечують належної регламентації й організації виборчого процесу, ефективного контролю за здійсненням виборчих процедур [10].

Водночас у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України зазначено, що у тексті Пропозицій Президента відсутні чітко сформульовані пропозиції, а замість конкретних формулювань подається обґрунтування, чому саме Президент України не погоджується з окремими приписами Кодексу. Крім того, в окремих пунктах Пропозицій Президента України відсутній аналіз приписів Кодексу, з якими не погоджується Глава держави, або лише зазначається, що Кодекс не враховує законодавчих актів, спрямованих на удосконалення виборчого законодавства, або декларується невідповідність приписів Кодексу вимогам чинного законодавства без обґрунтування. Також містяться загальні приписи про те, що використовується у Кодексі термінологія потребує узгодження з вимогами низки законодавчих актів, проте не зазначається, які саме приписи потребують узгодження. Варто зазначити, що зміст деяких зауважень також не може бути однозначно з'ясований [3].

Детально проаналізувавши Пропозиції Президента України до Виборчого кодексу України, можна дійти висновку, що не всі вони були належним чином обґрунтовані, а деякі фактично зумовлені політичною доцільністю, а не потребою ухвалення цілісного і несуперечливого законодавчого акту.

Кодекс набув чинності 1 січня 2020 року, за винятком декількох підпунктів перехідних положень, один із яких починає діяти з 1 липня 2020 року. Положення щодо здійснення повноважень органів адміністрування та органів ведення Державного реєстру виборців регіональними та територіальними представництвами Центральної виборчої комісії набирають чинності з дня, наступного за днем прийняття ЦВК рішення про початок роботи її регіональних і територіальних представництв [2].

Ціла низка запропонованих законопроектів змін були актуальними і доцільними, утім загалом даний законопроект в редакції до другого читання був доволі недосконалим, мав цілу низку сумнівних або навіть неприйнятних положень, які можуть призвести до порушення конституційних прав громадян обирати і бути обраними.

Представники неурядових організацій наголошували на важливості, врахування у ході реформи виборчого законодавства рекомендацій, заснованих на міжнародних стандартах демократичних виборів, які, зокрема, були

запропоновані міжнародними та національними місіями спостереження за виборами, Венеціанською комісією, ОБСЄ / БДІПЛ, IFES, ОПОРОЮ, Групою держав проти корупції (GRECO) та іншими міжнародними організаціями.

Врешті-решт після тривалих дискусій законопроект було ухвалено в цілому як закон 16 липня 2020 року. При цьому ціла низка найбільш дискусійних поправок, зокрема, поріг партизації (поріг застосування пропорційної виборчої системи), відсоток виборчої квоти, який має набрати кандидат, щоб просунути вгору по списку, розмір застави, форма виборчого бюлетеня тощо були винесені на розгляд у сесійну залу. Також було враховано цілу низку поправок, які стосувалися процедурних питань діяльності Центральної виборчої комісії та територіальних виборчих комісій [11].

22 липня закон було підписано Президентом України, в той же день він був опублікований у «Голосі України», а наступного дня набув чинності.

Характеризуючи основні концептуальні засади Виборчого кодексу в чинній редакції, варто зазначити наступне.

Кодекс передбачає пропорційну виборчу систему з відкритими регіональними списками. Згідно з цим законодавчим актом виборці голосуватимуть не тільки за партію, а й за конкретного кандидата в списку партії.

Вибори народних депутатів України здійснюються на засадах пропорційної системи відповідно до єдиних списків кандидатів у депутати в загальнонаціональному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій. Кодекс гарантує, що перші дев'ять кандидатів партійного списку потрапляють до парламенту, якщо партія подолала п'ятивідсотковий бар'єр.

При формуванні партійних списків політичні сили зобов'язані дотримуватися гендерного балансу: в кожній п'ятірці кандидатів має бути не менше двох осіб кожної статі. При формуванні загальнодержавного і регіональних виборчих списків партія повинна забезпечити присутність у кожній п'ятірці (місцях з першого до п'ятого, з шостого до десятого і т.д.) кожного виборчого списку чоловіків і жінок (не менше двох кандидатів кожної статі).

На виконання норм Конституції Кодексом передбачено, що чергові вибори до Верховної Ради проходять в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень парламенту. Позачергові вибори депутатів відбуваються в останню неділю шістдесятиденного терміну після опублікування указу президента про дострокове припинення повноважень Верховної Ради. Загальнодержавні вибори, як президентські, так і парламентські, можуть проводитися одночасно з місцевим референдумом, позачерговими, повторними, проміжними, першими, додатковими місцевими виборами [2].

Право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради, сільського, селищного, міського голови мають виборці, які належать до відповідної територіальної громади. Право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради ОТГ та сільського, селищного, міського голови мають виборці, які належать до відповідної об'єднаної територіальної громади. Право голосу на виборах депутатів районної ради мають виборці, які належать до однієї з територіальних громад відповідного району. Право голосу на виборах депутатів обласної ради мають виборці, які проживають на території області. Право голосу на виборах депутатів районної у місті ради (у місті з районним поділом, де утворені районні у місті ради) мають виборці, які належать до територіальної громади відповідного міста і проживають на території відповідного району в місті. Право голосу на виборах старости села, селища мають виборці, які належать до відповідної ОТГ і проживають на території відповідного села, селища, що входить до складу ОТГ. Право голосу на додаткових виборах депутатів сільської, селищної, міської ради мають виборці, які належать до територіальної громади, що приєдналася до ОТГ у порядку, визначеному Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [2].

Відповідно до Кодексу громадяни України, які проживають за кордоном, а також особи, визнані судом недієздатними, та громадяни України, які за рішенням суду знаходяться в місцях позбавлення волі, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади і не мають права голосу на місцевих виборах.

У Кодексі деталізовано конституційні норми щодо заборони будь-яких прямих або непрямих привілеїв або обмежень виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, інвалідності та стану здоров'я, за мовними або іншими ознаками.

Низка положень Кодексу, безумовно, є помітним кроком уперед у напрямку вдосконалення виборчого законодавства. Насамперед варто зазначити про запровадження пропорційної виборчої системи. Також Кодексом передбачено запровадження гендерних квот (включення до кожної п'ятірки кандидатів у списках на парламентських та місцевих виборах не менше двох кандидатів кожної статі) та відповідальності за їх недотримання, удосконалення порядку адміністрування і ведення Державного реєстру виборців, запровадження електронної системи фінансової звітності партій і кандидатів на виборах, посилення гарантій виборчих прав людей з інвалідністю, удосконалення порядку проведення передвиборної агітації, підрахунку

голосів, встановлення підсумків голосування та результатів виборів.

Водночас, Кодекс містить і цілу низку концептуальних недоліків. Одним з ключових недоліків є те, що передбачена ним «пропорційна виборча система з відкритими списками» не робить списки партій на виборах повністю відкритими. Так, для того, щоб просунутись вище по списку, кандидату треба набрати доволі значний відсоток (не менше ніж 25 відсотків від виборчої квоти). Відтак все-таки не виборці, а партійні керівники мають вирішальний вплив на те, яким є місце у виборчому списку того чи іншого кандидата.

Крім того, рівень представництва громади або регіону у певній раді залежатиме від явки виборців у день голосування, а не кількості зареєстрованих у громаді / регіоні виборців, як це має місце в усіх країнах Європи, де використовується пропорційна система з відкритими списками.

Виборчий кодекс не передбачає дієвих механізмів забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб та інших мобільних всередині країни категорій громадян, які й надалі не зможуть в повній мірі скористатись своїми виборчими правами на місцевих і парламентських виборах. Він також не містить інструментів професіоналізації виборчих комісій (у тому числі шляхом запровадження обов'язкового навчання всіх претендентів до складу комісій з питань виборів з подальшою їх сертифікацією).

Кодекс не регулює належним чином новітні форми агітації (у тому числі в Інтернеті та соціальних мережах) [2]. У Кодексі варто було б приділити більше уваги зменшенню обсягу тіньового фінансування агітації, включаючи забезпечення прозорості усіх поточних фінансових транзакцій з поточних рахунків виборчих фондів. Активне використання інформаційних технологій також доцільно передбачити при веденні Реєстру виборців та в інших виборчих процедурах.

У Виборчому кодексі запропоновано нетиповий метод розподілу місць, який може суттєво впливати на шанси партій на обрання до парламенту та легітимність виборчої системи. Майже в кожній виборчій системі для парламентських виборів у країнах світу, рівень представництва округу (кількість відведених йому місць) в парламенті визначається на основі певної комбінації кількості населення / виборців та географії. Дуже малі округи інколи можуть мати дещо завищене представництво, але за загальним правилом округи представлені в парламенті пропорційно до кількості населення / виборців в них.

Таким чином, один мільйон людей в умовному північному окрузі отримує приблизно таку ж кількість представників, як і один мільйон людей в умовному південному окрузі. Цим нівелюється вплив непередбачуваності явки на розподіл місць між партіями, здатний викривити

представництво співрозмірних округів. Наприклад, якщо виборці в одному регіоні стикаються з вищими бар'єрами стосовно реєстрації або голосування, їхній регіон не виявиться недопредставленим у національному парламенті. Або ж якщо вони проголосують за партії, сконцентровані саме в їхньому регіоні, вони не будуть покарані за це заниженим представництвом.

Виборчим кодексом передбачено, що кількість отриманих партією мандатів у загальнодержавному та кожному з регіональних округів визначатиметься залежно від загальнодержавної виборчої квоти (кількість голосів, поданих за всі партії, які отримали право на участь у розподілі мандатів, поділена на кількісний склад парламенту).

Кількість голосів, отриманих партією у кожному регіональному окрузі ділитиметься на загальнодержавну квоту. Отримане в результаті такого ділення ціле число і буде кількістю мандатів, отриманих партією в окрузі. Наслідком застосування такого механізму розподілу мандатів в округах / виборчих регіонах стане те, що рівень їх представництва у парламенті залежатиме від кількості виборців, які проголосували в окрузі, а не від кількості зареєстрованих виборців.

Висновки та перспективи подальших розробок у даному напрямку. Реформа виборчої

системи залишається важливим інструментом зміцнення української демократії. Відмова від проведення виборів в одномандатних виборчих округах, перехід на пропорційну виборчу систему з голосуванням у регіональних виборчих округах та належно опрацьований механізм голосування і розподілу місць за відкритими списками можуть сприяти посиленню підзвітності депутатів перед виборцями, внутрішньопартійній стабільності та стабільності парламентської коаліції й уряду. Проте жодну з виборчих систем не слід розглядати як панацею від слабкостей української політичної системи. Успішність однієї й тієї ж виборчої системи може бути різною в залежності від політичних реалій кожної конкретної країни. Відтак доцільно подальше вивчення досвіду виборчого законодавства розвинутих країн з метою розумної адаптації його кращих положень у систему вітчизняного законодавства. Доцільним є також подальший детальний аналіз Виборчого кодексу України в контексті ефективності та прозорості передбачених ним правил і процедур проведення виборів. Саме на основі такого аналізу, який має бути всебічним і неупередженим, а не виходячи зі швидкоплинної політичної кон'юнктури, може бути доцільним вдосконалення окремих положень Виборчого кодексу.

Список використаних джерел:

1. Аналіз стану та пропозиції щодо доопрацювання проекту Виборчого кодексу (№ 3112–1): матеріали за результатами регіональних дискусій / Ю. Ключковський, О. Бурмагін, В. Венгер, Є. Радченко. Київ: Фенікс, 2018. 98 с.
2. Виборчий Кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 12.05.2020).
3. Висновок на Пропозиції Президента України до Виборчого кодексу України реєстр. № 0978 від 13.09.2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66849 (дата звернення: 21.06.2020).
4. Зауваження до проекту Виборчого кодексу України URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56671 (дата звернення: 15.06.2020).
5. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія / Ю.Б. Ключковський. К.: Ваіте, 2018. 908 с.
6. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2019. 36 с.
7. Костецька Л. М. Особливості антикризового управління виборчим процесом в Україні: автореф. дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Костицька Лідія Миколаївна; Національна академія державного управління при Президентові України. Київ, 2019. 20 с.
8. Пропозиції до Виборчого кодексу України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66849 (дата звернення: 18.06.2020).
9. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 16 липня 2020 року. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/7499.html> (дата звернення: 21.07.2020).

УДК 342.7:328(478)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.12>**Мінтенко Г.,**

студент

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0009-1557-7076

Ковальчук О. М.,

кандидат юридичних наук, доцент

*Київського національного університету імені Тараса Шевченка***ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА: ВІДМІННОСТІ І СПІВВІДНОШЕННЯ****HUMAN AND CITIZEN RIGHTS: DIFFERENCES AND CORRELATIONS**

Ця стаття присвячена важливості та актуальності прав людини у правовій державі. Автор розглядає права і свободи людини як найвищу соціальну цінність, на яку має бути спрямована уся державна діяльність, зокрема у сфері державного управління. Згідно з Конституцією України, права і свободи людини, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість та безпека визнані найвищою соціальною цінністю та пріоритетом.

У статті розглядаються права людини як основу громадського суспільства і держави, незалежно від закріплення їх в законодавчих актах. Права людини мають природну сутність та є невід'ємними від індивіда. Головним обов'язком держави є гарантування прав і свобод людини перед іншими людьми та суспільством загалом. Зазначається, що хоча існують правопорушення в усіх країнах, завжди повинні існувати відповідальність за ці порушення, особливо якщо вони стосуються прав інших людей.

Дослідження висвітлює історичний шлях розвитку прав людини, зазначаючи, що після Другої світової війни народи світу об'єдналися для визначення фундаментальних прав, які належать усім людям та потребують створення механізмів їх гарантування та захисту. Права людини розглядаються як необхідні блага для задоволення потреб та розвитку особи в конкретно-історичних умовах.

Окрім того, стаття також висвітлює різні погляди на поняття прав людини. Його можна визначити як певні можливості, блага та свободи, необхідні для розвитку особи та задоволення її потреб. Права людини мають бути загальними та рівними для всіх, але вони не є абсолютними і можуть бути обмежені в інтересах інших людей та суспільства загалом.

У статті також підкреслюється роль держави у забезпеченні і захисті прав людини. Держава відіграє важливу роль у створенні правових норм та механізмів, які гарантують реалізацію прав і свобод людини, а також виявляє відповідальність за порушення прав. Однак, ефективність забезпечення та захисту прав людини залежить не лише від законодавчого регулювання, але й від справедливості системи правосуддя, незалежності судової влади та активної громадської участі. Справедливий та незалежний судовий процес є невід'ємною складовою ефективного захисту прав людини і демократії в цілому.

Ключові слова: права людини, свобода, громадянське суспільство, держава, правова держава, державне управління, гарантії, захист, історія, концепція, обмеження, державна відповідальність.

This article is dedicated to the importance and relevance of human rights in a legal state. The author examines human rights and freedoms as the highest social value that should be the focus of all state activities, particularly in the field of governance. According to the Constitution of Ukraine, human rights and freedoms, including life, health, honor, dignity, inviolability, and security, are recognized as the highest social value and priority.

The article considers human rights as the foundation of civil society and the state, regardless of their enshrinement in legislative acts. Human rights have a natural essence and are inseparable from the individual. The main duty of the state is to guarantee the rights and freedoms of individuals in relation to others and society as a whole. It is emphasized that although human rights violations exist in all countries, there should always be accountability for these violations, especially when they concern the rights of others.

The research highlights the historical path of human rights development, noting that after World War II, nations around the world came together to define fundamental rights that belong to all people and require the establishment of mechanisms to guarantee and protect them. Human rights are seen as necessary goods for meeting the needs and development of individuals in specific historical circumstances.

Furthermore, the article also illuminates various perspectives on the concept of human rights. It can be defined as certain opportunities, goods, and freedoms necessary for personal development and satisfaction of one's needs. Human rights should be universal and equal for all, but they are not absolute and can be limited in the interests of other individuals and society as a whole.

The article also underscores the role of the state in ensuring and protecting human rights. The state plays a crucial role in creating legal norms and mechanisms that guarantee the realization of human rights and freedoms, as well as being accountable for rights violations. However, the effectiveness of ensuring and protecting human rights depends not only on legislative regulation but also on the fairness of the judicial system, the independence of the judiciary, and active public participation. A fair and independent judicial process is an integral component of effective human rights protection and democracy as a whole.

Key words: *human rights, freedom, civil society, state, rule of law, governance, guarantees, protection, history, concept, limitations, state responsibility.*

Постановка проблеми. Необхідність дослідження доктринальних поглядів щодо визначення поняття прав людини та громадянина. Поняття прав людини і громадянина досліджувалося в різні історичні періоди розвитку української державності, дискусії з цього питання продовжуються й сьогодні. Визначення даних термінів допоможе охарактеризувати істотні відмінності та співвідношення між ними.

Метою дослідження є поняття прав громадянина та прав людини; визначення спільних та відмінних рис між даними поняттями; аналіз позицій науковців щодо їх істотних ознак та їх визначення.

Виклад основного матеріалу. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що у правовій державі людина, її права і свободи становлять найвищу соціальну цінність, саме на їхнє забезпечення й реалізацію у суспільному житті має бути спрямована уся державна діяльність і насамперед діяльність у сфері державного управління. Конституційний лад України ґрунтується на визнанні людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості та безпеки найвищою соціальною цінністю, пріоритету її прав і свобод. Головним обов'язком держави є гарантування прав і свобод людини адже держава відповідальна перед людиною та суспільством за свою діяльність. Саме права людини є основою громадського суспільства і держави. Вони займають особливе місце в житті кожної людини та мають природну сутність і є невід'ємними від індивіда, існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, є об'єктом міжнародно-правового регулювання та захисту. В Україні права людини закріплені в другому розділі Конституції України.

Український правознавець-міжнародник, доктор юридичних наук, дипломат та представник України в Раді ООН із прав людини Володимир Василенко зазначав: «Сьогодні у світі немає жодної держави, в якій би на 100% додержувалися прав людини для всіх. Завжди скрізь є якісь правопорушення. Але за правопорушення, скоєні в нормальній цивілізованій демократичній країні, і тим паче правопорушення, які стосуються прав інших людей, завжди існує відповідальність».

Ідея прав людини має багатовікову історію, її витoki сягають давньогрецької філософії, проте тільки після Другої світової війни народи світу об'єднали свої зусилля, щоб визначити,

які ж права є фундаментальними, належать усім людям і потребують створення ефективних механізмів гарантування їхньої реалізації та захисту. Права людини в загальному значенні – це низка благ, які є суттєвими й потрібними для забезпечення нормальних умов життєдіяльності людини. До того ж здатність людини користуватися своїми правами за лежить від інших людей, які повинні поважати ці права. Відповідно людина реалізує свої права з урахуванням прав й інтересів інших людей, що накладає на неї обов'язки й відповідальність перед іншими людьми та суспільством загалом. Однак, зважаючи на те, що люди відрізняються за рівнем свідомості, зокрема моральності, усвідомлення ступеня відповідальності за свої вчинки, обов'язок визначити такі правила й ухвалити такі закони, які б сприяли реалізації людиною своїх прав, створювали комфортні умови її життя, поєднуючи інтереси всіх членів суспільства, покладають на державу. Держава за допомогою правових норм повинна забезпечувати узгодження інтересів конкретної людини з інтересами інших людей та суспільства загалом. Людина та її права одночасно є й загальноцивілізаційною цінністю та першоджерелом права, адже його створює людина (в різних її статусах) та заради людини – забезпечення гідних умов її життя. Як наголошував у цьому зв'язку один з авторів доктрини верховенства права й сучасного конституціоналізму Альберт Дайсі, вихідне джерело права не в конституції та законах, а в людських правах [1, с. 13–134].

Загальноприйнятого й однозначного формулювання поняття прав людини немає й досі, у літературі їх визначають по-різному: як певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, що об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх людей; як визнані світовою спільнотою блага й умови життя, яких може домогтися особа від держави й суспільства, в яких вона живе, та забезпечення яких реально в умовах досягнутого людством прогресу; як морально обґрунтовані вимоги свободи та автономії, які мають належати кожній людині; як вимоги людини адресовані державі; як необхідні для життя блага; як загальна й рівна для всіх міра свободи (можливої поведінки), необхідна для задоволення потреб існування, розвитку й самореалізації людини; як комплекс

природних та непорушних свобод та юридичних можливостей, зумовлених фактом існування людини тощо [2, с. 135].

Варто наголосити на тому, що права будь-якої людини є універсальними (тобто, вони належать усім людям в будь-яких ситуаціях незалежно від соціального становища), вродженими (тобто, вони вже належать кожній людині лише за фактом народження) і невід'ємними (це означає неможливість позбавити індивіда цих прав чи неможливість його добровільної відмови від цих прав).

Права людини характеризуються трьома головними рисами: кожна влада має обмеження для своєї діяльності; у кожної людини є своя суверенна сфера, в яку ніяка влада не може втручатися; кожна людина може виступити проти держави або іншого індивіда з метою захисту своїх прав.

Держава через закони, і насамперед Конституцію, закріплює права і свободи людини, які є мірою можливої поведінки для особи. Таким чином, права людини виникають з природного права, а права громадянина – з позитивного. Але і ті, й другі мають невідчужуваний характер. Права людини є вихідними, оскільки вони притаманні всім людям незалежно від того, чи є вони громадянами держави, в якій проживають; а права громадянина – це права, які закріплюються за особою лише в силу її належності до держави (громадянство). Конституційно-правовий статус громадянина дещо відрізняється від статусу не громадянина, який проживає на території України, але не має права обирати і бути обраним до органів державної влади, брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, займати державні посади тощо.

Права громадянина – це своєрідне обмеження рівності між людьми, оскільки іноземці і особи без громадянства не мають усього комплексу прав і свобод, насамперед політичних, якими в повному обсязі володіють громадяни України. Такий стан з правами іноземців відповідає міжнародним стандартам і зумовлений правомірним бажанням кожної держави надати своїм громадянам усі права і свободи, а також можливості виконувати всі обов'язки, насамперед військову службу. Але це не означає, що іноземці, особи без громадянства не мають ніяких обов'язків (наприклад, вони повинні дотримуватись Конституції та законів України, сплачувати податки) [3, с. 119].

Конституція України закріплює ті права, свободи і обов'язки, які життєво важливі і соціально необхідні для окремої людини і нормального функціонування суспільства, держави. Конституційні права і свободи є ядром правового статусу особи, основою інших прав, які встановлюються іншими галузями права України [3, с. 120].

Варто наголосити на тому, що права громадянина є також такими ж фундаментальними

і основними, як права людини, проте мають свої особливості.

Насамперед, вони належать не усім особам, що проживають на певній території, а лише тим, що мають особливий політико-правовий зв'язок з державою.

На практиці поділ прав на «права людини» й «права громадянина» дедалі більше втрачає своє теоретичне та практичне значення, а межі між ними поступово стираються.

Проте, певний сенс у розмежуванні прав людини й прав громадянина є, як випливає з викладеного, коли йдеться про політичні права: виборче право, право голосу на референдумі, право народної ініціативи, право на об'єднання в політичні партії, право на доступ до державної служби. Усунення іноземців від участі у здійсненні цих прав зумовлена захистом державного інтересу, збереженням територіальної цілісності й незалежності [1, с. 151].

Права громадянина існують в письмовій формі та закріплені нормативно-правовими актами, мають внутрішній (національний) характер, поширюються на всіх громадян держави, мають правову основу, виникають з появою держави та залежать від неї, засновані на нормах національного права, реалізуються примусово не залежно від бажання суб'єкта, залежать від громадянства, надаються і гарантуються державою, задовольняють соціальні, політичні, економічні інтереси, порушення прав тягне застосування юридичної відповідальності, залежать від рівня розвитку держави та громадянина.

Права людини існують як в усній формі так і в письмовій, закріплюються соціальними, моральними та правовими нормами як у довільному порядку так і в чітко визначеному документі, мають як міжнародний так і національний характер, поширюються на всіх фізичних осіб, мають як моральну так і правову основу, існували як до держави так і з появою держави, реалізуються як добровільно так і примусово та не залежно від бажання суб'єкта, належать частково від природи і частково гарантуються державою, задовольняють природні, політичні, економічні, соціальні інтереси фізичних осіб, залежить від рівня розвитку суспільства та людини, держави та громадянина, юридичної особи.

Досліджуючи питання співвідношення даних понять, варто наголосити, що права людини розглядалися переважно не як юридична, а як моральна або соціальна категорія, тобто не вважалися, як зазначалося вище, суб'єктивними правами. Для того щоб набути статус суб'єктивних прав, вони мали перебувати під захистом тієї держави, до якої належить особа, тобто для «прав громадянина» визначальне значення мав політико-правовий зв'язок особистості і держави. Інакше кажучи, в смисловому поєднанні прав людини і прав громадянина можна вбачати своєрідний

компроміс між природно-правовим і позитивістським підходами до розуміння прав. Нині термінологічне розрізнення між правами людини і правами громадянина, хоч і зберігається в багатьох сучасних конституціях, у тому числі в Конституції України, проте зберігається переважно за традицією. В реальному житті зазначений поділ дедалі більше втрачає своє як теоретичне, так і, особливо, практичне значення, оскільки невідчужувані фундаментальні права людини визнаються нині всіма демократичними державами, зокрема через надання міжнародним актам про права людини статусу складової частини національного правопорядку (законодавства). Тобто права людини виступають одночасно і як права громадянина [2, с. 58].

Підсумовуючи усе вищезазначене, можна зробити певні висновки, а саме: спільні риси даних категорій підкреслюють їх похідний характер та їх залежність від рівня організованості систем, що їх гарантують. Як правовий статус особи, так і правовий статус громадянина вони характеризують правове положення єдиного суб'єкта – людини, вони мають єдиний зміст, певним чином встановлюються та закріплюються, засновуються на гуманістичних принципах та загальнолюдських цінностях, відображають рівень розвитку суспільства та держави і визначають його, мають спільну мету – впорядкування відносин між людьми та взаємодії індивіда і соціальної системи (нації, народу, суспільства, держави) та мають визначену структуру, що характеризується певною взаємодією компонентів.

Список використаних джерел:

1. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваїте, 2021. 528 с.
2. Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
3. Тодика Ю.Н. Громадянство України: конституційно-правовий аспект: навч. посіб. / Ю.Н. Тодика. Х, 2002. 254 с.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.13>

Мірошніченко М. І.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8142-9340

**ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ
У СПІВВІДНЕСЕННІ З КОНЦЕПТОМ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ
(АКТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ДЛЯ РОЗБУДОВИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ
В УКРАЇНІ)**

**A CONCEPT AND ESSENCE OF THE CONSTITUTIONAL STATE ARE
IN CORRELATION WITH CONCEPT OF CONSTITUTIONALIZATION
(AN ACTUAL MODEL IS FOR DEVELOPMENT OF THE CONSTITUTIONAL STATE
IN UKRAINE)**

У статті автор продовжує дослідження проблем розвитку теорії конституційної держави у співвідношенні з концептом конституціоналізації. Метою статті є аналіз дискусійного питання поняття та сутності (стійкої, визначальної сторони) конституційної держави, яка формується в конституційно-однорідній системі позитивного права; в конституційно-гарантованому просторі оптимальної забезпеченості прав, свобод і обов'язків людини і громадянина; балансу конституційних цінностей; тотальному конституційному порядку. Все це корелює з нормативно-законодавчим видом конституціоналізації, ціллю якого є конституційний розвиток системи законодавства; оптимально-конституційно-нормативне опосередкування прав, свобод і обов'язків людини і громадянина; конституційно-достовірні законність і правопорядок. Методологічна підстава наукового аналізу – природно-правова доктрина в її органічному поєднанні з ідеями соціологічної та історичної шкіл права. Ця доктрина лягла в основу розробки численних конституційних проектів на теренах України початку ХХ ст. Вихідна теза дослідження: конституційна держава є предтечею правової. Вона формується в площині конституційного ладу, який встановлюється Конституцією, прийняття якої відноситься до пріоритетних прав народу, який неподільно володіє виключним правом на установчу владу. Автор доходить висновку: в парадигмі концепту конституціоналізації конституційна держава розбудовується на основі ідеї змішаного урядування та визначальної ролі народного суверенітету в реалізації конституційного принципу народовладдя; конституція розглядається як суспільний договір, яким закріплюється природне право народу-суверена на реалізацію установчої влади (у форматі конститутант – демократично обраного народом органом) з чітко вираженими гарантіями про доступ до влади, позаяк народ, незалежно від державної влади, самовизначається з принципами власного політичного і правового устрою, заснованого на правових звичаях/або традиціях, конституції і конституційних законах, що і є основою конституційного ладу.

Ключові слова: конституційна держава, правова держава, конституціоналізація, конституція, установча влада, конститутант.

In the article, the author continues to study of problems of the development of the theory of the constitutional state in relation to the concept of constitutionalization. The purpose of the article is to analyze the debatable issue of the concept and essence (stable, determining side) of the constitutional state, which is formed in a constitutionally homogeneous system of positive law; in the constitutionally guaranteed space of optimal provision of rights, freedoms and responsibilities of a person and a citizen; balance of constitutional values; total constitutional order. All this correlates with the normative-legislative type of constitutionalization, the goal of which is the constitutional development of the legislation system; optimally and constitutionally normative mediation of the rights, freedoms and duties of a person and a citizen; constitutionally reliable law and order. The methodological basis of the scientific analysis is the natural legal doctrine in its organic combination with the ideas of the sociological and historical schools of law. This doctrine formed the basis of the development of numerous constitutional projects on the territory of Ukraine at the beginning of the 20th century. The initial thesis of the research: the constitutional state is the precursor of the legal state. It is formed in the plane of the constitutional system, which is established by the Constitution, the adoption of which refers to the priority rights of the people, who indivisibly possess the exclusive right to the constituent power. The author concludes: in the paradigm of the concept of constitutionalization, the constitutional state is built on the basis of the idea of mixed governance and the determining role of popular sovereignty in the implementation of the constitutional principle of people's rule; the constitution is considered as a social

contract, which enshrines the natural right of the sovereign people to exercise constituent power (in the form of a constituent body – a body democratically elected by the people) with clearly expressed guarantees of access to power, since the people, regardless of state power, are self-determining with the principles of their own political and legal system based on legal customs/or traditions, the constitution and constitutional laws, which is the basis of the constitutional order.

Key words: *constitutional state, legal state, constitutionalization, constitution, constituent power, constituent.*

Постановка проблеми. Конституційна теорія все частіше послуговується терміном «конституціоналізація» який, певною мірою, збагачує і новелізує усталений термінологічний ряд понять і цим самим закладає підвалини у розбудову уточнених юридичних конструкцій, які дають змогу з більшою повнотою розкрити їх зміст і призначення. Відповідно актуальним є уточнення поняття та сутності конституційної держави з огляду на нагальну потребу її розбудови в Україні на сучасному етапі державотворення.

Стан опрацювання проблеми. Не зважаючи на новизну концепту конституціоналізації у вітчизняній і зарубіжній історіографії не бракує досліджень з різними тлумаченнями цього юридичного феномену на що вказують українські науковці Н.В. Бочарова [2–3], Ю.О. Волошин [3] О.В. Марцеляк [10], Т.С. Подорожна [13], О.В. Стрельцова [16], Я.В. Чернопищук [17] та ін. Не бракує праць, присвячених і проблемі сучасного українського конституціоналізму [1], в яких у різних аспектах порушується проблема поняття та сутності конституційної держави [8–9]. Питання співвіднесення поняття та сутності конституційної держави з концептом конституціоналізації не отримало предметного аналізу в науковій літературі.

Метою пропонованої статті є спроба аналізу дискусійного питання про поняття та сутність (стійку, визначальну сторону) конституційної держави, яка формується в конституційно однорідній системі позитивного права; в конституційно гарантованому просторі оптимальної забезпеченості прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; балансу конституційних цінностей; тотальному конституційному порядку. Все це корелює з нормативно-законодавчим видом конституціоналізації, ціллю якого, за визначенням В.І. Крусса, є конституційний розвиток системи законодавства; оптимально-конституційно нормативне опосередкування прав, свобод і обов'язків людини і громадянина; конституційно достовірні законність і правопорядок [5, с. 365]. Узагальнено В.І. Крусс трактує конституціоналізацію як суверенний процес інституційного та нормативного вдосконалення держави і права відповідно до національної конституційної моделі [6, с. 16].

Методологія дослідження. Згідно предмету наукового аналізу обрано методологічну підставу – природно-правову доктрину в її органічному поєднанні з ідеями соціологічної та історичної шкіл права. Ця доктрина, за оцінкою

сучасного українського філософа Д.Є. Прокопова, лягла в основу розробки конституційних проектів на теренах України початку ХХ ст. [14]. Аналіз здійснено в рамках парадигми, заснованої на діалектиці відношення правової і конституційної держави, де ключовою є теза: конституційна держава історично і логічно передреє правовій, а об'єм поняття «правова держава» включає основні характеристики конституційної.

Виклад основного матеріалу. Не вдаватися до аналізу різних поглядів і підходів щодо розуміння поняття та сутності конституційної держави. Усі вони мають раціональне зерно, позаяк, переважно, правильно виокремлюють окремі властивості та аспекти цього історичного типу держави. За основу міркувань про сутність візьму влучне висловлювання академіка А.О. Селіванова, що «Конституційна держава» передбачає не тільки наявність Основного Закону як критерію правових норм і соціальних цінностей, які мають пряму дію і забезпечують верховенство Конституції. Важливо в ній *знайти ознаки демократичного суспільства і демократичної влади (виділено – авт.)*» [15, с. 20]. Додавлю від себе: за відсутності останніх механізм правового закріплення та юридичних гарантій основних прав та свобод людини і громадянина (які є основним завданням конституційної держави та метою правової держави) втрачає ефективність.

Існує погоджений погляд, що формування демократичного суспільства прямо залежить від ефективного державного управління, створення системи стримувань і противаг в організації верховної державної влади, встановлення жорстких юридичних вимог щодо обов'язків держави та форм її відповідальності перед народом.

Із-за суперечливого розуміння, що є демократія існують і різні теорії, щодо організації демократичної влади та ефективних для суспільства форм демократичного правління.

З історії політичних і правових учень дізнаємося, що для демократичної організації державної влади найкращою вважається форма правління, заснована на ідеї змішаного урядування – однієї з найдавніших у політичній теорії. Своє повноцінне обґрунтування ця ідея отримала ще в період античності в загальній теорії міста-держави (полісу), в якій держава (у розумінні функціональної взаємодії владних інститутів, наділених визнаним правом (привілеєм) здійснювати примус в межах чітко визначеної території) розглядалась як посередник між морально-рівними вільними громадянами,

які поводяться згідно із приписами закону, живуть у злагоді і мирі, а проблеми вирішують шляхом дискусії (звідси, основним джерелом влади є народ). Провідною ідеєю теорії стала ідея законності – панування справедливих законів (йдеться про всеохоплюючу космічну справедливість, яка заперечує насилля і нерівність громадян), які є підмурком політичної свободи (свободи полісу). Мислителі Стародавнього Риму користалися ідеєю змішаного урядування для пошуку механізму урівноваженої поміркованості в управлінні, який би забезпечив баланс політичних сил в республіці. Протягом середніх віків на основі цієї ідеї сформувалась концепція пом'якшеної чи змішаної монархії на противагу абсолютизму, який утверджувався в Європі (антироялістські теорії у Франції, концепція кооперативної співдружності в Англії XVI ст.), конституційні теорії Сміта і Бекона в Англії напередодні буржуазної революції і, насамкінець, вона трансформувалась, у тій чи іншій інтерпретації (Т. Гоббса, Г. Гроція, Т. Джефферсона, І. Канта, Д. Локка, Д. Медісона, Дж. Мілтона, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози, Д. Юма та ін.) в концепцію суспільного договору, пропозиція укладення якого виходить від народу-суверена, позаяк саме народ є єдиним носієм влади і єдиним носієм суверенітету [12, с. 79–11].

А чи сформувала історична практика конституційного розвитку різних країн уявлення про умови реалізації народом-сувереном його природного права бути єдиним носієм влади і єдиним носієм суверенітету? Сформувала. Такі умови складаються в площині конституційного ладу. В численних підручниках з конституційного права чітко виписані основні його характеристики: це фактичний (реальний) стан суспільних відносин, що регулюються та охороняються конституційними нормами і принципами. Його ознаками є: 1) фактичність (реальність) – конституційний лад існує в повсякденному житті суспільства і держави, відображає дійсний стан суспільних відносин, існує не в уяві, а в повсякденному житті конкретної держави; 2) регулюється і охороняється конституційними нормами та принципами, тому і називається конституційним; 3) суверенність – право визначати та змінювати конституційний лад може лише народ; 5) наступність – ураховуються традиції та історичний досвід організації і функціонування державної влади, суспільних інститутів; 6) відносна стабільність – забезпечується системою державних гарантій, передбачених конституційними нормами, а конституційний лад устанавлюється Конституцією, прийняття якої відноситься до пріоритетних прав народу.

Водночас питання, що слід розуміти під терміном «конституція» залишається дискусійним. У цьому разі, особливо слід звернути увагу на ознаки конституційного ладу, наведені під номером (5–6). Саме вони допоможуть у з'ясуванні,

що слід вважати конституцією – чи це Основний Закон Держави, поставлений вище над іншими законами держави за авторитетністю юридичної сили? Чи заснована на правових звичаях/або традиціях і основних законах система владних самоврядних і державних інститутів, що у взаємодії забезпечують баланс інтересів людини, суспільства, держави у конкретному соціокультурному середовищі?

Я схиляюсь до другої позиції і ось чому. Вона найбільше узгоджується з теорією суспільного договору в рамках якої конституційний процес розглядається як природно-об'єктивний, не суперечить духовним цінностям окремого народу (нації), прямо визначає стратегію розвитку державності, конституційні цінності та правові пріоритети.

За основу доведення своєї позиції послугують тезою, що у вітчизняній науці конституційного права правовими пріоритетами і конституційними цінностями сучасної України розглядаються народний суверенітет і народовладдя. Нормою чинної Конституції України закріплено: «народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні...» (ч. 2, ст. 5). «Право визначати і змінювати конституційний лад України належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» (ч. 3, ст. 5). Ця норма є гарантією і умовою реального втілення принципу народного суверенітету і, як видається, має бути керівною у актуальній вітчизняній практиці перспективного конституційного процесу (поняття *перспективний* конституційний процес, вживається для пояснення особливостей створення вперше, або прийняття якісно нової конституції як політико-правової основи державного будівництва). І ось чому. Вона ще раз нагадує, що сувереном в державі є народ, який неподільно володіє виключним правом на установчу владу.

Виконуючи функцію установчої влади, народ-суверен покладає на державу (в юридичному її розумінні) виконання найважливіших (загальновідомих з підручників) функцій, спрямованих на забезпечення всезагального інтересу. Так, Р.М. Макасова пише про це: «Усі сучасні теорії демократії, в основу яких покладено ідею народного суверенітету, одноставно вважають першим та головним його проявом установчу владу народу» [8, с. 10], а «... під установчою владою розуміють право народу на прийняття або зміну конституції» у різних форматах [9, с. 376].

Відомі такі формати установчої влади: власне установчі збори; національні, народні, конституційні збори; конституційна асамблея; конституційний конгрес; конституційний конвент тощо. На усі ці формати поширюється поняття «конституанта» у розумінні: *всенародний вищий колегіальний тимчасовий представницький орган, спеціально утворений для розробки*

і прийняття Конституції держави під кутом зору досягнення для неї максимального рівня суспільної легітимності та забезпечення реальної її відповідності статусу суспільного договору.

Поєднання аналізу конституційного ладу та форматів установчої влади виводить нас на розуміння сутності конституційної держави, яка виражається у ключовій функції: забезпеченні на конституційному рівні реальних умов народовладдя, що є відображенням ідеї народного суверенітету.

З огляду на це, не претендуючи на винятковість судження, пропоную таке визначення поняття конституційної держави. *Конституційна держава – це суверенна політико-територіальна, правова організація інститутів та органів публічної влади (законодавчих, адміністративних, судових, самоврядних), межі функціональних повноважень яких визначаються та забезпечуються конституційними гарантіями природного права народу – суверена на реалізацію установчої влади* [11, с. 51].

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, доходимо висновку, що в парадигмі концепту

конституціоналізації конституційна держава розбудовується на основі ідеї змішаного урядування та визначальної ролі народного суверенітету в реалізації конституційного принципу народовладдя; конституція розглядається не як Основний Закон держави, а як суспільний договір, яким закріплюється природне право народу-суверена на реалізацію установчої влади (у форматі конституанти – демократично обраного народом органу) з чітко вираженими гарантіями про доступ до влади, позаяк народ, незалежно від державної влади, самовизначається з принципами власного політичного і правового устрою, заснованого на правових звичаях/або традиціях, конституції і конституційних законах, що і є основою конституційного ладу.

Розбудова правової держави передбачає існування предтечі – конституційної держави, яка формується в площині конституційного ладу, який встановлюється Конституцією, прийняття якої відноситься до пріоритетних прав народу, який неподільно володіє виключним правом на установчу владу.

Список використаних джерел:

1. Барабаш Ю.Г. Український конституціоналізм як пріоритетний об'єкт наукових досліджень. Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку. Харків: Право, 2009. С. 93–99.
2. Бочарова Н.В. Концепт конституціоналізації в сучасній конституційній теорії. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Серія ПРАВО. Випуск 49. Том 1. С. 58–61.
3. Бочарова Н.В. Конституціоналізація як доктринальна категорія: концептуальний аналіз. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2016. № 1 (102). С. 27–31.
4. Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти: монографія / за ред. М.О. Баймуратова. К.: Логос. 2010. 428 с.
5. Крусс В.И. Законодательная стратегия и конституционализация права. Юридическая техника. 2015. № 9. С. 362–368.
6. Крусс В.И. Конституционализация права: основы теории. М.: Норма-Инфра, 2016. 240 с.
7. Крусян А. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
8. Максакова Р.М. Сучасні підходи до визначення поняття та змісту установчої влади. Право і державне управління. 2010. №1. С. 7–10. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/3067/%CC> (дата звернення 27.12.2022)
9. Максакова Р.М. Основні форми реалізації установчої влади: Україна та зарубіжний досвід. Часопис Київського університету права. 2012. № 2. С. 374–378. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2012_2_91 (дата звернення 27.12.2022)
10. Марцеляк О.В. Роль науки конституційного права в конституціоналізації правової системи України. Право України. 2016. № 6. С. 79–87.
11. Мірошніченко М.І. Ідея конституційної держави в стратегії державотворення за доби Української Народної Республіки. Право України. 2017. № 11. С. 48–58.
12. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. К.: Атіка, 2001. 224 с.
13. Подорожна Т.С. Теоретико-прикладні засади конституціоналізації правової системи та модернізації Конституції України: монографія / за ред. Н.М. Пархоменко. Львів: ПАІС, 2014.
14. Прокопов Д.Є. Розвиток теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці (середина XIX- початок XX ст.): монографія. Київ: Логос, 2011. С. 499–501.
15. Селіванов А.О. Від правової до конституційної держави: шлях теорії та практики еволюційних змін. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 19–21 URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63853/02_Selivanov.pdf?sequence=1 (дата звернення 03.01.2023).
16. Стрельцова О.В. До питання про співвідношення категорій «конституціоналізація», «конституційно-правове регулювання» та «реалізація конституції». Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2015. Вип. 2 (101). С. 82–85.
17. Чернопищук Я.В. Поняття «конституціоналізація» у сучасній конституціоналістиці. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. Вип. 61. Одеса: Юридична література, 2011. С. 117–124.

Мовчан Р. О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0003-2074-8895

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ПОРЯДКУ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ЗА ПРОЄКТОМ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ: ОКРЕМІ ДИСКУСІЙНІ ПОЛОЖЕННЯ¹

CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE PROCEDURE FOR THE USE OF NATURAL RESOURCES UNDER THE DRAFT CRIMINAL CODE: SEPARATE DISCUSSION PROVISIONS

У статті здійснено критичне осмислення положень проєкту Кримінального кодексу України, присвячених регламентації відповідальності за кримінальні правопорушення проти порядку використання природних ресурсів. За результатом проведеного дослідження були виявлені окремі недоліки розглянутих норм, а також розроблені пропозиції щодо удосконалення відповідних положень Проєкту.

Зокрема, було доведено необхідність виключення з числа обставин, які підвищують тяжкість злочину на один ступінь, вчинення відповідних злочинів щодо бурштину, а також послідовного вирішення питання щодо надання кваліфікуючого значення скоєнню аналізованих діянь на всіх територіях особливої охорони (не лише на територіях та об'єктах, що належать до природного-заповідного фонду).

За наслідком аналізу норми про придбання або збут завідомо незаконно добутого природного ресурсу аргументовано доцільність перегляду кола діянь, які тягнуть кримінальну відповідальність за нею, а також передбачених нею підстав настання кримінальної за ці діяння. Зокрема, рекомендується розглянути можливість включення до числа караних за нею діянь не лише придбання і збуту, а й щонайменше перероблення та переміщення відповідних предметів.

Обґрунтовано необхідність виділення зі складу «знищення або пошкодження рослинного чи тваринного природного ресурсу» таких діянь, як порушення фітосанітарних і ветеринарних правил, які, зважаючи на характер їхньої антисуспільної спрямованості, мали б визнаватися різновидом посягань на екологічну безпеку (розділ 5.3), а не на порядок використання природних ресурсів (розділ 6.5).

Завдяки зверненню до положень регулюючого та релевантного іноземного кримінального законодавства доведено доцільність виключення зі ст. 6.5.7 (це ж саме стосується і ст. 6.5.11) вказівки на такий наслідок порушення правил використання природних ресурсів, як виснаження останніх.

Ключові слова: довкілля, кваліфікуючі ознаки, природні ресурси, диференціація відповідальності, знищення, виснаження, землі, ґрунтовий покрив, рослинний та тваринний світ.

The article provides a critical analysis of the provisions of the draft Criminal Code of Ukraine, devoted to the regulation of responsibility for criminal offenses against the order of use of natural resources. Based on the results of the conducted research, certain shortcomings of the considered norms should be identified, as well as proposals for improving the relevant provisions of the Project should be developed.

In particular, it was proved the need to exclude from the number of circumstances that increase the severity of the crime by one degree, the commission of the relevant crimes in relation to amber, as well as the consistent resolution of the issue of giving a qualifying value to the commission of the analyzed acts in all territories of special protection (not only in the territories and objects, belonging to the nature reserve fund).

As a result of the analysis of the rule on the acquisition or sale of a known illegally extracted natural resource, the expediency of revising the range of actions that attract criminal liability for it, as well as the grounds for criminal liability for these actions provided for by it, is argued. In particular, it is recommended to consider the issue of including not only acquisition and sale, but also at least processing and transfer among the acts punishable under it.

The need to distinguish from the composition of “destruction or damage of a plant or animal natural resource” such actions as violations of phytosanitary and veterinary rules, which, given the nature of their anti-social orientation, should be recognized as a type of encroachment on environmental safety (section 5.3), and not as the procedure for using natural resources (chapter 6.5).

¹ Статтю підготовлено за підтримки Національного фонду досліджень України в межах реалізації проєкту з виконання наукових досліджень і розробок «Підвищення ефективності кримінально-правової охорони довкілля в Україні: теоретико-прикладні засади» (державний реєстраційний номер 0122U000803).

Thanks to reference to the provisions of the regulatory and relevant foreign criminal legislation, the expediency of the exclusion from Art. 6.5.7 (the same applies to Art. 6.5.11) indicating the consequence of violating the rules for the use of natural resources, such as depletion of the latter.

Key words: *environment, qualifying features, natural resources, differentiation of responsibility, destruction, depletion, land, soil cover, flora and fauna.*

Актуальність проблеми. 30 січня 2023 р. на сайті Робочої групи з питань розвитку кримінального права (далі – Робоча група) була опублікована остання (на момент написання цієї статті) версія розроблюваного нею проекту нового Кримінального кодексу України (далі – Проект). І вже після першого ознайомлення зі змістом цього документу стає очевидним, що, порівняно з його попередником (чинним Кримінальним кодексом України – далі КК), питання регламентації відповідальності за кримінальні правопорушення (далі – к. пр.) проти довкілля у ньому, подібно до багатьох інших, вирішується принципово інакше. Причому сказане стосується не лише запропонованого в Проекті нехарактерного для чинного кримінального законодавства поділу всіх екологічних деліктів на дві окремі групи посягань – «кримінальні правопорушення проти безпеки довкілля» (розд. 5.3) та «кримінальні правопорушення проти порядку використання природних ресурсів» (розд. 6.5)², – але й новому підході до побудови цих структурних ланок Особливої частини. Зокрема, якщо ми поглянемо на розд. 6.5, то одразу помітимо втілену у ньому низку новаторських ідей, які стосуються визначення наслідків, із спричиненням яких пов'язується настання кримінальної відповідальності за відповідні діяння, способів викладення ознак об'єктивної сторони та предмета, підстав для диференціації відповідальності за порушення порядку використання природних ресурсів тощо.

Утім, при більш глибокому аналізі виявляється, що, попри прогресивний характер більшості згаданих ідей, окремі з них є доволі суперечливими, а їхня реалізація не може вважатися абсолютно виправданою. У цій статті я окреслю деякі із згаданих дискусійних положень та спробую запропонувати шляхи їхнього усунення.

Стан наукового дослідження. Проблема тика кримінальної відповідальності за посягання на довкілля у доктрині України належить до числа активно досліджуваних. Помітним внеском у її розроблення є праці таких науковців, як С.Б. Гавриш, О.О. Дудоров, Д.В. Каменський, Т.В. Корнякова, В.В. Локтіонова, В.К. Матвійчук, П.В. Мельник, В.О. Навроцький, Н.В. Нетеса, Є.О. Письменський, А.М. Притула, Ю.А. Турлова та ін. Незважаючи на позначену доктринальну активність, вимушений констатувати, що, за винятком однієї статті І.І. Митрофанова

[2]³, в Україні, на скільки відомо автору, сьогодні відсутні спеціальні дослідження, присвячені аналізу відповідних положень Проекту.

Метою статті є критичне осмислення окремих положень Проекту, присвячених регламентації відповідальності за к. пр. проти порядку використання природних ресурсів, виявлення недоліків у цій частині та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо усунення останніх.

Виклад основного матеріалу. Відразу необхідно зазначити, що через їхню масштабність у межах однієї статті не видається можливим розглянути всі ті нововведення, які втілені у розглядуваному розділі Проекту. Зокрема, очевидним є той факт, що окремого дослідження потребують щонайменше статті 6.5.4 та 6.5.8. Проекту, присвячені регламентації відповідальності за заволодіння природним ресурсом.

Саме тому, обираючи структуру цієї роботи, я вирішив виділити у ній декілька умовних рубрик, у межах яких буде здійснений послідовний аналіз лише окремих наявних у розд. 6.5 дискусійних положень, які стосуються: 1) змісту ознак, що підвищують тяжкість злочину на один ступінь (ст. 6.5.3); а також норм, присвячених 2) придбанню або збуту завідомо незаконно добутого природного ресурсу (ст. 6.5.5); 3) знищенню або пошкодженню рослинного чи тваринного природного ресурсу (ст. 6.5.6); та 4) виснаженню природного ресурсу (ст. 6.5.7).

Рубрика 1. Ознаки, що підвищують тяжкість злочину на один ступінь (ст. 6.5.3).

Приступаючи до висвітлення відповідних ознак, передусім хотілося б привернути увагу до віднесення до їхнього числа такої обставини, як *вчинення умисного злочину, передбаченого статтею 6.5.4 («заволодіння природним ресурсом») чи 6.5.5 («придбання або збут завідомо незаконно добутого природного ресурсу»), щодо бурштину* (п. 2 ч. 1 ст. 6.5.3). Як бачимо, хоча і в дещо іншій формі, але пропонуваній підхід фактично відтворює реалізовану у межах чинного КК ідею щодо виділення спеціальної норми про незаконні дії з бурштином (ст. 240-1).

Аналізуючи виправданість такого підходу, хотілося б пригадати, що в юридичній літературі спеціальна норма загалом трактується (що, звичайно, не виключає деяких редакційних розбіжностей) як охоронна кримінально-правова норма, яка є похідною від загальної та виокрем-

² Аналіз виправданості запровадження реалізованої у Проекті дворівневої інтерпретації родового об'єкта екологічних деліктів був здійснений у межах однієї з попередніх праць автора цих рядків [1].

³ До того ж варто наголосити на тому, що у згаданій статті І.І. Митрофанова аналізувалась одна з попередніх версій проекту.

люється в результаті диференціації кримінальної відповідальності з метою зміни способу (в окремих випадках і зміни меж) регулювання певного виду суспільних відносин [3, с. 88]. При цьому мотивом створення спеціальної норми найчастіше виступає істотна відмінність характеру і ступеня суспільної небезпеки окремих діянь, передбачених тією самою кримінально-правовою нормою, що зумовлює необхідність диференційованого регулювання відповідальності за їх вчинення [4, с. 95].

Та чи існує в цьому випадку така істотна відмінність характеру і ступеня суспільної небезпеки відповідних дій саме із бурштином?

Як і раніше, вважаю, що відповідь на це питання є негативною. Солідарний із підтриманою багатьма іншими правниками [5] позицією парламентських експертів, які у висновках на відповідний законопроект (щодо доповнення КК ст. 240-1) свого часу відмічали, що: 1) бурштин є лише одним із видів корисних копалин загальнодержавного значення, а отже, запропонована спеціальна норма (ч. 1 ст. 240-1 КК) не характеризується якимись додатковими (новими) ознаками відповідного складу злочину та повністю охоплюється суспільно небезпечним діянням у вигляді незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення (ч. 2 ст. 240 КК); 2) якщо слідувати вказаній логіці, то КК варто доповнювати також іншими самостійними (окремими) складами злочинів (статтями про незаконне видобування нафти, антрациту, бурого вугілля тощо).

Водночас я цілком свідомий того, наскільки високим є рівень суспільної небезпеки згаданих діянь щодо бурштину. Знищення родючого шару ґрунту, порушення цілісності геологічних пластів, збіднення бурштиноносних надр, порушення гідрогеологічних умов на прилеглих територіях, забруднення вод унаслідок роботи мотопомп, зміна гідрологічного режиму боліт, лісів та озер, що позначаються на мікрокліматичних змінах у «бурштинових» регіонах – ось далеко не повний перелік згубних наслідків незаконного видобутку бурштину [6, с. 22].

Однак навряд чи є підстави вважати менш суспільно небезпечними й аналогічні діяння, але вчинювані щодо інших корисних копалин, наприклад, вугілля⁴. Інакше кажучи, за підходу, відбитого наразі у Проекті, створюється певна диспропорційність, виникає підґрунтя для порушення справедливості щодо осіб, які вчиняють кримінально протиправні діяння стосовно інших, не менш значущих і цінних для України природних ресурсів. Якщо виходити з того, що певний різновид корисних копалин (як і інших природних ресурсів) повинен впливати на підвищення тяжкості екологічних злочинів, то це має бути

не лише бурштин, а загалом (особливо) цінні корисні копалини, природні води з підвищеним вмістом корисних речовин тощо.

Зважаючи на викладені аргументи, я не можу підтримати віднесення до обставин, які підвищують тяжкість злочину на один ступінь, вчинення умисного злочину, передбаченого ст. 6.5.4 чи ст. 6.5.5, щодо бурштину. Підвищення тяжкості такого злочину, як заволодіння природним ресурсом, передусім має пов'язуватися не з видом корисної копалини, яка незаконно видобувається, а з параметрами шкоди, яка завдається об'єкту (довкіллю) в результаті вчинення кримінально протиправних посягань.

Так само викликає сумнів правильність віднесення до числа обставин, що підвищують тяжкість злочину на один ступінь, *вчинення умисного злочину на територіях чи об'єктах, що належать до природно-заповідного фонду України* (далі – ПЗФ) (п. 6 ст. 6.5.3). Зокрема, навряд чи є підстави вважати, що незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель ПЗФ є більш суспільно небезпечним, ніж аналогічні дії, вчинені стосовно таких категорій особливо цінних земель, як чорноземи нееродовані несолонцюваті на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі опідзолені ґрунти та чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті; бурі гірсько-лісові та дерново-буроземні глибокі і середньо глибокі ґрунти; дерново-підзолисті суглинкові ґрунти; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму, дернові глибокі ґрунти Закарпаття (ст. 150 Земельного кодексу України). Подібні міркування стосуються і щодо підвищення тяжкості незаконного заволодіння «особливо охоронюваними лісами».

Показово, що в юридичній літературі, на відміну від фрагментарного підходу, відбитого наразі у Проекті, аргументується положення про доцільність доповнення ч. 2 ст. 239, ч. 3 ст. 240, частин других статей 242, 243, 245, частин 1 статей 248, 249 чинного КК кваліфікуючими ознаками, що вказували б на вчинення злочину *на територіях особливої охорони* [12, с. 349].

Отже, варто бути послідовним: або враховувати правовий статус усіх особливо цінних територій, або жодної.

Рубрика 2. Норма про придбання або збут завідомо незаконно добутого природного ресурсу (ст. 6.5.5).

Коментуючи цю норму, передусім варто звернути увагу на тому, що, на відміну від, наприклад, ч. 1 ст. 246 чинного КК, у ній відсутня наявна в останній і критикована багатьма науковцями [13; 14; 15; 16] «прив'язка» всіх відповідних дій (не лише незаконної порубки) до істотної шкоди. Враховуючи це, на перший погляд може здатися, що це є її перевагою.

Водночас хотілося б відмітити, що, на відміну від ст. 6.5.5 (формальний склад), склади

⁴ Докладніше про суспільну небезпеку незаконного видобування вугілля див. [7; 8; 9; 10, с. 30; 11].

к. пр., передбачених ст. 6.5.8 «Заволодіння природним ресурсом, що спричинило неістотну майнову шкоду» і ст. 6.5.4 «Заволодіння природним ресурсом», сконструйовані як матеріальні. Такий підхід уможливорює алогічну ситуацію, за якої: 1) для особи, яка незаконно зрубала дерево або чагарник, наставатиме кримінальна відповідальність лише за умови, що спричинено майнову шкоду – неістотну або істотну; 2) поведінка ж осіб, які виконують, так би мовити, другорядні (щодо порубки лісу) функції, визнаватиметься кримінально протиправною незалежно від її наслідків. Виникає і питання (скоріш за все, риторичне) про те, чи порівнюваними за тяжкістю є, з одного боку, наприклад, поведінка особи, яка придбала одне (навіть декілька) завідомо незаконно зрубане дерево, та, з іншого, дії винного у незаконній порубці, що призвела до заповідання майнової шкоди на суму до 20 тис. грн? При цьому обидва вказані делікти пропонується визнавати злочинами 1-го ступеня.

Не зовсім зрозуміло і те, чому у ст. 6.5.5 йдеться лише про «придбання» і «збут». Якщо бути послідовним, то ті ж (про які, до речі, йшлося у попередніх варіантах Проєкту) «перероблення» або «переміщення» відповідних предметів є приблизно однаковими за ступенем суспільної небезпеки із щонайменше придбанням (наприклад, для подальшого використання у побути) природних ресурсів.

Також, мабуть, відсутні підстави вважати, що вчинення відповідних дій саме з природними ресурсами є істотно небезпечнішим порівняно з тотожними діями з будь-якими іншими предметами (збут викрадених телефонів, ноутбуків тощо), які не визнаватимуться кримінально протиправними. Виходить, що, якщо особа придбала завідомо незаконно здобуту деревину для опалення будинку – це злочин, а завідомо вкрадений телефон – склад к. пр. відсутній? Принаймні аналога ст. 198 чинного КК у Проєкті відшукати не вдалося.

Наведені аргументи переконують у тому, що якщо розробники Проєкту все ж, попри численні зауваження науковців, вирішать зберегти розглядувану норму, то вона потребує істотного доопрацювання з метою усунення виявлених недоліків.

Рубрика 3. Норма про знищення або пошкодження рослинного чи тваринного природного ресурсу (ст. 6.5.6).

У цій статті йдеться про один із чотирьох різновидів незаконної поведінки:

1) знищення або пошкодження дерева чи чагарника у лісі;

2) умертвлення або скалічення дикого звіра, птаха, риби чи іншого водного живого організму, що перебуває у стані природної волі чи напівволі;

3) порушення фітосанітарних правил чи правил щодо боротьби зі шкідниками рослин;

4) порушення ветеринарних правил чи інших правил охорони диких тварин.

З цього приводу хотілося б висловити низку взаємопов'язаних зауважень.

По-перше, такі діяння, як порушення фітосанітарних і ветеринарних правил, навіть на перший погляд за характером своєї суспільної небезпеки досить істотно відрізняються від двох перших згаданих правопорушень. Та й загалом зазначена поведінка значно тісніше пов'язана з «екологічною безпекою» (розд. 5.3), а не «порядком використання природних ресурсів» (розд. 6.5), якого (використання) у подібних ситуаціях фактично немає.

По-друге, коли ми ведемо мову про вказані у назві ст. 6.5.6 «знищення» і «пошкодження», то розуміємо під ними певні умисні дії. Водночас при зазначеному у п. 3 чи п. 4 порушенні правил (фітосанітарних та ветеринарних, відповідно) ставлення до наслідків не лише може бути, а й найчастіше є необережним, що також вказує на невиправданість визнання таких дій різновидом «знищення» або «пошкодження» природного ресурсу.

По-третє, якщо формулювання, передбачені п. 1 і п. 2 ст. 6.5.6, є такими, що одночасно позначають і дію, і первинні наслідки (знищення, пошкодження, умертвлення тощо), які надалі призводять до похідних наслідків у вигляді істотної майнової шкоди, то термін «порушення» таким не є, адже позначає лише дію. Таким чином, виходить, що за п. 3 і п. 4 ст. 6.5.6 можуть бути кваліфіковані не лише ті прояви, які призвели до згаданого у назві знищення або пошкодження природних ресурсів, а фактично будь-які порушення відповідних правил, які заповдіяли істотну майнову шкоду.

До речі, у тих країнах, в яких криміналізовано подібні за змістом діяння, кримінальна протиправність останніх пов'язується лише (виняток – ст. 230 КК Болгарії) із:

1) настанням або загрозою настання певних наслідків (на кшталт ст. 251 КК України). Наприклад, у статтях 182–183 КК Австрії, статтях 306–307 КК Іспанії (так само і в ст. 307 КК Словаччини та ст. 206 КК Хорватії) – це спричинення або збільшення ризику поширення заразної хвороби тварин чи рослин; у ст. 277 КК Литви – поширення захворювання або епідемія;

2) певною обстановкою. Так, у країнах «югославської» групи кримінального права йдеться про вчинення цих дій під час епідемій (ст. 270 КК Сербії, ст. 345 КК Словенії).

Хотілося б звернути увагу і на тому, що: а) назва ст. 6.5.6 не повністю відповідає її диспозиції навіть у частині передбаченого п. 2 умертвлення чи скалічення живих створінь, яке навряд чи виправдано (щонайменше з точки зору етики) називати знищенням або пошкодженням; б) ще більшою мірою сказане стосується порушень правил, передбачених

п. 3 і п. 4, які, наприклад, призвели до хвороби декількох тварин. Невже такі діяння мають визнаватися «пошкодженням» тварин? Наприклад, порушення ветеринарних правил може утворювати неповідомлення або несвоєчасне повідомлення органів державної ветеринарної медицини про виникнення захворювання тварин, що безпосередньо не пов'язано зі знищенням або пошкодженням цих тварин.

На завершення розгляду відповідної норми також хотілося б поставити два питання:

– чому у ст. 6.5.6 йдеться лише про таке порушення ветеринарних правил чи інших правил охорони диких тварин, яке спричинило істотну майнову шкоду? А якщо буде спричинено значну або тяжку шкоду довікллю, шкоду здоров'ю людей? Сказане загалом стосується й інших форм діянь, передбачених цією статтею Проекту;

– у ст. 6.5.4 йдеться про заволодіння деревом чи чагарником у лісі чи лісовому насадженні, тоді як у ст. 6.5.6 – про знищення або пошкодження дерев чи чагарників лише у лісі. Цікаво, чим викликаний такий диференційований підхід?

Рубрика 4. Норма про виснаження природного ресурсу (ст. 6.5.7).

Зважаючи на відсутність уніфікованого підходу у регулятивному законодавстві, можна довго дискутувати стосовно того, яким терміном (зворотом) варто було б позначати відповідне діяння. Та все ж вочевидь варто погодитись із розробниками Проекту, які, як і латвійські парламентарії (ст. 96 КК Латвії), зупинилися на такому широкому формулюванні, як «порушення правил використання». Водночас навряд чи можна підтримати підхід Робочої групи в частині позначення первинних (екологічних) наслідків аналізованого к. пр., як виснаження природних ресурсів.

Справді, у деяких актах регулятивного законодавства можна відшукати поодинокі згадування про «виснаження». Зокрема, це ст. 32 Закону України «Про охорону земель», в якій йдеться про «запобігання виснаженню ґрунтів», і статті 40, 65 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», в яких зазначається, що «використання природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями здійснюється з дотриманням обов'язкових екологічних вимог, зокрема, здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів...», а також те, що «негативні зміни в навколишньому природному середовищі – це втрата, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів внаслідок...». Однак при цьому:

1) у жодному із проаналізованих чинних нормативно-правових актів – причому як в законах, так і в підзаконних актах (зокрема, у методиках визначення шкоди) – мені не вдалося відшукати

легального визначення поняття «виснаження» природного ресурсу (як загалом, так і окремих його різновидів). У ґричному та водному законодавстві таке поняття взагалі не вживається. Зважаючи на це, можна припустити, що встановлення відповідного виду наслідків буде, по-перше, проблематичним, по-друге, не відрізнятиметься уніфікованістю;

2) відповідно до тлумачних словників «виснажувати» означає: а) дуже ослаблювати; б) втрачати родючість (про ґрунт); в) ставати вичерпаним, втрата запасів [17, с. 152]. Однак, згадуючи хоча б про наслідки, які описані у ст. 254 чинного КК, можна констатувати, що поняттям «виснаження» буде охоплюватися хіба що втрата (зниження) родючості ґрунту та, можливо, виведення земель із сільськогосподарського обороту. Щодо наслідків у вигляді «змивання гумусного шару» та «порушення структури ґрунту», то вони, вочевидь, не можуть вважатися виснаженням, а тому їхнє спричинення не кваліфікуватиметься за відповідними нормами. Те саме можна сказати і про інші види природних ресурсів.

Наприклад, візьмемо такі водні правопорушення, як «використання земель водного фонду не за призначенням», що, однак, не призвело до втрати їхніх властивостей, чи «руйнування русел річок, струмків та водотоків або порушення природних умов поверхневого стоку під час будівництва і експлуатації автошляхів, залізниць та інших інженерних комунікацій» тощо. Навряд чи ці діяння є такими, що призвели до виснаження вод.

Зважаючи на викладене, рекомендую розробникам Проекту розглянути можливість врахування релевантного зарубіжного досвіду. Йдеться про те, що у вже згаданій ст. 96 КК Латвії також міститься вказівка на діяння у формі порушення правил використання землі, її надр, вод і лісів (нагадаю, що вказівка на ліси у ст. 6.5.7 Проекту відсутня), однак при цьому описується лише один вид наслідків – значна шкода, яка є формалізованим вираженням будь-якої екологічної шкоди (не лише виснаження відповідних природних ресурсів).

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що розглядувані положення Проекту, присвячені регламентації відповідальності за к. пр. проти порядку використання природних ресурсів, потребують істотного доопрацювання. Йдеться щонайменше про необхідність:

1) виключення з числа обставин, які підвищують тяжкість злочину на один ступінь, вчинення відповідних злочинів щодо бурштину, а також послідовного вирішення питання щодо надання кваліфікуючого значення скоєнню аналізованих діянь на всіх територіях особливої охорони (не лише на територіях та об'єктах, що належать до ПЗФ);

2) перегляду кола діянь, які тягнуть кримінальну відповідальність за нормою (у разі її

збереження) про придбання або збут завідомо незаконно добутого природного ресурсу, а також передбачених нею підстав настання кримінальної за ці діяння;

3) виділення зі складу «знищення або пошкодження рослинного чи тваринного природного ресурсу» таких діянь, як порушення фітосанітарних і ветеринарних правил, які, зважаючи на характер їхньої антисуспільної спрямованості, мали б визнаватися різновидом посягань на екологічну безпеку (розд. 5.3),

а не на порядок використання природних ресурсів (розд. 6.5);

4) виключення зі ст. 6.5.7 (це ж саме стосується і ст. 6.5.11) вказівки на такий наслідок порушення правил використання природних ресурсів, як виснаження останніх.

Перспективним напрямом подальших наукових розвідок у цій сфері є аналіз тих положень Проекту, які присвячені регламентації відповідальності за незаконне заволодіння природним ресурсом.

Список використаних джерел:

1. Мовчан Р. О. Регламентація відповідальності за посягання на довкілля у проєкті КК України та кримінальному законодавстві європейських країн: порівняльно-правовий аналіз. *Правова держава*. 2023. № 49. С. 49–57.
2. Митрофанов І. І. Кримінальні правопорушення проти довкілля за проєктом Кримінального кодексу України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 375–379.
3. Сень І. З. Спеціальні норми у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2020. 268 с.
4. Горох О. П. Проблеми конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2009. Т. 90. С. 94–98.
5. Пластун М. Законопроект про бурштин: хто допускає знушення над юридичною логікою? URL: <https://blog.liga.net/user/implastun/article/35126>
6. Миськевич Т. Стан та перспективи врегулювання бурштинової проблеми в Україні. *Громадська думка та правотворення*. 2020. № 1. С. 21–25.
7. Бардась А. В. Еколого-економічна оцінка можливості відпрацювання залишкових запасів вугілля малими шахтами. *Ефективна економіка*. 2010. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=234>
8. Мовчан Р. О. Кримінально-правова протидія «бурштиновим» правопорушенням: аналіз останніх законодавчих новел. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 53–60. DOI: <https://doi.org/10.33270/01201174.53>
9. «Справжня ціна вугілля в умовах війни на Донбасі: погляд крізь призму прав людини» / Д. Казанський, А. Некрасова, О. Савицький, Ю. Павлов, П. Смірнов, С. Тарабанова, Г. Янова ; за заг. ред. А. Некрасової та В. Щербаченка. ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив». Київ : Видавництво ТОВ «АРТ КНИГА», 2017. URL: https://ua.boell.org/sites/default/files/real_price_of_coal_in_war_time_donbas.pdf
10. Трифонова О. В., Кравець О. Ю. Управління потоками вугільної продукції та стійким функціонуванням збиткових шахт України : монографія; М-во освіти і науки України; Нац. гірн. ун-т. Донецьк : НГУ, 2014. 202 с.
11. Movchan, R. O., Vozniuk, A. A., Kamensky, D. V., Dudorov, O. O., Andrushko, A. V. (2021). Problems of criminal liability for illegal amber mining in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 6, 113–117. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2021-6/113>. URL: <http://nvngu.in.ua/index.php/en/archive/on-the-issues/1872-2021/content-6-2021/6055-113>
12. Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 465 с.
13. Бражник А. А., Могильчук О. О. Незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу: значення для кваліфікації окремих об'єктивних ознак. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 312–317.
14. Дудоров О. О. Законодавчі новели щодо кримінально-правової охорони українських лісів – обґрунтоване посилення відповідальності чи її невиправдана гуманізація? *Гуманізація кримінальної відповідальності: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16–17 листопада 2018 року)*. Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2018. С. 85–95.
15. Дудоров О. О., Мовчан Р. О., Письменський Є. О. Істотна шкода як наслідок незаконної порубки лісу: ретроспектива, сьогоdnішній стан і перспектива кримінального закону. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3. С. 87–111. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.120-130/>. URL: <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/1515>
16. Кисилевич О. В. Стаття 246 Кримінального кодексу України та реалії її ефективності. *Молодий вчений*. 2019. № 4. С. 366–370.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

УДК 347.958

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.15>

Нестерцова-Собакарь О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0712-4076

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ОСІБ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД РУСІ

FEATURES OF INDIVIDUALS' PARTICIPATION IN CIVIL PROCEDURE ON UKRAINIANS LANDS IN RUS TIMES

У дослідженні висвітлено правове становище різних верств населення Русі, вплив такого становища на можливості участі в цивільних справах в різних тогочасних судових інстанціях. У статті розглядається феодальне станове суспільство Русі, вказується на поділ населення на вільних, напіввільних і невільних людей. Серед вільних найвище становище в суспільстві займали феодали, серед яких вирізнялися князі та їх військова еліта (фактично, майже усі феодали і були тогочасними «професійними» військовими). Висвітлюються особливості судоустрою доби феодалізму, вплив на нього релігії та церкви. Особливої уваги приділяється церковному суду, визначається, які верстви населення брали участь у цивільних справах в такому суді, також визначається, хто мав права участі у судах громади, князівських судах та судах феодалів.

Розглядається вплив правового та соціального статусу особи на права особи бути іншим учасником цивільної справи. Також наголошується на відсутності у деяких верств населення можливості бути учасником судової справи (наприклад челяді та холопів). Висвітлюється правовий статус жінок у суспільстві Русі та їх права на участь в цивільних справах. Підсумовується, що особливості участі особи в цивільному процесі за часів Русі залежало від багатьох факторів, головним із яких була приналежність до певної верстви населення. Це визначалося специфікою станового нерівноправного феодального суспільства, де люди ділилися на привілейовані та непривілейовані верстви населення. Найбільшими правами володіли так звані феодали, серед них на вершині заходилися князі та військова еліта, місцеві аристократи-феодали. Напівзалежні верстви, як от закупи і рядовичі, мали обмежену правосуб'єктність, що стосувалося й участі в цивільних справах. Деякі верстви населення, які мали статус рабів, челядь і холопи, не мали прав брати участь у судовому цивільному процесі у вигляді сторони, оскільки вони не володіли суб'єктністю щодо майнових правовідносин, а багато джерел вказують, що їх часто розглядали як майно.

Ключові слова: Руська Правда, закупи, смерди, церковний суд, челядь, статус жінки.

The study deals with highlighting the legal status of different sections of the population of Rus, the impact of such a situation on the possibility of participation in civil cases in various courts of that time. The article examines the feudal state society of Rus, indicates the division of the population into free, semi-free and unfree people. Among the free, the highest position in society was occupied by the feudal lords, among whom the princes and their military elite stood out (in fact, almost all the feudal lords were “professional” soldiers at the time). Features of the judicial system of the age of feudalism, the influence of religion and the church on it are highlighted. Special attention is paid to the church court, it is determined which sections of the population took part in civil cases in such a court, it is also determined who had the right to participate in community courts, princely courts and feudal courts. The impact of a person's legal and social status on a person's rights to be another participant in a civil case is considered. Attention is also focused on the lack of opportunity for some sections of the population to be a participant in a court case (for example, servants). The legal status of women in Rus society and their right to participate in civil affairs are highlighted. It is concluded that the specifics of a person's participation in a civil process during the time of Rus depended on many factors, the main one of which was belonging to a certain stratum of the population. This was determined by the specifics of the status unequal feudal society, where people were divided into privileged and non-privileged strata of the population. The so-called feudal lords possessed the greatest rights, among them the princes and the military elite, local aristocrats-feudal lords, were at the top.

Key words: *Ruska Pravda, zakupy, smerdy, church court, servants. status of women.*

Постановка проблеми. Нині в Україні діє наша Конституція, яка визначає рівність громадян, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, а також громадяни мають рівні кон-

ституційні права і свободи та є рівними перед законом. Також в Конституції записана, з першого погляду, зрозуміла і «звичайна» норма, відсутність привілеїв чи обмежень за ознаками

раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Але так було в історичній ретроспективі не завжди. Першим Конституційним актом, який проголосував рівність громадян між собою на території України, стала Конституція УНР, або Статут про державний устрій, права і вільності УНР, яка була прийнята Центральною Радою 29 квітня 1918 року, в останній день існування Центральної Ради. До цього часу існував становий поділ у тих державних системах, які існували на землях сучасної України. І стани мали суттєві відмінності у своєму правовому становищі, в тому числі це стосувалося й становища особи в якості учасника цивільного процесу. Тому окреслена проблематика має бути висвітлена, в тому числі задля розуміння важливості такого загального надбання, як рівність прав людей та рівність усіх перед законом.

Стан опрацювання. До наукового доробку з проблематики особливостей правового статусу учасників цивільного процесу в Україні, коли існували станові суспільства здійснили внесок дослідники: С. Крушинський, Р. Марчук, В. Тімашов та інші.

Метою статті є на основі історичних правових джерел та наукової літератури встановити, як станава приналежність або приналежність до певної верстви населення могла впливати на правовий статус особи в якості учасника цивільного процесу.

Виклад основного матеріалу. Перед тим, як розглянути особливості правового статусу учасників цивільного процесу в різні історико-правові періоди на українських землях, необхідно розглянути питання класифікації таких учасників. В Цивільному процесуальному кодексі ст. 42 у справах позовного провадження учасниками є сторони і треті особи; при розгляді вимог у наказному провадженні учасниками справи є заявник та боржник; у справах окремого провадження учасниками справи є заявники, інші заінтересовані особи. У справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Ст. 65 наводиться перелік інших учасників судового процесу, окрім учасників справи та їхніх представників: помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст [12]. Інші учасники справи відрізняються тим, що не мають юридичної заінтересованості у результаті процесу.

Дослідники вважають, що перелік інших учасників, що наведений ст. 65 ЦПК не є вичерпним. Наприклад, В. Кравчук а О. Угриновська до учасників процесу ще долучає лікарів, педагогів. Загалом інших учасників процесу класифікують як: 1) особи, що здійснюють організаційно-тех-

нічне забезпечення цивільного процесу (секретар судового засідання, судовий розпорядник); 2) особи, які сприяють розгляду і вирішенню цивільної справи по суті (свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, особа, яка надає правову допомогу). А, наприклад, С. Бичкова та Ю. Білоусов класифікують на осіб, участь яких є обов'язковою та осіб, які залучаються до справи за потребою [8].

Серед критеріїв віднесення будь-якого до учасників цивільного процесу, що беруть участь у справі, на думку М. Вікута, І. Зайцева та інших є згадана вже зацікавленість у справі, яка полягає в тому, що особи, які беруть участь у справі, є учасниками спірних матеріально-правових відносин або захищають у процесі права чи інтереси інших осіб, державні чи громадські інтереси. Серед спільних ознак та рис осіб, які беруть участь у справі, виділяються наступні: 1) вони юридично зацікавлені в кінцевому результаті цивільної справи; 2) мета їхньої участі у процесі – захист прав та охоронюваних законом інтересів; 3) своїми процесуальними діями вони можуть впливати на хід цивільного процесу [9, с. 111–113].

Отже, варто через призму історико-правових особливостей функціонування різних державних і правових систем, які діяли на території України, розглянути характерні риси правового статусу таких учасників цивільного процесу: осіб, які беруть участь у справі та інших учасників судового процесу.

Розпочнемо ми розглядати названі особливості з історії цивільного процесу за часів Русі (зауважимо, що Київська Русь є так званим «кабінетним терміном», який вигадали російські історіографи для виокремлення і підкреслення переходу державної історії слов'ян з Київської Русі до «Русі Московської», але історично Русь була одна, і називаючи Русь, на території слов'янських князівств автоматично і апіорі розуміли Київ і відповідне федеративне об'єднання князівств). Для того, щоб краще зрозуміти особливості правового статусу тогочасних учасників цивільного процесу, варто висвітлити деякі особливості феодального устрою держави і суспільства і загальний рівень розвитку судочинства.

Не буде новиною, що за часів Русі відбулося становлення на наших землях феодальних відносин, які і визначали на багато століть вперед характер суспільних відносин, специфіку судоустрою, правового становища різних верств населення. За часів феодалізму головним критерієм, який був детермінантом ролі людини у суспільстві, феодальній ієрархії, була наявність або відсутність земельної власності. Права людини багато в чому залежали від кількості такої землі, кількості проживаючих на ній залежних осіб а також на кількості васалів, які присягнули на вірність своєму сюзерену (влас-

нику землі). Також становище людини могло залежати від роду занять чи місця проживання (наприклад, жителі міст, відповідно у містах які займалися купецтвом або ремісництвом тощо).

За такою феодальною системою можна виділити дві основні групи: це феодалі і феодально-залежне населення (яке можна було ще поділити на декілька підгруп. Деякі дослідники розділяють населення Русі на три основні категорії: вільні, напіввільні та невільні, й серед кожної з них існувала внутрішня градація [6, с. 106]. Ми з подібною класифікацією дещо не погоджуємося, оскільки занадто велика різниця існувала між вільними селянами та феодалами-землевласниками, й основними двома категоріями необхідно називати привілейовану верству і непривілейовані верстви населення. Також величезний вплив на судоустрій та судочинство мала церква і християнська релігія.

Якщо коротко описувати соціальну ієрархію, то на вершині знаходились феодалі-землевласники. Вони відповідно мали й найвищий правовий статус на Русі. Серед феодалів слід виділити князів, серед яких вищим був князь Київський, далі йшли місцеві князі та військова еліта, яка за свою службу також ставала феодалами-землевласниками. У системі відносин сюзеренітету-васалітету феодалі передавали дрібнішим феодалам частину своїх земель в умовне володіння як винагорода за їхню службу, на найнижчому серед феодалів щаблі були рядові князівські дружинники (аналог європейських середньовічних «однощитових» лицарів, які були знатного походження, але не мали в підпорядкуванні інших феодалів у вигляді васалів). З часом місцева знать та військова еліта почали становити одну найвищу привілейовану групу – бояр. Також великими феодалами виступали церква та монастирі [6, с. 106].

Важливою та великою частиною тогочасного суспільства Русі складали жителі міст. Хоча вони й не були власниками земельних наділів і не працювали на, мали важливе значення в житті Русі. Серед знаті вирізнялися заможні торговці, середнє становище займали ремісники і торговці, так звана чернь була найнижчим прошарком міського населення.

Серед вільних людей основною масою населення були селяни смерди, про яких у письмових джерелах майже не згадується, але можна сказати, що вони могли володіти худобою, відповідно мали правосуб'єктність, в тому числі й цивільно-правову [3, с. 98–99; 1, с. 301]. З часом смерди поступово ставали все більше феодально залежним населенням, яке здебільшого проживало на князівському домені, оскільки в Руській правді йшла мова про повернення у разі смерті смерда і відсутності синів усіх земель до князя (ст. 90 Руської Правди, просторової редакції) [2]. Також існували вільні селяни-общинники, які згадувалися як «люди»,

вони працювали на своїй общинній землі і сплачували данину, а з часом ставали все більше феодально-залежним населенням.

Холопи і челядь знаходилися на дні соціального становища та мали найнижчий правовий статус. Фактично це були раби. Тимчасовим напіввільним населенням були так звані рядовичі, серед яких існували так звані закупи. Саме серед названих груп можна вирізнити найбільші особливості щодо статусу учасника цивільного процесу через подібне їх становище в феодальному станово-ієрархічному суспільстві Русі.

Також зауважимо, що і система судоустрою суттєво відрізнялася від тієї, що існує в сучасних умовах, і на неї впливала феодальна система устрою держави і суспільства. Також суттєвий вплив на судоустрій мала релігія, християнська церква, до відомства якої входило багато питань щодо цивільних справ. Дві головні особливості полягали в тому, що суд не був відокремлений від адміністрації, тобто судові функції виконували або князівські чиновники, або феодалі в межах власного домену, окремих посадовців, які виконували б суто судові функції, не існувало. Також не було відокремлення між кримінальним та цивільним процесом, відповідно одні джерела права регулювали відносини щодо кримінальних правопорушень та цивільні спори Суд поділявся на світський та церковний, і в цьому полягала головна особливість впливу релігії на судоустрій.

На Русі основними судами були суд князівський (скажемо так, «державний», тобто справлявся або князем або його чиновниками), церковний, вотчинний (суд інших феодалів в межах домену) та громадський або вервний (тут могли брати участь в якості учасників цивільної справи лише вільні люди, селяни в межах власної громади). Здебільшого вервні суди розглядали дрібні цивільні справи щодо права власності, спадкування тощо. В таких судах розглядалися справи, якщо обидві сторони були вільними представниками громади. Саме в цьому полягала особливість правового статусу «людей» або «смердів». Якщо ж однією зі сторін ставали знатні люди, то це ставало вже компетенцією князівських судів [10, с. 278–279].

Церковному суду підпорядковувалося усе духовенство, себто особливостями правового статусу духівництва в цивільних справах поставало у їх підсудності церковним судам. До підсудності церковним судам належали також родини духовенства, церковна прислуга, утриманці церкви. Водночас, до відання церковного суду належали усі церковні справи, хто сповідував православну віру, а це був значний обсяг суспільних відносин, що складають предмет цивільних справ: сімейно-шлюбні відносини, питання спадщини. Відповідно до джерел права Русі, учасників цивільного процесу в церковних судах також можна поділити на наступні групи

у разі, якщо вони судилися виключно між собою: 1) всі особи духовного сану в усіх справах; 2) світські особи, миряни, що в силу свого відношення до церкви, прирівнювались до «церковних людей» (їх у свою чергу дослідники поділяли на а) представники нижчого кліру, що працюють на користь церкви; б) особи, позбавлені засобів до існування через свої фізичні вади – втрата годувальника, різного роду каліцтва (сліпі, криві, жебраки, вдовиці, що живуть милостинею тощо), тобто ті особи, які так чи інакше пов'язані з церквою і церковною доброчинністю; в) різні групи населення над якими церква встановлювала патронат (ізгої, прикладники, задушні люди, прощеники); 3) населення, що проживало на землях, які належали церкві в справах між собою. Все населення, що проживало на землях, які належали церкві, звільнялось від світської підсудності тільки стосовно справ, що виникали між ними. Нагадаємо, поруч з світськими феодалами, церква мала величезні обсяги земель і виступала потужним землевласником. У разі, якщо учасниками процесу були представники перерахованих вище категорій та інші верстви населення, то відповідно до великокнязівських церковних статутів цивільний процес відбувався у так званих «смісних» або «вобщїх» церковно-світських судах [5, с. 12, 19].

У вотчинних судах серед особливостей виступає той факт, що феодал судив лише тих, хто мешкав на його землях і був феодално залежним. Щодо кримінальних правопорушень учасником процесу міг бути закуп або холоп. Якщо закуп мав правосуб'єктність щодо своєї власності, а суб'єктами права власності не могли виступати челядь і холопи [1, с. 391–392]. Відповідно челядь і холопи в порядку цивільного процесу були позбавлені прав вирішувати майнові суперечки, на відміну від закупів і рядовичів. Взагалі, чимало історичних джерел вказують на те, що челядь могли використовувати в якості подарунку, бартеру або еквівалентом вартості (у Повісті минулих літ згадуються подарунки князів або опис барів та певних ресурсів, серед яких часто фігурує й челядь) [3, с. 93–95] й, відповідно, вони не мали жодної правосуб'єктності, в тому числі брати участь у цивільному процесі.

За часів Русі особливості були й щодо деяких прав і можливостей осіб бути іншими учасниками справи. Наприклад, серед свідків на процесі вирізняли «видоки» і «послухи». У справах про правопорушення видоками вважались свідки злочину. А у цивільних справах так звані послухами за деякими джерелами могли бути добровільні свідки якоїсь угоди. Так, наприклад, на графіті «Софії Київської» є запис про фактично перший відомий нам договір купівлі-продажі землі, а саме, що місяця січня, 30 числа на день пам'яті святого Іполіта княгиня торгувала землі княгині Баянної перед святою Софією, перед попами; перед «послухами» вона купила всю

землю, заплативши за неї 70 гривень соболинних» [7, с. 9–10]. На основі цієї історичної пам'ятки В. Попелюшко робить висновок, що послухами були свідки угоди, відповідно свідками на суді, які запрошувала конкретна сторона, через це до них згідно тогочасних правових джерел ставилися додаткові вимоги, а саме те, що послухами могли бути лише вільні люди (стаття 85 Руської Правди [7, с. 10]). Челядь та холопи послухами бути не могли, а напівзалежне населення, наприклад, закупи, могли такими бути в окремих випадках, так, в ст. 66 Руської Правди просторової редакції вказується: «А послушества на холопа не складають; но оже не будеть свободнаго, но по нужи сложити на боярска тивуна, а на инех не складивати; а в мале тяже по нужи възложити на закупа» [4, с. 376]. Тобто у дрібних справах за відсутності вільних людей у вигляді послухів можна було в якості свідка брати напівзалежного закупа.

Також уваги заслуговує гендерне питання в тогочасному судочинстві. На відміну від західної Європи, на Русі становище жінки було традиційно за тогочасним правом високим (звісно, у порівнянні). За римським або германським правом жінка, дружина та мати потребували опікуна і не були правосуб'єктами. А на українських землях жінка за життя чоловіка володіла своїм окремим майном, яке у разі смерті чоловіка не входило до спільної спадщини, жінка могла стати повноправною головою родини у випадку, якщо стала вдовою [11, с. 172]. Після одруження жінка не перебувала під опікою чоловіка, могла також стати ініціатором справи про розлучення, хоча тут усе ж прав у чоловіка було більше (у разі виявлення факту зради чоловіка не обов'язково це тягнуло за собою розлучення тощо). Також жінка виступала повноправним суб'єктом майнових відносин. Жінки мали право здійснювати правочини щодо майна, укладати угоди, жінка мала право скласти (згаданий вище факт щодо графіті на Софії Київській). Відповідно, якщо жінка могла укладати договори, здійснювати правочини купівлі-продажу, дарування або застави, а також складати заповіт, отримати спадщину, вони могла брати участь й в цивільному процесі в якості сторони. Наприклад, якщо діти жорстоко поводитися із вдовою, яка опікувалася майном і господарством доки не стануть діти повнолітніми, вона могла залишити їх без спадщини (стаття 106 Руської правди просторової редакції) [2]. Зауважимо, що, скоріш за все, такими привілеями користувалися здебільшого жінки знатного походження.

Висновки. Таким чином, з урахуванням викладеного можна дійти наступних висновків:

1) особливості участі особи в цивільному процесі за часів Русі залежало від багатьох факторів, головним з яких була приналежність до певної верстви населення. Це визначалося специфікою станового нерівноправного феодаль-

ного суспільства, де люди ділилися на привілейовані та непривілейовані верстви населення. Найбільшими правами володіли так звані феодала, серед них на вершині заходилися князі та військова еліта, місцеві аристократи-феодала;

2) великий вплив на судоустрій та судочинство чинила релігія та християнська церква. Церква мала свої суди, де в тому числі розглядалися цивільні справи і особливістю було те, що учасниками цивільних справ в церковних судах мали бути православної віри, належати до церковної ієрархії або знаходитися у церкві під опікою;

3) учасниками справи у вервних або громадських судах мали право лише вільні представники певної громади, у разі, якщо у справі стороною були представники знаті, іншої громади та інших верств населення то справа відбувалася у так званих князівських судах. Суд феодала на своїх землях відбувався лише для залежних від конкретного феодала осіб;

4) деякі верстви населення, які були напівзалежними, як закупи і рядовичі, мали обмежену правосуб'єктність, що стосувалося й участі в цивільних справах;

5) деякі верстви населення, які мали статус рабів, челядь і холопи, не мали прав брати участь у судовому цивільному процесі у вигляді сторони, оскільки вони не володіли суб'єктністю щодо майнових правовідносин, а багато джерел вказують, що їх часто розглядали як майно;

6) правове і соціальне становище в суспільстві впливало й на можливість бути в цивільному процесі так званим іншим учасником. Наприклад, свідком, «послухом», мала право бути лише вільна людина;

7) особливістю у порівнянні з західною Європою тогочасною є правовий статус жінки в суспільстві Русі. Жінка мала правосуб'єктність, могла брати участь у справах щодо спадку тощо. Натомість жінки у західній Європі були безправними і не могли бути стороною в суді без опікуна.

Список використаних джерел:

1. Бойко І.Й. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX–XII ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 391–396.
2. Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892 с.
3. Котляр М.Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 288 с.
4. Крушинський С. Історія становлення інституту подання доказів у кримінальному судочинстві України до судової реформи 1864 року. *Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. Серія юридична*. 2011. №53. С. 375–382.
5. Левчук М.В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 22 с.
6. Марчук Р.П., Шебуренков О.О. Вплив суспільного устрою на право Київської Русі. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 105–110.
7. Попелюшко В.О. Люди, види, мужі, послухи у древньому судовому процесі України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. №1(21). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20rvospu.pdf>
8. Прут Ю.А. Процесуальний статус інших учасників цивільного процесу та їх функції в цивільному судочинстві. *Проблеми цивільного права та процесу*. 2017. С. 376–378.
9. Резникова М.О. Щодо класифікації осіб, які беруть участь у справі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2012. Вип. 3. С. 110–117.
10. Русакова І.Г. Історія становлення судової влади в Київській Русі. *Молодий вчений*. 2014. № 12(1). С. 278–281.
11. Тімашов В.О. Формування й закріплення інституцій прав і свобод людини в Україні (VI–XVII століття). *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4. С. 170–175.
12. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Пархоменко Н. М.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач відділу
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-5870-9261

МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE MECHANISM OF THE STATE: THEORETICAL FOUNDATIONS AND FEATURES OF TRANSFORMATION IN CONDITIONS MILITARY STATE

Дослідження теоретичних засад механізму держави та їх практична реалізація в умовах воєнного стану в Україні та повоєнний період обумовлений нагальною потребою вдосконалення взаємодії між органами державної влади, апаратом держави та інститутами громадянського суспільства, а також приведення у відповідність до принципів та стандартів належного урядування в країнах Європейського Союзу.

Загалом формування моделі механізму держави в тому чи іншому соціальному середовищі залежить від багатьох чинників, зокрема від характеру розподілу влади, методів реалізації державної влади, ступеню відкритості та взаємодії з суспільними інститутами, форми державного правління та режиму. Окрім того, серед чинників, які безпосередньо впливають та визначають функціонування механізму держави та його ефективність: зміст владних повноважень суб'єктів державної влади; характер принципів організації та реалізації державної влади; існування організаційно-правових механізмів реалізації державно-владних повноважень; матеріально-фінансове забезпечення реалізації державно-владних повноважень; відповідальність суб'єктів за невиконання або неналежне виконання, передбачених законом повноважень; громадський контроль за законністю здійснення державної влади тощо.

Запровадження в Україні воєнного стану та негайна потреба стабілізації суспільних відносин, підтримання правопорядку спричинило швидку трансформацію механізму держави, пошук нових шляхів, форм та засобів організації державної влади та місцевого самоврядування. Саме це надало можливість Україні вже понад рік вести жорстоку війну та одночасно підтримувати соціально-економічну стабільність, забезпечувати здійснення основних функцій держави.

Наголошено, що ефективне державне управління є однією з передумов для демократичного розвитку, зміцнення громадянського суспільства, захисту прав і свобод громадян, є чинником забезпечення національної безпеки та оборони, політичної, економічної та соціальної стабільності як в умовах воєнного стану, так і у повоєнний період.

Ключові слова: механізм, держава, апарат, воєнний стан, Європейський Союз, трансформація, права і свободи, державна влада, адаптація, реформа.

The study of the theoretical foundations of the state mechanism and their practical implementation under martial law in Ukraine and the post-war period are conditioned by the urgent need to improve the interaction between public authorities, the state apparatus and civil society institutions, as well as bringing them in line with the principles and standards of good governance in the countries of the European Union.

Generally, the formation of a model of the mechanism of the state in a particular social environment depends on many factors, in particular on the nature of the distribution of power, methods of exercising state power, the degree of openness and interaction with social institutions, the form of government and regime. In addition, among the factors that directly influence and determine the functioning of the state mechanism and its effectiveness: the content of power powers of subjects of state power; the nature of the principles of organization and implementation of state power; the existence of organizational and legal mechanisms for the implementation of state powers; material and financial support for the implementation of state powers; responsibility of subjects for non-fulfillment or improper performance of powers provided by law; public control over the legality of the exercise of state power, etc.

The introduction of martial law in Ukraine and the immediate need to stabilize social relations, maintain law and order led to a rapid transformation of the mechanism of the state, the search for new ways, forms and means of organizing state power and local self-government. This enabled Ukraine to wage a brutal war for more than a year and at the same time maintain socio-economic stability, ensure the implementation of the main functions of the state.

It is emphasized that effective public administration is one of the prerequisites for democratic development, strengthening civil society, protecting the rights and freedoms of citizens, is a factor in ensuring national security and defense, political, economic and social stability both under martial law and in the post-war period.

Key words: *mechanism, state, apparatus, martial law, European Union, transformation, rights and freedoms, state power, adaptation, reform.*

Постановка проблеми. Однією з основних проблем, які стоять перед сучасними державами з моменту їх утворення, є створення ефективного державного механізму. Від того, наскільки останній відповідає своєму призначенню, значною мірою залежить успіх і самих держав, і реформ, які в них проводяться [1, 37–43]. Не виключенням, в даному випадку, є державотворчий досвід незалежної України. До того ж, запровадження в Україні воєнного стану та негайна потреба стабілізації суспільних відносин, підтримання правопорядку спричинило швидку трансформацію механізму держави, пошук нових шляхів, форм та засобів організації державної влади та місцевого самоврядування. Саме це надало можливість Україні вже понад рік вести жорстоку війну та одночасно підтримувати соціально-економічну стабільність, забезпечувати здійснення основних функцій держави.

Стан опрацювання проблеми. Дослідження організації та діяльності державної влади в цілому та державного апарату зокрема присвятили свою увагу вітчизняні та зарубіжні вчені, а саме: Л.Р. Біла, Ю.А. Ведерников, В.В. Забарський, С.В. Ківалов, С.А. Косінов, Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева, С.Ю. Наумов, Ю.М. Оборотов, Г.О. Саміло, С.М. Серьогін, Е.Ф. Усманова тощо. Втім, проблематика організації та діяльності механізму держави за надзвичайного – воєнного стану наразі не отримала ґрунтового аналізу, що і є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Розпад СРСР наприкінці ХХ століття, поява низки молодих демократій та системні реформи в країнах Західної Європи, спрямовані на модернізацію організації державної влади, зумовлені масштабними інтеграційними процесами, на думку багатьох вчених та державних діячів, ознаменувало початок постіндустріальної епохи, трансформацію відносин держави і громадянського суспільства, пошук ефективного балансу між централізацією і децентралізацією, публічного та приватного інтересів тощо. Формування моделі механізму держави в тому чи іншому соціальному середовищі залежить від багатьох чинників, зокрема від характеру розподілу влади, методів реалізації державної влади, ступеню відкритості та взаємодії з суспільними інститутами, форми державного правління та режиму.

До того ж практика розвинених держав та теорія конституціоналізму свідчать, що вибір моделі державного механізму залежить від ряду об'єктивних факторів. До них насамперед відносяться географічне розташування, а отже, вплив

держав-сусідів, та культурно-історична і правова спадщина, яка в т. ч. знаходить вираження в правовій культурі й особливо в її девіаціях [2, 88–93]. Сутність та зміст механізму держави також залежить від цілей, викликів та вимог, що стоять перед конкретною державою, а також способів управління різного роду процесами в соціумі.

Найбільш загальною є класифікація державних механізмів на відкритий чи закритий типи. Як зазначає А. Фолес, відкритість (або транспарентність державного механізму), насамперед полягає в тому, що за умов демократичного правління державний механізм формується громадянами держави безпосереднім або опосередкованим шляхом. Основоположне значення в транспарентності має залежність державного механізму від громадянського суспільства, що, зокрема, виражається в його контролі з боку останнього. У цьому контексті не менше значення має наявність ефективної системи контролю – як внутрішнього, так і зовнішнього – за власне державним механізмом та його окремими елементами [3].

Загалом дослідження проблем механізму формування та реалізації державної влади актуалізується на сучасному етапі розвитку держави, коли виникає необхідність оцінки її діяльності, вироблення критеріїв її ефективності.

Серед чинників, які безпосередньо впливають та визначають функціонування механізму держави та його ефективність: зміст владних повноважень суб'єктів державної влади; характер принципів організації та реалізації державної влади; існування організаційно-правових механізмів реалізації державно-владних повноважень; матеріально-фінансове забезпечення реалізації державно-владних повноважень; відповідальність суб'єктів за невиконання або неналежне виконання, передбачених законом повноважень; громадський контроль за законністю здійснення державної влади тощо.

Розуміючи поняття «механізм» як внутрішню будову певного явища соціальної дійсності, варто наголосити, що механізм держави являє собою внутрішню організацію держави, яка складається з суб'єктів державно-владних відносин, об'єктів впливу – те, на що спрямована діяльність суб'єктів: суспільні відносини; зв'язків, які виникають між суб'єктами державної влади з приводу її реалізації, конституційно визначених повноважень суб'єктів державної влади, гарантій їх функціонування та відповідальності. Таким чином реалізація завдань та здійснення функцій держави передбачає створення

відповідних засобів інституційного, організаційного та нормативного характеру, сукупність яких в теорії держави і права та державному управлінні отримала назву державного механізму.

Відповідно в структурно-змістовному аспекті «механізм держави» включає в себе чотири складові: 1) правову – сукупність правових норм, що визначають систему державних інституцій, їх повноваження, форми і методи діяльності, способи реалізації завдань і функцій держави; 2) структурну – сукупність державних організацій: органів держави, державних підприємств, державних установ; 3) функціональну – система визначених функцій, для реалізації яких створені відповідні державні організації; 4) інструментальну – система визначених законодавством повноважень, способів, методів, прийомів й засобів реалізації державних функцій. Ці складові знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності [4, 430–436].

Відтак серед ознак механізму держави необхідно виокремити такі: це цілісна ієрархічна система державних організацій, яка має певну структуру і побудована на засадах субординації (підпорядкування) та координації (погодження дій, спільного вирішення ключових питань); структуру як його внутрішня будова, є сукупністю елементів (державний апарат, державне підприємство та державні установи) та взаємозв'язків між ними; має суворо визначений порядок створення, функціонування і ліквідації; наявність чітко визначених повноважень у кожного елемента; збалансованість повноважень вищих державних органів влади, як запобіжник монополізації влади, політичних криз та зловживання владою; одна з передумов виконання державою своїх завдань у повній мірі; пріоритет державних органів, які мають державно-владні повноваження щодо державних підприємств і державних установ, які не є носіями державної влади, втім створюють матеріальні та духовні блага; характеризується спільністю мети державних організацій та різноманітністю їх завдань.

Державний механізм за сучасних умов та викликів глобалізації і правової інтеграції, незалежно від його специфічних елементів, має відповідати певним вимогам. Серед них: націленість на досягнення мети, яка стоїть перед державним механізмом; ефективність, тобто досягнення мети найкращим чином, в найбільш короткі терміни і з найменшими затратами; іманентна здатність до розвитку та модернізації [5, 124]; створення відповідної організаційної структури.

В умовах воєнного стану механізм держави має отримати додаткові правові, інституційні та організаційні засоби, аби забезпечити ефективне державне управління, організацію влади на всій території держави, її відновлення на деокупованих районах. Саме з цією метою Верховна Рада України прийняла Закон України

«Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 року № 2156-IX, яким зокрема вносено зміни до законів України: «Про центральні органи виконавчої влади», «Про Кабінет Міністрів України» та «Про правовий режим воєнного стану». Законом запроваджено таке: надання права у разі необхідності Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану визначати місцезнаходження міністерств, інших центральних органів виконавчої влади; надання повноважень сільському, селищному, міському голові територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії та не прийнято рішення про утворення військової адміністрації населених пунктів, за погодженням з керівником відповідної обласної військової адміністрації приймати низку важливих рішень; спрощення процедури прийняття кадрових рішень щодо політичних посад, посад державної служби, посад в органах місцевого самоврядування, посад керівників суб'єктів господарювання державного та комунального секторів економіки в умовах воєнного стану; врегулювати особливості здійснення повноважень органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану; надання додаткових повноважень Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану для ухвалення швидких рішень нагального характеру та ін [6].

Загалом з 24 лютого 2022 року необхідно констатувати активізацію правотворчої діяльності Парламенту України. Зокрема, Верховна Рада України: розглянула 825 питань порядку денного; прийняла 384 закони в цілому, зокрема, 50 – у новій редакції; проголосувала 33 ратифікації та 15 денонсацій. Парламентом прийнято приблизно 100 законодавчих актів, безпосередньо спрямованих на протидію збройній агресії російської федерації, зокрема, 9 заяв та 24 звернення до міжнародної спільноти із цього приводу. У сфері європейської інтеграції вже прийнято 39 законів, 31 законопроект – за основу [7]. Втім практично всі ключові щодо організації роботи державного механізму нормативно-правові акти, Парламент України прийняв протягом перших півроку війни. Завдяки запровадженню відповідних правових регуляторів було налагоджено або стабілізовано економічну, соціальну, політичну та військово-промислову сферу, що в підсумку дозволило Україні вистояти та вести активну боротьбу за збереження державності та суверенітету, визначити власне місце на геополітичній мапі світу.

З новими викликами зіштовхнулася і судова влада в Україні. Зокрема йдеться про проблеми забезпечення організації та здійснення судочинства. Відповідно до ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану забороняється. 24.02.2022

Рада суддів України прийняла рішення «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією з боку РФ», а 03.03.2022 Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо зміни підсудності судів». Окрім того, ще було прийнято низку розпоряджень та видано наказів щодо організації роботи судів в умовах загрози життю і здоров'ю відвідувачів суду, працівників апарату суду, суддів, зміну підсудності, умов припинення роботи окремих судів, форм проведення засідань суду, продовження процесуальних строків тощо.

Відповідно реалії воєнного стану змінили уявлення щодо традиційних механізмів організації публічної влади, форм та методів її здійснення. На різних рівнях влади було запроваджено нові посади та посадові особи, нові органи, які вже понад рік виконують завдання із забезпечення громадського порядку, безпеки населення, контролю та заходів, пов'язаних із життєдіяльністю в громадах в умовах правового режиму воєнного стану.

З одного боку, такі органи покликані забезпечити обороноздатність населених пунктів, з іншого – захистити права, свободи та законні інтереси громадян, що мешкають на території цих міст та сіл. Саме в аспекті забезпечення прав і свобод громадян виникають проблеми, пов'язані із потребою чіткого уявлення та правової визначеності щодо повноважень нових органів влади та тих, що існували до війни, припинили або продовжують свою діяльність. Йдеться про військові адміністрації, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування – інститут народовладдя, через який здійснюють управління місцевими справами у низових адміністративно-територіальних одиницях шляхом самоорганізації жителів за згоди та при сприянні держави [8]. Втім щодо доцільності функціонування чи розпуску останнього під час війни наразі точаться дискусії.

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII військові адміністрації – це тимчасові органи державної влади, які формуються указом Президента України та діють на визначеній главою держави території України, як вимушений захід для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян. 24 лютого 2022 р. Указом Президента України № 68/2022 на всій території України утворено 25 обласних військових адміністрацій. Обласні, Київська міська державні адміністрації набули

статусу відповідних військових адміністрацій, а голови цих державних адміністрацій – посади начальників військових адміністрацій. Така ж ситуація і на рівні районів.

Втім, відповідно до Закону, військова адміністрація може бути утворена, якщо сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження, в т.ч. внаслідок: фактичного саморозпуску або самоусунення та невиконання повноважень або припинення повноважень згідно з законом. Тут варто констатувати, що перелік причин невиконання повноважень є невичерпним, а поняття «фактичне невиконання повноважень» потребує тлумачення щодо обсягу повноважень, які не виконуються. З огляду на це Президент отримує можливість та право вирішувати це питання щодо утворення військової адміністрації на власний розсуд, відповідно до фактичних обставин та необхідності.

Таким чином, фактично вже існуючі органи державної влади отримали нові повноваження, набули іншого статусу. Відповідно до ч. 2 статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» військові адміністрації населених пунктів отримують всі 46 повноважень місцевих рад та понад 200 делегованих, які надані органам місцевого самоврядування законами України. Всі інші повноваження здійснює начальник військової адміністрації одноосібно. Частина з них можна делегувати заступникам за виключенням тих, що передбачені п. 1. ч. 2 ст. 10 згаданого Закону України.

Утворені в населених пунктах військові адміністрації в особі начальника (який діє на підставі постанови Верховної Ради України) виконують функції місцевої ради чи виконкому, діють від імені громад, і в їх інтересах можуть приймати рішення у формі наказів та розпоряджень (переважають). Ці акти приймаються начальником військової адміністрації одноособово. Тому, на відміну від органів місцевого самоврядування, при прийнятті рішень військовими адміністраціями відсутня колегіальність та можливість дотримання балансу інтересів.

Окрім того військові адміністрації можуть здійснювати всі правочини, в т.ч. і щодо відчуження майна, дії пов'язані з утворенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств. Право комунальної власності визначено і захищається Законом України «Про місцеве самоврядування», втім, під час воєнного стану майно громади може бути вилучене примусово, особливо у районах бойових дій та прифронтових територіях, в т.ч. і за усним розпорядженням обласної, районної військових адміністрацій чи військовим командуванням.

Що ж стосується органів місцевого самоврядування, то відповідно до ст. 78 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»:

повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті, районної, обласної ради достроково припиняються з дня набрання чинності актом Президента України про утворення відповідної військової адміністрації. Тому створення військової адміністрації завжди означає припинення діяльності відповідної місцевої ради. Повернення до функціонування органів місцевого самоврядування на таких територіях можливе лише після скасування воєнного стану. Втім, на територіях, де не може бути відновлено діяльність місцевих рад чи виконкомів і нікому передати повноваження, діяльність військових адміністрацій рішенням Верховної Ради України має бути продовжена.

У депутатів місцевих рад мандат не припиняється на час воєнного стану, вони продовжують представляти інтереси громад та за необхідності оскаржувати дії військових адміністрацій на предмет законності та обґрунтованості прийнятих начальником адміністрації рішень, який несе персональну юридичну відповідальність.

Під час війни громади консолідуються та беруть на себе велику частку важливих завдань гуманітарної та соціальної сфери, підтримуючи волонтерський рух, приймаючи внутрішньо переміщених осіб, формуючи та підтримуючи територіальну оборону, забезпечуючи потреби цивільних та військових, зберігаючи функціонування системи критичної інфраструктури [9]. Наразі органи місцевого самоврядування усіх рівнів співпрацюють з військовим командуванням та військовими адміністраціями, а за потреби погоджують між собою окремі повноваження; налагоджено механізм економічної підтримки Збройних Сил України, здійснено успішну релокацію частини бізнесу із зони бойових дій і сусідніх із нею територій у західні регіони, проводиться евакуація цивільного населення; ті громади, які постраждали від російської агресії, та нині звільнені від окупації, розпочали відбудову територій тощо [10].

Поряд з цим існує і негативний досвід. Зокрема йдеться про випадки переходу окремих депутатів на Сході країни на сторону агресора, підривної діяльності, колабораціонізму тощо. Саме через це серед політиків іноді лунають заклики щодо ліквідації інституту місцевого самоврядування на період воєнного стану. Втім, на нашу думку, такі твердження є необґрунтованими, поспішними та неконституційними.

Отже наразі в умовах воєнного стану одночасно співіснують та функціонують військові адміністрації, що перебрали на себе повноваження державних адміністрацій та органи місцевого самоврядування. Загалом протягом року відбулося налагодження взаємодії та конструктивного партнерства цих органів публічної влади в ім'я здобуття перемоги і відбудови України. Таким чином відбулося посилення централізації у системі виконавчої влади, відбулися

зміни щодо порядку реалізації функцій органів місцевого самоврядування в напрямку надання переваги виконанню завдань, пов'язаних із воєнним станом та потребами національної безпеки і оборони.

Окремо варто згадати щодо трансформації сутності та змісту механізму держави, його апарату в аспекті вимог, виконання яких Європейський Союз у 2022 році визначив як умову того, що статус України як кандидата в члени Європейського Союзу збережеться, а саме: реформа Конституційного Суду України; продовження судової та антикорупційної реформ, включно з призначенням керівника САП; боротьба з відмиванням коштів; реалізація антиолігархічного закону тощо. Наразі окремі з цих вимог вже виконано. Окрім того, попри повномасштабну війну, влада продовжила активний процес адаптації українського законодавства до права ЄС. Як зазначалося, Верховною Радою України у сфері європейської інтеграції вже прийнято 39 законів, 31 законопроект – за основу [11]. Загалом, «Україна виконала 72% всіх зобов'язань, передбачених Угодою про асоціацію з Європейським Союзом» [12].

Висновки. Визначивши теоретичні складові механізму держави та констатуючи інституційну, правову та організаційну сформованість механізму держави в Україні, серед основних напрямів його розвитку і вдосконалення, в тому числі в умовах воєнного стану варто виокремити такі.

1. Удосконалення організаційно-правових засад функціонування механізму держави. Чіткого законодавчого врегулювання потребують механізми створення, функціонування та взаємодії всіх органів державної влади, посилення політичної відповідальності представників державної влади в Україні за невиконання або неналежне виконання повноважень, особливо в умовах воєнного стану.

2. Скорочення державного апарату та удосконалення його структури, адже Україна потребує модернізації організації державної влади та взаємодії між всіма гілками державної влади, приведення їх у відповідність до європейських стандартів.

3. Підвищення рівня професійності державних службовців. Проблема кадрового забезпечення діяльності органів державної влади в Україні була і залишається однією з найсерйозніших. Професійний рівень, рівень правової культури та правової свідомості державних службовців, парламентарів, суддів, їх особисті моральні якості – це ті критерії, які мають братися до уваги при призначенні чи обранні на посаду.

4. Запровадження ефективних механізмів боротьби з корупцією і зловживанням владою, контролю за діяльністю державних органів, посадових осіб, підприємств та установ, в тому числі представниками громадянського суспільства.

Реалізація зазначених напрямів має відбуватися з урахуванням досвіду розвинених демократій, власних державотворчих традицій, соціально-культурної спадщини й національних інтересів та наукового супроводу.

Таким чином, аналіз теоретичних засад механізму держави та їх практична реалізація в умовах воєнного стану в Україні та повоєнний період обумовлений нагальною потребою вдосконалення взаємодії між органами державної влади, апаратом держави та інститутами гро-

мадянського суспільства, а також приведення у відповідність до принципів та стандартів належного урядування в країнах Європейського Союзу. Адже ефективне державне управління є однією з передумов для демократичного розвитку, зміцнення громадянського суспільства, захисту прав і свобод громадян, є чинником забезпечення національної безпеки та оборони, політичної, економічної та соціальної стабільності як в умовах воєнного стану, так і у повоєнний період.

Список використаних джерел:

1. Фолес А.М. Механізм сучасної правової держави: доктринальні аспекти. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 3. С. 37–43. URL: [file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD/Downloads/Nzizvru_2013_3_9%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD/Downloads/Nzizvru_2013_3_9%20(1).pdf)
2. Динник І.П. Механізми розвитку та функціонування держави в сучасному світі http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/6_2021/32.pdf
3. Фолес А. Механізм сучасної правової держави : доктринальні аспекти. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 3. С. 37–43. URL: [file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD/Downloads/Nzizvru_2013_3_9%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD/Downloads/Nzizvru_2013_3_9%20(1).pdf)
4. Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія. Х. : Право, 2009. 598 с.
5. Сіренко В.Ф. Інтереси і влада: монографія. К.: Оріяни, 2006. 536 с.
6. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 року № 2156-IX <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1256191>
7. Рік роботи Верховної Ради України в умовах війни <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/233494.html>
8. Місцеве самоврядування / О. В. Батанов // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-67944>
9. Виїзд за кордон депутатів місцевих рад та посадових осіб органів місцевого самоврядування. Режим доступу: <https://hromady.org/vi%D1%97zd-za-kordon-deputativ-misc-evix-rad-ta-posadovix-osib-organiv-miscevogo-samovryaduvannya/>
10. Савичук О. Як працює місцеве самоврядування в умовах воєнного стану? Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/03/23/7333907/>
11. Рік роботи Верховної Ради України в умовах війни <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/233494.html>
12. Україна виконала 72% всіх зобов'язань, передбачених Угодою про асоціацію. <https://suspilne.media/424650-es-zvit/>

Пилип В. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0001-6483-0749

СУЧАСНІ КОНЦЕПТИ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНІВ «ІНСТИТУТ» ТА «ІНСТИТУЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

MODERN CONCEPTS ON UNDERSTANDING THE PHENOMENON OF INSTITUTE AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS

У статті наголошено на потребі забезпечення умов для розбудови соціально активного громадянського суспільства, розширенні сфер його впливу, створенні дієвих механізмів для залучення до участі в управлінні державними справами. Обґрунтовано, що у зв'язку з відсутністю у чинному законодавстві визначення такого поняття як інститути та інституції громадянського суспільства, відсутня єдина концепція щодо визначення суб'єктів, які можуть бути віднесені до цих категорій. Визначено, що структурами громадянського суспільства можуть бути як формалізовані об'єднання, так і неформалізовані суб'єкти, які перебувають у передінституційному статусі.

Наголошено, що у правовій державі діяльність інститутів громадянського суспільства відбувається у межах державних відносин, хоча при цьому її суб'єкти є незалежними від держави, а спрямованість їхньої діяльності визначається загальним інтересом її членів.

Запропоновано поряд з інститутами громадянського суспільства, які мають формалізований статус виокремлювати ще й інституції, під якими слід розуміти неформалізовані самостійні та незалежні від держави добровільні об'єднання соціально активних громадян, які зорганізувалися для реалізації загального суспільного інтересу, однак ще набули ознак формалізованого об'єднання, адже не зареєстровані у порядку, передбаченому законом або ж взагалі не передбачають такої реєстрації, хоча і діють у межах правового поля. Визначено, що спільними іманентними ознаками інститутів та інституцій громадянського суспільства є такі як: їх залученість до забезпечення процесів життєдіяльності суспільства та участь в державному управлінні (шляхом здійснення громадського контролю); відсутність наміру отримання прибутку; спрямованість діяльності на реалізацію суспільного інтересу їхніх членів. Наголошено, що у період повоєнної відбудови України саме громадянське суспільство відіграватиме важливу роль у забезпеченні сталого розвитку держави, задоволенні потреб її громадян, реалізації багатьох функцій інститутів держави тощо, у зв'язку з чим ця проблематика потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститут, інституція, формалізований статус, правова держава, демократія, іманентна ознака.

In the article, the author emphasizes the need to ensure the conditions for the development of a socially active civil society. This is possible by expanding the spheres of its influence, creating effective mechanisms for citizens' participation in the management of state affairs. It is substantiated that the legal system of Ukraine lacks a definition of such concepts as institutions and institutions of civil society. This leads to active scientific discussions and misinterpretation of these concepts. For example, there is still no single concept for defining subjects that can be classified as civil society structures. It was determined that the structures of civil society can be both formalized associations and non-formalized entities that are in a pre-institutional status.

It is emphasized that the activity of civil society institutions takes place within the framework of state relations, although its subjects are independent of the state, and the direction of their activity is determined by the general interest of its members.

It was determined that institutions of civil society are non-formalized independent and independent from the state voluntary associations of socially active citizens, which have organized to realize the general public interest, but have acquired the signs of a formalized association, because they are not registered in the manner prescribed by law or do not provide at all such registration, although they operate within the legal field. It was determined that the common immanent features of institutions and institutions of civil society are as follows: their involvement in ensuring the processes of society's vital activities and participation in state administration (by exercising public control); lack of profit-making intention; the focus of activity on the realization of the public interest of their members, etc. It was emphasized that during the period of post-war reconstruction of Ukraine, the civil society itself will play an important role in ensuring the sustainable development of the state, meeting

the needs of its citizens, implementing many functions of state institutions, etc., in connection with which this issue requires further thorough research.

Key words: *civil society, institution, institution, formalized status, constitutional state, democracy, immanent feature.*

Постановка проблеми. Одним із напрямів державної політики є створення належних і сприятливих умов для гармонійного розвитку громадянського суспільства та його інститутів. Вагому роль у забезпеченні цих процесів відіграють інститути держави, які перш за все визначають правові засади діяльності останніх, зокрема врегульовують порядок створення та реєстрації формалізованих структур громадянського суспільства, визначають напрями їх діяльності, спрямовують та деякою мірою контролюють останню тощо. Разом із тим, законодавче підґрунтя для діяльності структур громадянського суспільства має відповідати реаліям життєдіяльності суспільства, забезпечувати потреби громадян у контексті створення можливостей для реалізації їхнього конституційного права на об'єднання та ін.

Зважаючи на той довготривалий шлях, який Україна вже подолала на шляху побудови громадянського суспільства та враховуючи ті складні умови, за яких вона продовжує це здійснювати наразі, окреслені завдання не втратили своєї актуальності, а навпаки набули значимості – особливо в часи повоєнної відбудови нашої держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукова полеміка у визначенні дефініцій і сутності таких наукових категорій як «громадянське суспільство», «інститут громадянського суспільства», «інституція громадянського суспільства» триває до сьогоднішнього дня. Визначення цих понять знаходять відмінні тлумачення в соціології, філософії та у галузевих юридичних науках. Наразі актуалізоване завдання щодо їх тлумачення у сучасному вимірі, виходячи з методології правничої науки.

Грунтовні дослідження у межах проблематики, пов'язаної зі становленням і розвитком громадянського суспільства, його інституцій та інститутів, проведені В. Ю. Бондаренко, В. О. Корнієнком, А. М. Мерник, А. В. Петрашкіним, М. Тимченком, Н. В. Філик, М. М. Цимбалюком, Ю. С. Разметаєвою та багатьма іншими.

Непоодинокими в юридичній літературі є спроби визначити особливості взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Їм присвячено ретельну увагу у працях М. В. Денисюка, А. О. Дегтяра, А. В. Халецького, С. В. Белай, Я. В. Лазура, С. О. Кириченка, В. М. Кравчук, М. М. Новікова, М. Г. Тура, О. В. Кожухар та ін.

Метою статті є осмислення сучасних концептів феноменів «інститут громадянського суспільства» та «інституція громадянського суспільства», визначення їх іманентних ознак.

Виклад основного матеріалу. Представники юридичної науки і практики активно взялися за теоретичну розробку проблеми громадянського суспільства лише на початку 90-х років. Це пов'язано з активно здійснюваним у цей період конституційним процесом, реформацією більшості суспільних інститутів (вибори, політичний плюралізм, народовладдя, власність), визнанням людини найвищою соціальною цінністю та потребою трансформації українського суспільства від тоталітарного минулого до правового демократичного громадянського суспільства [1, с. 9–10].

Наразі, як зазначається в юридичній літературі, при визначенні поняття «громадянське суспільство» вчені дотримуються різних підходів, дехто узагальнює та виокремлює від трьох до семи основних підходів [2]. Водночас висловлюються пропозиції щодо зведення дискусії до двох основних підходів, адже здебільшого вчені намагаються тлумачити дефініцію цього поняття у вузькому та широкому сенсах [2, с. 123; 3]. Дещо інакше узагальнив підходи науковців С. П. Соляр, зазначаючи, що погляди на природу громадянського суспільства можуть бути об'єднані за такими підходами: (1) широкий підхід, за яким громадянське суспільство розглядається як етап розвитку суспільства в цілому і включає в себе державу як один із його структурних елементів; (2) підхід, за яким громадянське суспільство визначається через протиставлення державі і охоплює всю сферу позадержавних відносин; (3) підхід, відповідно до якого основними сферами суспільного життя є публічна сфера (сфера реалізації загального суспільного інтересу, а тому – сфера функціонування публічної влади), економічна сфера (в якій відбувається реалізація суто економічних інтересів і розвиток якої є можливим як за умови наявності громадянського суспільства, так і в умовах його відсутності або слабкості), сімейна сфера і, нарешті, громадська сфера, тобто сфера вільної комунікації членів суспільства з метою реалізації певного спільного інтересу, сфера реалізації свободи; (4) підхід, прибічники якого закликають розглядати громадянське суспільство не тільки як сферу відносин, яка існує в межах національної держави, але й як більш глобальну сферу, сферу так званого глобального громадянського суспільства; (5) підхід, відповідно до якого громадянське суспільство становлять будь-які форми комунікації членів суспільства для реалізації певних спільних інтересів – громадських, політичних, економічних та ін. [4, с. 15]. Ураховуючи викладене, вважаємо необхідним висловити власне бачення на

розуміння сутності такої категорії як громадянське суспільство.

На нашу думку, діяльність громадянського суспільства може відбуватися у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства. Проте не становить центральну ідею організації населення у відповідні інститути реалізація приватного інтересу. Тобто їхня діяльність не має бути пов'язаною з наміром отримання прибутку, адже за таких умов, структури громадянського суспільства набуватимуть статусу суб'єктів господарювання. Магістральною ідеєю об'єднання громадськості все ж таки залишається реалізація суспільного інтересу.

Водночас не можна стверджувати, що діяльність громадянського суспільства відбувається у сфері позадержавних відносин. На нашу думку, саме міра залученості громадськості до діяльності інститутів держави є одним із показників рівня демократії в державі. Адже джерелом влади є народ, тому межі народовладдя не повинні закінчуватися на стадії обрання представників органів державної влади і органів місцевого самоврядування. Інститути громадянського суспільства повинні бути забезпечені такими можливостями як: участь у формуванні державної політики, здійснення контролю за діяльністю державних органів, установ, що не пов'язане з наданням їм доступу до державної таємниці та ін.

З приводу тлумачення такої категорії як «інститут громадянського суспільства», то, наприклад, М. В. Денисюк, який розрізняє формалізовані та неформалізовані їх структури, під цим поняттям пропонує розуміти «номінально незалежні від держави формалізовані або неформальні структури, створені на основі спільної волі їх учасників або за допомогою держави з метою досягнення певних суспільних цілей і завдань або розв'язання проблем. Увесь комплекс таких структур, зв'язків між ними, норм і цінностей, що в сукупності здатні впливати на державні інститути з метою захисту прав і свобод людини і громадянина, становить громадянське суспільство». Серед іманентних ознак, що відрізняють інститути громадянського суспільства, вчений визначає такі:

- 1) їх формальну незалежність від держави;
- 2) створення шляхом вільного волевиявлення на основі спільного наміру громадян або завдяки державі (адвокатура, органи місцевого самоврядування);
- 3) спрямованість діяльності, що полягає у досягненні певних суспільних цілей, вирішенні завдань або розв'язання проблем тощо [5, с. 10]. У цілому ми погоджуємося зі вченим, однак слід наголосити, що органи місцевого самоврядування все ж таки є суб'єктами державного управління.

Принципово важливим вважаємо наголосити на тому, що у положеннях чинного зако-

нодавства відсутнє визначення таких понять як «інститут громадянського суспільства», «інституції громадянського суспільства». Лише у деяких нормативно-правових актах вони знаходять своє описове визначення або перелік конкретних органів, які можуть бути віднесені до інституцій громадянського суспільства. Так у Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 р. № 976 визначено, що під інститутами громадянського суспільства слід розуміти «громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки, організації роботодавців та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні медіа та інші неприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства» [5].

У Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» визначено, що інститутами громадянського суспільства є неприбуткові організації, які діють відповідно до законодавства України [6]. Таким чином, у підході законодавця чітко окреслено, що прибуткові організації не можуть бути віднесені до структур громадянського суспільства.

Поряд із поняттям «інститути громадянського суспільства» вживають в юридичній літературі і поняття «інституція громадянського суспільства», під яким, наприклад, А. М. Мерник пропонує розуміти «добровільно утворений, відносно самостійний, легалізований структурний елемент громадянського суспільства, який діє з метою задоволення інтересів соціально активних його членів на основі принципів самоврядності та в межах правового поля». Варто зауважити, що у межах інституційного підходу вчена виділяє інститут та інституцію. Інститут остання визначає як вищу форму розвитку інституції [7, с. 3]. У цілому ми погоджуємося з позицією авторки, однак на наше переконання, більш детальної аргументації потребують критерії за якими можливо розмежувати ці категорії. Вважаємо, що доцільніше називати інституціями ті об'єднання громадськості, які ще не стали формалізованими, однак у разі вчинення комплексу дій, спрямованих на їх реєстрацію у порядку передбаченому законом, зможуть набути статусу інститутів.

Про недопустимість ототожнення змістовних складових таких понять як «інститут» та «інституція» неодноразово наголошувалося в юридичній літературі. Так, М. С. Кармазіна та О. В. Шурбова зауважили, що питання синонімії цих понять слід вирішувати шляхом окреслення специфіки їх застосування та неприпустимості ототожнення їх значень. На думку вчених, інститут у демократичному суспільстві – завжди інституція (проте не завжди об'єктивно існуюча

інституція за демократії є офіційним інститутом) [8, с. 17]. Ми вважаємо, що поняття «інституція» ширше, а іноді воно навіть може включати в себе й інститути, проте інститут – це завжди надбання держави, адже реєструється, діє та припиняє свою діяльність у порядку, передбаченому законом. При цьому, неприпустимим є ототожнення інституцій громадянського суспільства з політичними, соціальними та правовими інститутами держави.

Також у цьому контексті вважаємо доцільним навести висновки, сформульовані С. П. Соляром. Вчений констатує, що громадянське суспільство може вільно обирати форми свого існування, а тому його інститути можуть бути як формалізованими (тобто такими, що здобули певний, передбачений законодавством, правовий статус у той спосіб, який встановлено офіційно закріпленими нормами права), так і неформалізованими (такими, що засновані на певній стійкій формі спільної діяльності учасників суспільних відносин з метою реалізації певної спільної мети, які при цьому не потребують визнання з боку держави). При цьому до структури громадянського суспільства необхідно включати не тільки інститути, але й інші елементи громадянського суспільства, у тому числі ті форми громадянської активності, що перебувають у передінституційному стані або інституціоналізації не потребують (батьківські комітети, флешмоби, які можуть проводитися з певних соціально важливих питань – проблеми безпеки руху автомобільного транспорту, допомога дітям, вшанування людей похилого віку та ін.; участь в інтернет-спільнотах тощо). При цьому неформалізовані види активності будуть залишатися в сфері правового регулювання (оскільки їх учасники можуть розраховувати на судовий захист своїх прав у разі, якщо будуть чинитися перешкоди реалізації їх спільних інтересів), проте вони не будуть здійснюватися виключно у встановлених державою формах [4, с. 11].

Разом із тим, слід відмітити, що для позначення інституцій громадянського суспільства в юридичній науці використовують і поняття «інститут громадянського суспільства». Тому варто брати до уваги та піддавати оцінці завжди ту змістовну складову, яку вкладає автор у визначення відповідної дефініції.

Отже, вважаємо, що під інституціями громадянського суспільства слід розуміти неформалізовані самостійні, незалежні від держави добровільні об'єднання соціально активних громадян, які зорганізувалися для реалізації загального суспільного інтересу, однак ще набули ознак

формалізованого об'єднання, хоча і діють у межах правового поля.

Іманентними ознаками інституцій громадянського суспільства є такі: 1) добровільність створення (на основі вільного волевиявлення його членів); 2) метою створення є реалізація суспільного інтересу шляхом спільної ініціативної діяльності їх членів; 3) діяльність відбувається відповідно до положень чинного законодавства, однак не зареєстрована у порядку, визначеному ним або ж не потребує такої реєстрації; 4) притаманний органічний тип управлінської структури, переважають горизонтальні зв'язки.

Вважаємо, що держава має забезпечувати належні умови для розвитку та функціонування структур громадянського суспільства. У контексті державного розвитку України, особливо пов'язаної відбудови, саме громадянське суспільство відіграватиме важливу роль у забезпеченні сталого розвитку держави, задоволенні потреб її громадян, реалізації багатьох функцій інститутів держави тощо, тому це має бути враховано під час формування державної політики.

Висновки. Демократична та правова держава створює належні умови для залучення та забезпечення подальшої активності громадськості в управлінні багатьма процесами, пов'язаними як з забезпеченням функціонування державних інститутів та і з забезпеченням життєдіяльності суспільства.

Громадянське суспільство представлене формалізованими структурами, які набувають статусу інституцій у випадку вчинення легалізаційних дій у порядку, передбаченому законом. Водночас до таких структур можуть бути віднесені і інституції, під якими слід розуміти неформалізовані самостійні та незалежні від держави добровільні об'єднання соціально активних громадян, які зорганізувалися для реалізації загального суспільного інтересу, однак ще набули ознак формалізованого об'єднання, адже не зареєстровані у порядку, передбаченому законом або ж взагалі не передбачають такої реєстрації, хоча і діють у межах правового поля. Об'єднує інститути та інституції їх залученість до забезпечення процесів життєдіяльності суспільства та участь в державному управлінні (шляхом здійснення громадського контролю), відсутність наміру одержання прибутку та загальна спрямованість діяльності, що полягає у реалізації суспільного інтересу її членів.

Ураховуючи дискусійність піднятої проблематики, окремих положень цього наукового вчення, вважаємо, що вони потребують подальших ґрунтовних досліджень.

Список використаних джерел:

1. Філик Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2004. 19 с.

2. Пилипенко Л., Позняковська Н. Концепції становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. *Механізм регулювання економіки*. 2023. №1 (99). С. 121–127. <https://doi.org/10.32782/mer.2023.99.19>
3. Любченко П. М. Громадянське суспільство: аспекти нової парадигми. *Проблеми законності*, 2006. Вип. 78. С. 38–47.
4. Соляр С. П. Правове регулювання статусу та діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2014. 23 с.
5. Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 р. № 976 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.07.2023).
6. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-XI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 11.07.2023).
7. Мерник А. М. Інституції громадянського суспільства: поняття, особливості, види : автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2012. 20 с.
8. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція» : проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 10–19.

УДК 34.096+316.75

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.18>

Полтораков О. Ю.,
кандидат політичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник
Національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2418-0969

«ЕТИЧНЕ ПОРНО» В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬНО-ПРАВОВОМУ КОНТЕКСТІ

“ETHICAL PORN” IN THE CONTEMPORARY SOCIAL AND LEGAL CONTEXT

У публічному соціально-правовому та культурно-правовому і т.п. дискурсах суспільна проблематика, пов'язана із такими явищами як проституція та порнографія довгий час носила «закритий», багато в чому табуований характер та перебувала під вагомим нормативно-інституційним тиском (цензурою) заборонного характеру. Проблематика «порнографії» в мистецтві, культурі та суспільстві, особливо сучасному, перетворюється на дедалі складнішу проблему для філософської рефлексії й суспільствознавчого осмислення. Бурхливий розвиток «інформаційного суспільства» стимулювали розвиток «комерційного сексу» та, зокрема, стрімке становлення відповідного сегменту виробництва та розповсюдження аудіовізуального контенту, ключовими тенденціями розвитку якого стала комерціалізація та похідна криміналізація цього сегменту. Ця проблема вимагає відповідного осмислення таких явищ не тільки в їх практичних торговельно-економічному (монетизація) або інформаційно-правовому та кримінально-правовому вимірах, але також у вимірі науково-теоретичному. Ж. Бодріяр визначав соціальну реальність як багато в чому симулятивну, де образ реальності має не менше значення, аніж сама реальність, а симулякри живуть власним життям (народжуються, старіють, вмирають незалежно від значень, що їх породили). Сучасна культура, в т.ч. правовий її сегмент, стає дедалі ліберальнішою та толерантнішою до явищ та процесів так чи інакше пов'язаних із проблематикою «еротики»/«порнографії». З іншого боку, сучасна культура одночасно розвивається в напрямку збільшення суспільної уваги та зменшення толерування явищ та процесів так чи інакше пов'язаних із проблематикою «насильства» (фізичного, психологічного, економічного і т.п.), в т.ч. його аудіовізуального відображення, продукування та розповсюдження. Соціокультурною відповіддю на суспільний запит, породжений зазначеними тенденціями, стало явище «етичного порно». Становлення цього явища відбувалося передусім в дискурсивних контекстах «хвиль фемінізму» та в сприятливих умовах розвитку «інформаційної революції» та трансформацій «суспільства споживання». Відповідно, на суспільно-правовий порядок денний в сучасних обставинах виходить дедалі більше питань, пов'язаних із розвитком відповідних сегментів «суспільства споживання», в т.ч. в напрямку поступової «декриміналізації порнографії».

Ключові слова: порнографія, «етичне порно», фемінізм, лібералізація, толерантність.

In public discussions encompassing social, legal, cultural, and various other spheres, matters pertaining to social phenomena like prostitution and pornography have conventionally remained closed subjects. They often exist as substantial taboos, subjected to considerable normative and institutional pressures – most notably, censorship of a restrictive nature. The matter of “pornography”, particularly within the realms of art, culture, and contemporary society, has progressively evolved into a multifaceted quandary, demanding both philosophical contemplation and comprehensive scrutiny from the vantage point of social sciences.

The swift advancement of the “information society” has not only catalyzed the expansion of “commercial sex” but has also ushered in an expedited emergence of the associated domain concerning the production and dissemination of audiovisual content. Crucial trends within this domain have revolved around its commercialization, accompanied by derivative legal measures aimed at criminalizing specific aspects. This intricate predicament mandates an adept comprehension of these phenomena, encompassing not solely their pragmatic trade and economic (monetization) facets, or the domain of information and criminal law, but also extends into the realm of scientific inquiry and theoretical understanding.

J. Baudrillard coined the concept of social reality as predominantly simulation-based, where the representation of reality holds equal significance to actual reality. Simulacra possess an existence of their own, evolving independently—they are born, age, and cease to exist, irrespective of the initial meanings that birthed them. Within contemporary culture, including its legal domain, a growing trend of liberalism and tolerance toward elements linked to “eroticism” and “pornography” is observed. In parallel, there exists a simultaneous evolution in contemporary culture towards heightened societal awareness and reduced tolerance concerning aspects associated with “violence” (be it physical, psychological, or economic), which encompasses their audiovisual depiction, production, and dissemination.

The emergence of “ethical porn” stands as a sociocultural response shaped by these divergent trajectories. This phenomenon’s development primarily unfolded within the discursive realms of successive “waves

of feminism”. It also benefitted from the fertile grounds cultivated by the advancement of the “information revolution” and the consequent reshaping of the “consumer society”. Consequently, the prevailing social and legal agenda increasingly fixates on matters intertwined with the maturation of pertinent sectors within the “consumer society”, signifying a gradual movement towards the “decriminalization of pornography”.

Key words: *pornography, “ethical porn”, feminism, liberalization, tolerance.*

*Людина – це інтелект на службі у фізіології.
Олдос Хакслі*

У публічному соціально-правовому та культурно-правовому і т.п. дискурсах суспільна проблематика, пов'язана із такими явищами як проституція та порнографія довгий час носила «закритий» [Пор. 39], багато в чому табуований характер [33] та перебувала під вагомим нормативно-інституційним тиском (цензурою) заборонного характеру («кодекс Хейса» та «тест Міллера» в США, «в СРСР немає сексу» і т. ін.).

Свого часу Артур Шопенгауер звертав увагу на те, що оголена натура блокує естетичні почуття, оскільки вона неминуче пробуджує хіть і, відповідно, суперечить справжнім цілям мистецтва. Проте і без того дуже тонка межа між «еротикою» та «порнографією» в мистецтві, особливо сучасному, перетворюється на дедалі умовнішу та складнішу для філософської рефлексії [15] й суспільствознавчого осмислення [14]. Так, багато картин та скульптур, з одного боку – визнаються витвором мистецтва («еротика»), але з іншого боку – позиціонуються як порнографія, що вивчає сексуальність (картини Фіони Баннер та ін.), адже, за критичною оцінкою американського літературознавця Л.Фідлера, «порнографія, ...вестерн і наукова фантастика стали формою поп-арту, ...що розуміються як різновиди розваги, ближчі до пороку, ніж до мистецтва» [20]. Показовим є, зокрема, історико-культурна динаміка сприйняття таких витворів мистецтва як картина Мікеланджело «Страшний суд» (1541), скульптури Родена «Поцілунок» (1889) та «Вічний ідол» (1893) або роман Набокова «Лоліта» (1955) [23].

Крім того, бурхливий розвиток «інформаційного суспільства» стимулювали розвиток «комерційного сексу» та, зокрема, стрімке становлення відповідного сегменту виробництва та розповсюдження аудіовізуального контенту, ключовими тенденціями розвитку якого стала комерціалізація та похідна криміналізація цього сегменту. Ця проблема вимагає відповідного осмислення таких явищ не тільки в їх практичних торговельно-економічному (монетизація) [35] або інформаційно-правовому та кримінально-правовому [5–6] вимірах, але також у вимірі науково-теоретичному, який сягає концептуально-філософської глибини. Так, такі суспільно проблемні явища як проституція, порнографія, БДСМ в контексті «другої хвилі фемінізму» (1960–70 рр.) розглядалися в якості інструментів утиску. В контексті «третьої хвилі фемінізму» (1980–90 рр.), яка пропагувала особисті та інди-

відуалізовані погляди на гендерні проблеми, ці явища розглядалися вже в якості інструментів емпаверменту, які використовуються не тільки чоловіками, але також жінками. Так, наприклад, українська БДСМ-фахівчиня Ванеса у профільній статті «FemDom. Українська версія», вказувала, що небезпечність її роботи у сфері комерційного БДСМ компенсується високою оплатою праці [3], отже подібні практики емансипують жінок принаймні економічно.

Відповідно, як констатували профільні фахівці, сучасна «плутанина в тлумаченні визначення торгівлі людьми є наслідком протилежних феміністичних поглядів на проституцію» [28, р. 38].

Спричинена передусім феміністичними дискурсами увага до порнографії наразі зосереджується на достатньо глибоких та принципових питаннях етичності виробництва численної продукції порнографічного характеру, виробництво яких може базуватися на тій чи іншій формі насильства, яке не завжди можна помітити. Це передусім питання щодо того, що: акторам/-кам можуть платити критично мало, але в них під тиском обставин обмежений вибір роботи; актори/-ки можуть зніматися в нетверезому стані чи піддаватися маніпуляціям режисерів або студії.

Так, у грудні 2020 р. після виходу розслідування на New York Times про дитячу експлуатацію в порно [26] з найбільшим профільним/тематичним відеохостингом Pornhub відмовилися співпрацювати MasterCard та Visa [24], а із самого інтернет-ресурсу довелося видалити 653 тисячі відео [30], в яких було зображено неповнолітніх та секс без згоди.

«Етичне порно»: тенденції становлення та розвитку.

*Прогрес технології обдаровує нас дедалі
досконалішими засобами руху назад.*

Олдос Хакслі

Етимологічно «порнографія» – опис ремесла повій найнижчого рівня, порнай (πόρνοι), що походить від «продати» (πέρνειν). Сучасна порнографія як специфічне соціокультурне явище традиційно виступало та виступає об'єктом критичної медіа-полеміки, при цьому її виробників звинувачують як у широкому спектрі порушень загальних морально-етичних норм та принципів, так і у насильстві та торгівлі людьми, а також у безпосередній участі неволітніх, жорстокому

поводженні з тваринами і т.ін. Так, контент-аналіз 131.738 відео з Pornhub, xVideos і xHamster's щодо згадки насильства або інцесту засвідчив, що кожен восьмий ролик підходив під цей опис [38, р. 1247].

У 1960–70-х рр, в контексті т.зв. «другої хвилі фемінізму» [27], розгорнулася дискусія про те, чи є місце жінкам (але не тільки як актрисам) у порно індустрії. На порядок денний вийшло питання, як можна змінити чи, принаймні, адаптувати тогочасну порно-індустрію [29], щоб вона не суперечила феміністським цінностям. Так, радикальна феміністка Андреа Дворкін у своїх працях «Порнографія: чоловіки володіють жінками» [18] та «Порнографія та громадянські права» [19] аналізувала порнографію як індустрію дегуманізації, що ґрунтується на ненависті до жінок.

Відповіддю на стимульований феміністичним дискурсом суспільний запит стала поява відносно нових різновидів порнографії, що отримали назви «феміністичного порно» («фем-порно») [37] або «порно для жінок» та «етичного порно», а також «освітнього порно» [16].

Розвиток «фем-порно» активно розпочався у середині 1980-х рр., чому сприяла діяльність відразу кількох різнопланових груп жіночого активізму [31]. Так, сексуально-ліберальна феміністка Кандіда Ройелл створила власну студію Femme Productions [34], де транслювала ідею, що в порно потрібно уникати фалоцентризму і зосередитися на перевазі жінок, а також знімала фільми, спрямовані на знімання фільмів. Водночас лесбійки-феміністки під керівництвом письменниці Сюзі Брайт заснували секс-позитивний журнал On Our Backs та випустили серію еротичних відео Fatale Video [17]. Студія Four Chambers спеціалізується на концептуальній порнографії, студія FrolicMe – на еротичних фільмах для жінок та пар, а також випускає еротичну літературу. 2006 р. з'явився фільм Afrodite Superstar, який вважається першим еротичним фільмом, зробленим чорношкірими жінками для чорношкірих жінок.

«Феміністичне порно» (як порно «від жінок, про жінок та для жінок») поступово отримувало дедалі більшу увагу та популярність та навіть вийшло на рівень проведення тематичних фестивалів та нагородження преміями. Так, 2006 році магазин Good for Her (м. Торонто, Канада) створив премію Feminist Porn Awards. Примітно, що ця організація при номінуванні на нагороду також відслідковує та враховує саме дотриманням вимог етичного виробництва порнопродукції.

Окремі фахівці розглядають «феміністичне порно» та «етичне порно» в якості майже тотожних явищ та синонімічних термінів. Втім, ідеї феміністського порно побудовані на протистоянні стереотипам та акценті на бодіпозитиві та різноманітності: представники неконвенцій-

ної краси, різні гендери, раси, орієнтації, статтури. Натомість етичне порно, в якому також є присутніми подібні ціннісні підходи, основну увагу приділяє «якісним» трудовим відносинам («чесність, безпека та благополуччя»).

«Чесність» у контексті етичного порно означає: по-перше, використання максимально реалістичних сюжетів, що принципово уникають як абсолютно малореальних сюжетів («секс із сантехніком» і т.п.), так і анатомічно складних гімнастичних трюків (особливо акробатичного характеру); по-друге, у сценах відносин між інтимними/сексуальними партнерами є не тільки фізіологічна пристрасть, а й взаємоповага та бодіпозитив. Відповідно, етичне порно не нав'язує сумнівних стереотипів [Пор. 25, 36, 38] та завищених очікувань, не сприяє створенню психологічних комплексів.

«Безпека» у контексті етичного порно означає дотримання вимог до акторів бути старше 18 років, а також зніматися за власним свідомим бажанням, не перебуваючи під дією алкоголю чи наркотиків та відчуваючи фізичного чи психологічного тиску або примусу. Так, значущими темами обговорення на берлінському Pornfilmfestival 2018 р. були питання безпеки та етики в контексті стандартів індустрії [32].

«Добробут» у контексті етичного порно означає, що усі актори мають отримувати гідну оплату праці, незалежно від гендеру, орієнтації або кольору шкіри. (Тоді як у мейнстрімному порно чорношкірі актори отримують у 1,5–2 рази менше, аніж білі.) Так, сайти на кшталт Bright Desire платять реальним повнолітнім парам, котрі займаються сексом на камеру.

Порнографія: постмодерн та лібералізація.

Ще Е. Фромм переконував, що сучасне йому суспільство набуває дедалі деструктивнішого характеру через те, що культура вносить у маси «звичність зла» і соціум втрачає чуттєвість до цього. Надалі саме знецінювання суспільно-етичних та суспільно-естетичних категорій (зокрема, фактичне зникнення межі між еротикою та порнографією) стає однією із принципово значущих аксіологічних характеристик постмодерну [10, с. 40].

В своєму ціннісно-правовому вимірі, сучасний розвиток суспільних відносин характеризується такими взаємодоповнюваними трендами як: лібералізація репрезентації різноманіття людських відносин, в т.ч. інтимних/сексуальних/статевих [22] – з одного боку, а зменшення толерантності до «соціального насильства» (в напрямку розширення різновидів соціальних практик, що підпадають під нього [10, 21]) – з іншого. Це також доповнюється розповсюдженням практик «етичного споживання», яке поступово охоплює не тільки першопочаткові екологічні сфери економіки (recycling та безвідходне виробництво тощо), але поступово розширюється також на

сфери, пов'язані із суто морально-етичними проблемами суспільних відносин (дитяча праця і т.п.) [4] та поступово зачіпає також сегменти споживання, пов'язані із аудіовізуальною продукцією порнографічного характеру.

Загальні тенденції загальної лібералізації суспільних відносин, характерні для доби «постмодерну» одним із своїх ключових наслідків мали збільшення уваги до таких тем, які раніше сприймалися як проблемні («підготовка до сімейного життя» [7, с. 53–59]) та вважалися табуованими («сексуальна освіта/просвіта» [12, 16] і т.п.).

Крім того, проблематика порно пересікається із іншою суспільною проблематикою, зокрема політичною та екологічною. Показовим можна вважати передусім рух т.зв. «екопорно-активістів», зокрема організації FuckForForest, яка з 2004 р. продає «контент для дорослих», а на отримані кошти рятує від вирубки лісу в Південній Америці. Крім того, в умовах російсько-української війни після широкомасштабного вторгнення росії в Україну (24 лютого 2022 р.) активістками створився волонтерський рух Теронліфанс: волонтерки та волонтери роблять свої відверті фото (т. зв. «нюдси» або «хтівки») надсилають їх в якості винагороди за благодійні пожертви для Сил оборони України (передусім Сил ТрО ЗС України) [1].

Висновки. Ж. Бодріяр визначав соціальну реальність як багато в чому симулятивну, де образ реальності має не менше значення, ніж сама реальність, а симулякри живуть власним життям (народжуються, старіють, вмира-

ють незалежно від значень, що їх породили). В контексті розвитку виробництва та розповсюдження порнопродукції, артикульована видатним філософом проблема набуває нових змістів та вимірів.

Сучасна культура, в т.ч. правовий її сегмент, стає дедалі ліберальнішою та толерантнішою до явищ та процесів так чи інакше пов'язаних із проблематикою «еротики»/«порнографії». Адже сучасний т.зв. «художній світ», – це складна система, яка ускладнює формування фіксованого визначення порнографії в соціокультурному просторі, що постійно змінюється та адаптується до нових реалій етики та естетики.

З іншого боку, сучасна культура одночасно розвивається в напрямку збільшення суспільної уваги та зменшення толерування явищ та процесів так чи інакше пов'язаних із проблематикою «насильства» (фізичного, психологічного, економічного і т.п.), в т.ч. його аудіовізуального відображення, продукування та розповсюдження.

Соціокультурною відповіддю на суспільний запит, породжений зазначеними тенденціями, стало явище «етичного порно». Становлення цього явища відбувалося передусім в дискурсивних контекстах «хвиль фемінізму» та в сприятливих умовах розвитку «інформаційної революції» та трансформацій «суспільства споживання». Відповідно, на суспільно-правовий порядок денний в сучасних обставинах виходить дедалі більше питань, пов'язаних із розвитком відповідних сегментів «суспільства споживання», в т.ч. в напрямку поступової «декриміналізації порнографії».

Список використаних джерел:

1. Андреева В. Відверті фото взамін на гроші для ЗСУ. Як працює рух Теронліфанс // Українська правда, 13 квітня 2022 р. Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/13/248223/>
2. Бакієва М. Панацея від насильства: як етичне порно змінює світ фільмів для дорослих // Заборона, 29 квітня 2021 г. Режим доступу: <https://zaborona.com/panaczeya-vid-nasylstva-yak-etychne-porno-zminyuye-svit-filmiv-dlyadoroslyh/>
3. Ванесса. FemDom. Українська версія // Гендер в деталях, 22 липня 2020 р. Режим доступу: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/feminism-in-detail/femdom-ukrainska-versiya-1341491.html>
4. Вовчанська О.М., Іванова Л.О. Активізація розвитку усвідомленого споживання в контексті соціально-етичного маркетингу // Науковий погляд: економіка та управління. 2023. № 1 (81). С. 15–25.
5. Денисов С.Ф., Кулик С.Г. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти моральності : монографія. Чернігів : Академія Державної пенітенціарної служби, 2018. 306 с.
6. Денисов С.Ф., Макаров В.О. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти моральності : монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2017. 328 с.
7. Кравець В. П. Підготовка учнівської молоді до сімейного життя в Україні XXI століття: стан, тенденції, шляхи вдосконалення : монографія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. 584 с.
8. Мішук І.П. Протидія розповсюдженню товарів, що пропагують культ насильства й жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію: причини та заходи профілактики. // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 11, №2. С. 93–96.
9. Полтораков О.Ю. Праксеологічна типологізація насильства: соціологічно-правознавчі виміри // Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2020. Вип. 4 № 47. С. 155–165.
10. Полтораков О.Ю. Соціальна аксіологія насильства в суспільних реаліях постмодерну // Габітус. 2020. Вип. 15. С. 38–42.

11. Рябчинська О.П. Боротьба з розповсюдженням порнографічних предметів і творів, що пропагують культ насильства і жорстокості / Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2002. 21 с.
12. Спіріна Т.П., Даниленко А.В. Сексуальна освіта як складова здорового способу життя підлітків // Науковий журнал «Ввічливість. Humanitas» 2023 (1). с. 104–109.
13. Федорець, С. Вплив порнографії на психосексуальний розвиток підлітків.// Вчені записки Університету «КРОК». 2023. 1(69), С. 245-252. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-69-245-252>
14. Alexander V.D., Bowler A.E. Scandal and the Work of Art: The Nude in an Aesthetically Inflected Sociology of the Arts // *Cultural Sociology*. 2018. 12(3), 325-342. <https://doi.org/10.1177/1749975518770283>
15. *Art and Pornography: Philosophical Essays* / Edited by Hans Maes and Jerrold Levinson. Oxford University Press, 2012. 344 p.
16. Ashley B. Inside the World of Educational Porn // *Restless Network*, September 3, 2020. Режим доступу: <https://www.restlessnetwork.com/inside-the-world-of-educational-porn/>
17. Cameron D. Discourses of Desire: Liberals, Feminists, and the Politics of Pornography in the 1980s // *American Literary History*, Volume 2, Issue 4, Winter 1990, Pages 784–798. <https://doi.org/10.1093/alh/2.4.784>
18. Dworkin A. *Pornography: Men Possessing Women*. Putnam, 1981.
19. Dworkin A., MacKinnon C. A. *Pornography and Civil Rights : A New Day for Women's Equality. Organizing Against Pornography*. 1988.
20. Fiedler L. *Cross the Border-Close the Gap*. New York: Stein and Day, 1972.
21. Gervais S.J., Eagan S. Sexual objectification: The common thread connecting myriad forms of sexual violence against women. // *American Journal of Orthopsychiatry*, 2017. 87(3), 226–232. <https://doi.org/10.1037/ort0000257>
22. Giddens A. *The transformation of intimacy: Sexuality, Love, and Eroticism in Modern Societies*. Stanford : Stanford University. Press, 1992. 212 p.
23. Giles P. Virtual Eden: Lolita, Pornography, and the Perversions of American Studies. // *Journal of American Studies*. 2000. 34(1), 41–66. doi: 10.1017/S002187589900626X
24. Kan M. Visa, Mastercard to Stop Processing Payments for Pornhub's Advertising Arm // *PCMag.com*, August 5, 2022. Режим доступу: <https://www.pcmag.com/news/visa-to-stop-processing-payments-for-pornhubs-advertising-arm>
25. Kohut T., Fisher W.A. Revisiting the Role of Pornography Use in the Confluence Model Theory of Sexual Aggression // *The Journal of Sex Research*. 2023. <https://doi.org/10.1080/00224499.2023.2174248>
26. Kristof N. The Children of Pornhub. Why does Canada allow this company to profit off videos of exploitation and assault? // *The New York Times*, December 4, 2020. Режим доступу: <https://www.nytimes.com/2020/12/04/opinion/sunday/pornhub-rape-trafficking.html>
27. Lear M.W. The Second Feminist Wave: What do these women want? // *The New York Times*. March 10, 1968.
28. Liu M. Human trafficking and feminist debates: Feminist debates on human trafficking. // Liu M. *Migration, prostitution, and human trafficking the voice of Chinese women*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers. 2011. P. 37–39.
29. MacKinnon C.A. *Pornography as Trafficking*. // *Michigan Journal of International Law*. 2005. 26(4): 993–1012.
30. Moon M. Pornhub's first transparency report details how it addresses illegal content // *Engadget.com*, April 3, 2021. Режим доступу: <https://www.engadget.com/pornhub-first-transparency-report-161525743.html>
31. Raasonen S. Healthy Sex and Pop Porn: Pornography, Feminism and the Finnish Context. // *Sexualities*. 2009. 12(5): 586–604.
32. Performers safety and ethics – setting industry standards // *Pornfilmfestival Berlin*, 24 Oktober 2018. Режим доступу: <https://pornfilmfestivalberlin.de/film-2018/performers-safety-and-ethics-setting-industry-standards/>
33. Potter C. Not Safe for Work: Why Feminist Pornography Matters // *Dissent Magazine*. Spring 2016. Режим доступу: <https://www.dissentmagazine.org/article/not-safe-for-work-feminist-pornography-matters-sex-wars>
34. Stanley J. Film Maker Gives Erotica A Woman's Point of View // *San Francisco Examiner*, February 21, 1988. Режим доступу: <https://www.newspapers.com/clip/29981663/>
35. Tarrant S. *The Pornography Industry: What Everyone Needs to Know*. Oxford University Press, 2016. 210 p.
36. Tollini C., Diamond-Welch B. American adult pornography consumers' beliefs and behaviors related to pornography studios mistreating their performers. // *Sexuality & Culture*, 2021. <https://doi.org/10.1007/s12119-021-09872-3>
37. *The Feminist Porn Book: The Politics of Producing Pleasure* / Ed. by Tristan Taormino, Celine Parreñas Shimizu, Constance Penley, Mireille Miller-Young. The Feminist Press, 2013.
38. Vera-Gray F., McGlynn C., Kureshi I., Butterby K. Sexual violence as a sexual script in mainstream online pornography // *The British Journal of Criminology*, Volume 61, Issue 5, September 2021, Pages 1243–1260, <https://doi.org/10.1093/bjc/azab035>
39. Webber V., Sullivan R. No respect: sex research as sex work // *Porn Studies*. 2023. P. 1–11. <https://doi.org/10.1080/023268743.2023.2225520>

Саксонов В. Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0003-2749-7662

ДО ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ ПОНЯТТЯ «УПОВНОВАЖУЮЧІ НОРМИ ПРАВА»

CONCERNING TERMINOLOGICAL CORRECTNESS OF THE CONCEPT OF “AUTHORIZING LEGAL NORMS”

У статті аналізується термінологічна коректність понять «уповноважуючі» та «уповноважувальні» норми права з огляду на їх призначення та сутність, а також характер і зміст правових приписів, які містяться в їх диспозиції. Зокрема зазначається, що назви норм права, котрі в юридичній літературі визначаються здебільшого як «уповноважуючі» або «уповноважувальні» (а надають при цьому фактично суб'єктивні юридичні права через встановлення відповідних дозволів), видаються не найбільш вдалими та не зовсім коректними. Зважаючи на вказане, вбачається доцільним та обґрунтованим використувати іншу назву щодо цих норм, яка б відбивала їх призначення, сутність і зміст. Виходячи з того, що ці норми надають певні можливості управненим особам, власне суб'єктивні права через встановлення дозволів, а не повноваження, назву таких норм пропонується формулювати через визначення, котрі походили б від понять «право» або «дозвіл», на кшталт тих, які вже використовувалися в юридичній літературі, а саме – правонаділяючі, дозвільні або дозволяючі. Крім того, уповноважуючі норми права необхідно подавати окремо, для позначення норм, що надають саме повноваження. Оскільки за певних обставин реалізація правових приписів, закріплених в таких нормах, може виступати не тільки правом, але й обов'язком для уповноваженої особи.

Ключові слова: *норми права, спосіб правового регулювання, суб'єктивне юридичне право, повноваження, уповноважуючі норми права, правонаділяючі норми права, дозволяючі норми права.*

The article analyzes the terminological correctness of the names “authorizing” and “authored” legal norms. In particular, it is noted that these norms, based on the literal understanding of their names, should not provide a subjective legal right through the establishment of a corresponding permit, but rather an authority, which is not the same thing.

Subjective legal right is the type and measure of possible (permitted) behavior in legal relations provided to a legally competent person by legal norms, which is ensured by the corresponding obligation of the obligated party of legal relations and is guaranteed by the state.

The concept of authority is interpreted as a set of rights and obligations of state bodies and public organizations, as well as officials and other persons assigned to them in accordance with the procedure established by law to perform the functions assigned to them. In addition to state bodies, public organizations and officials, certain powers may also be granted to individual citizens (for example, a person authorized to enter into civil agreements on behalf of another person). The term “authority” is close in meaning to the term competence. Thus, the concept of authority presupposes the presence of a special subject endowed with both subjective legal rights and corresponding duties.

On the basis of the conducted research, the author came to the conclusion that the names of legal norms, which in the legal literature are mostly defined as “authorizing” or “authorizing” (and at the same time actually grant subjective legal rights through the establishment of appropriate permits), do not seem to be the most successful and not completely correct. Considering the above, it is considered appropriate to use a different name for these norms that would reflect their purpose, essence and content. Based on the fact that these norms provide certain opportunities to equal persons, actually subjective rights through the establishment of permissions, and not powers, the name of such norms is proposed to be formulated through definitions that would come from the concepts of “right” or “permission”, such as those, which have already been used in legal literature, namely, authorizing, authorizing or permitting.

In addition, the authorizing norms of the law must be submitted separately, to indicate the norms that provide the authority. Because under certain circumstances, the implementation of legal prescriptions established in such norms can be not only a right, but also an obligation for an authorized person.

Key words: *norms of law, method of legal regulation, subjective legal law, powers, authorizing norms of law, empowering norms of law, enabling norms of law.*

Постановка проблеми. Норма права є однією з основних і системоутворюючих категорій юриспруденції. Зважаючи на важливість цього поняття, а також багатоманітність норм права, у вітчизняній доктрині їх класифікують за різними критеріями. Одним із них є спосіб правового регулювання, в межах якого виокремлюють зобов'язання, заборону та дозвіл. Згідно з указаними способами правового регулювання формулюють і назви відповідних норм та їх зміст. Так, норми права, що встановлюють дозволи, надають певні можливості, наділяють осіб правами, визначають переважно як уповноважуючі [1, с. 380; 2, с. 178; 3, с. 133], або уповноважувальні [4, с. 161; 5, с. 137]. При цьому, виходячи з формулювання назв цих норм, їх буквального розуміння, «уповноважуючі» або «уповноважувальні» норми права повинні надавати не суб'єктивне юридичне право через встановлення дозволу, а саме повноваження, що зовсім не одне й те ж саме. Таким чином, постає питання про відповідність назви цих норм права їх призначенню та сутності, а також характеру і змісту правових приписів, які містяться в їх диспозиції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням класифікації норм права, визначенню їх видів за різними критеріями, а також характеристичі сутності та змісту відповідних понять, присвячено чимало наукових студій. Серед авторів, які досліджували дану проблематику, М. Козюбра, С. Погребняк, І. Погрібний, І. Сердюк, О. Скакун, Р. Тополевський, Н. Харченко та ін. Проте і в сучасній вітчизняній юриспруденції існують різні підходи до визначення окремих видів норм права за певними критеріями. Така неоднозначність зумовлює питання стосовно термінологічної коректності деяких понять, а також відповідності назв цих норм права їх призначенню, сутності та змісту правових приписів, що містяться в них.

Мета дослідження. Задля вирішення означеної проблемної ситуації, на підставі аналізу змісту правових приписів, які вміщуються у нормах права, котрі встановлюють дозволи, надають певні можливості, наділяють суб'єктів правами, постає необхідність визначення відповідної коректної назви цих норм, що позиціонується як головна мета підготовки цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи незліченну кількість і багатоманітність норм права, у вітчизняній юридичній доктрині їх класифікують за різними критеріями. Класифікація норм права – це їх поділ на окремі види за певними критеріями, враховуючи суттєві ознаки, які визначають специфічну роль кожного із різновидів норм у регулюванні суспільних відносин [6, с. 164].

Класифікація норм права надає можливість:

1) чітко визначити місце кожної з норм у системі права;

2) охарактеризувати функції норм та їх місце у механізмі правового регулювання;

3) визначити межі регулятивного впливу держави на суспільство за допомогою права;

4) встановити шляхи вдосконалення правотворчої та правозастосовчої практики й підвищити її ефективність;

5) вивчити особливості кожного з різновидів норм та можливості їх взаємодії;

6) визначити призначення кожного з різновидів норм;

7) визначити особливі способи впливу норм на суб'єктів права [1, с. 378].

Одним із критеріїв для проведення класифікації норм права є спосіб правового регулювання [1, с. 380; 4, с. 161; 5, с. 136; 7, с. 256]. При цьому, деякі автори використовують інші конструкції для позначення назви критерію, за яким класифікуються відповідні норми, – характер правового припису [2, с. 178; 8] або характер диспозиції регулятивних норм права [3, с. 133; 6, с. 166] тощо. Серед основних способів правового регулювання виокремлюють зобов'язання, заборону та дозвіл.

Зобов'язання визначають як: юридично закріплену потребу певної поведінки для особи за відповідних обставин, умов [2, с. 390; 3, с. 259; 6, с. 345], що спонукає її до здійснення конкретних юридично значущих дій [5, с. 99]; нормативне закріплення покладення на особу юридичного обов'язку вчиняти певні дії (певної активної поведінки) [4, с. 139; 7, с. 256; 9, с. 239].

Заборона – це нормативно встановлена необхідність для особи утриматися від певної поведінки, певних дій [2, с. 390; 3, с. 259; 4, с. 139], які протирічать нормам права [1, с. 301] і є юридично значимими [5, с. 99], під загрозою настання юридичної відповідальності [6, с. 345; 7, с. 256].

Дозвіл визначають наступним чином:

як надання суб'єктові права на здійснення певних діянь. Прикладом здійснення правового регулювання за допомогою дозволу може бути будь-яка правова норма, що надає суб'єктові права на одержання тих або інших благ, наприклад, права на отримання пенсії [3, с. 258–259];

як визнання за особою суб'єктивного права здійснити певні юридично значущі дії або утриматися від них, вільно обирати варіант власної поведінки [4, с. 138];

як надання особі права на власні активні дії чи бездіяльність, тобто свободи вибору варіанта поведінки (вчиняй, як вважаєш за потрібне); результати дозволів – суб'єктивні права [7, с. 256];

полягає в наданні особі суб'єктивного юридичного права, тобто можливості самостійно приймати рішення щодо реалізації передбачених правовими нормами варіантів власної поведінки [2, с. 390];

як надання суб'єкту гарантованої державою можливості здійснення певних дій. Цей спосіб надає суб'єкту право вибору – скористатися наданою можливістю (наприклад, можливістю отримати вищу освіту) чи утриматися від її використання [6, с. 345];

це такий спосіб правового регулювання, при якому особа отримує можливість самостійно активно діяти відповідно до власних потреб (пов'язується з суб'єктивним правом та такою формою реалізації права як використання) [9, с. 239];

полягає у визнанні за особою суб'єктивного права, тобто можливості реалізації певного варіанта своєї поведінки – здійснення юридично значущих дій або утримання від них. При цьому використання такої можливості не є обов'язковим, а залежить від власного розсуду суб'єкта [5, с. 99].

Згідно з вказаними способами правового регулювання формулюють і назви відповідних норм та їх зміст. Так, норми права, що встановлюють юридичні обов'язки певних суб'єктів, визначають як зобов'язуючі [1, с. 380; 2, с. 178; 3, с. 133], або зобов'язальні [4, с. 161], чи зобов'язувальні [7, с. 279].

Норми права, які закріплюють певні заборони, юридичні вимоги утриматися від певних дій, позначають як забороняючі [1, с. 380; 3, с. 133], або заборонні [2, с. 178; 4, с. 161; 7, с. 280].

Стосовно ж юридичних норм, що встановлюють дозволи, надають певні можливості, наділяють суб'єктів правами, їх визначають переважно як уповноважуючі [1, с. 380; 2, с. 178; 3, с. 133], або уповноважувальні [4, с. 161; 5, с. 137].

Зустрічаються також варіанти одночасного використання понять «уповноважуючі» або «уповноважувальні» норми права поряд із поданням їх інших назв – «дозвільні» чи «дозволяючі» [3, с. 133; 7, с. 256, 279].

Розмежування «управомочних» норм права з «уповноважувальними» за характером диспозиції здійснив І. Погрібний. При цьому він зазначив, що управомочні норми передбачають можливість здійснення певних дій та надають суб'єктам певні права, а уповноважувальні вказують на необхідність владного впливу відповідних суб'єктів у конкретній, передбаченій законом ситуації [6, с. 166].

В юридичній літературі зустрічається також окреме використання назв «правонаділяючі» норми права [10, с. 163] та «дозвільні» [8; 9, с. 147].

Водночас і до сьогодні у більшості видань використовується назва «уповноважуючі» або «уповноважувальні» норми права. Проте, виходячи з формулювання назв цих норм, їх буквального розуміння, «уповноважуючі» або «уповноважувальні» норми права повинні надавати не суб'єктивне юридичне право, а саме повноваження, що не одне й те ж саме.

Суб'єктивне право визначається в юридичній літературі як: гарантовані правом вид і міра можливої поведінки правомочного суб'єкта правовідносин [6 ТДП, с. 240]; вид і міра можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта права, встановлена юридичними нормами для задоволення інтересів правомочної особи і забезпечена державою [7, с. 388]; надана праводієздатною суб'єкту юридичними нормами з метою задоволення його інтересів або інтересів тих осіб, яких він представляє за законом, міра можливої (дозволеної) поведінки у правовідносинах, забезпечена кореспондуючим обов'язком зобов'язаної сторони правовідносин і гарантована державою [2, с. 238].

Поняття повноваження в юридичній енциклопедії трактується як *сукупність прав і обов'язків* державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій. Обсяг повноважень конкретних державних органів та їх посадових осіб залежить від їх місця в ієрархічній структурі відповідних органів. Крім державних органів, громадських організацій і посадових осіб, певними повноваженнями можуть наділитися й окремі громадяни (наприклад, особа, уповноважена укласти цивільні угоди від імені іншої особи). Зазначається також, що термін «повноваження» близький за своїм значенням до терміну компетенція [11]. Таким чином, поняття повноваження передбачає наявність спеціального суб'єкта, що наділений як суб'єктивними юридичними правами, так і відповідними обов'язками.

Висновки. Отже, назви норм права, які в юридичній літературі визначаються здебільшого як «уповноважуючі» або «уповноважувальні» (що надають при цьому фактично суб'єктивні юридичні права через встановлення відповідних дозволів), з огляду на викладене вище, видаються не найбільш вдалим та не зовсім коректними. Зважаючи на вказане, вбачається доцільним та обґрунтованим використовувати іншу назву щодо цих норм, яка б відбивала їх призначення, сутність і зміст. Виходячи з того, що ці норми надають певні можливості управненим особам, власне суб'єктивні юридичні права через встановлення дозволів, а не повноваження, назву таких норм пропонується формулювати через визначення, котрі походили б від понять «право» або «дозвіл», на кшталт тих, які вже використовувалися в юридичній літературі, а саме – правонаділяючі, дозвільні або дозволяючі.

Крім того, уповноважуючі норми права необхідно подавати окремо, для позначення норм, що надають саме повноваження. Оскільки за певних обставин реалізація правових приписів,

закріплених у таких нормах, може виступати не тільки правом, але й обов'язком для уповноваженої особи.

Зважаючи на викладене вище, титульна проблематика дослідження, а також потреба

у вирішенні відповідних завдань, набувають дедалі більшого значення, адже визначення понятійно-категоріального апарату виступає як основоположна методологічна парадигма сучасної юриспруденції [12].

Список використаних джерел:

1. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-ге вид., переробл. і доп. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
2. Теорія держави і права: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / Кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро: ДДУВС; Ліра ЛТД. 2017. 480 с.
3. Теорія держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
4. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
5. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
6. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
7. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. 2-ге вид. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
8. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Х.: ТОВ «Одісей», 2008. 432 с.
9. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
10. Теорія держави і права : навчальний посібник / Письменицький А.А., Гапотій В.Д., Попенко Я.В., Поліщук В.Г. Мелітополь, 2017. 298 с.
11. Повноваження // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4 : Н – П. 720 с.
12. Саксонов В. Б. Визначення понятійно-категоріального апарату як методологічна парадигма юриспруденції. *Науковий вісник Юридичної академії МВС*. 2005. № 3. С. 76–85.

Самбор М. А.,
кандидат юридичних наук,
член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України,
начальник сектору моніторингу
Прилуцького районного відділу поліції
Головного управління Національної поліції в Чернігівській області,
депутат
Прилуцької районної ради Чернігівської області,
голова
Первинної профспілкової організації
Прилуцького ВП ЧОО ПАП ОВС України
ORCID: 0000-0002-0446-3892

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: НАРАТИВИ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ

FUNDAMENTALISM OF RIGHTS AND HUMAN FREEDOM IN THE CONDITIONS OF WAR: NARRATIVES AND THE NEED TO RECONSIDER

Права, свободи та інтереси – це невичерпне джерело знань, досвіду та розвитку людства. Всебічність досліджень цього предмету правових досліджень має досконало поєднувати минуле, сучасність та вказувати у майбутнє. Безапеляційним є необхідність взяття за базис досліджень прав, свобод та інтересів людини саме історико-правовий досвід, однак останній не повинен виключати врахування та відкидати інтелектуального прогресу і врахування новітніх підходів, нового бачення цих правових категорій у сучасному соціумі. Значна частина досліджень прав, свобод та інтересів звернена до історії та нормативно-правового регулювання цих категорій у сучасному світі. У статті обстоюється думка про необхідність перспективних досліджень, результати яких мають впроваджуватися у майбутньому, чим підкреслюється стратегічна і тактична мета таких досліджень. На прикладі особливостей правового регулювання прав, свобод та інтересів в умовах правового режиму воєнного стану в Україні відстоюється думка про необхідність завчасного планування наукових досліджень, особливостей правотворчості та законотворчості, передбачення правових наслідків.

Права, свободи та інтереси людини мають бути захищеними. Такий захист є результатом, перш за все, цілісної сформованої доктрини прав і свобод людини, яка має бути реалізованою у ідеях, традиціях, культурі народів і кожної окремої людини. Механізм захисту прав, свобод та інтересів людини, має збагатитися ефективним механізмом поновлення, котрий повинен являти собою єдність національних, міждержавних та міжнародних складових, що гарантуватимуть упевненість у непорушності загальнолюдських цінностей, не дивлячись на те, від кого і для кого може існувати загроза. Наголошується на важливості механізмів запобігання порушенню прав, свобод та інтересів людини у межах держави, на міждержавному (регіональному) та міжнародному рівнях.

Ключові слова: *права, свободи, інтереси, людина, правовий режим воєнного стану, правове регулювання.*

Rights, freedoms and interests are an inexhaustible source of knowledge, experience and human development. The comprehensiveness of research in this subject of legal studies should perfectly combine the past, the present and point to the future. The necessity of taking the historical and legal experience as the basis of studies of human rights, freedoms and interests is indisputable, but the latter should not exclude consideration and reject intellectual progress and consideration of the latest approaches, a new vision of these legal categories in modern society. A significant part of research on rights, freedoms and interests is directed to the history and legal regulation of these categories in the modern world. The article advocates the need for perspective research, the results of which should be implemented in the future, which emphasizes the strategic and tactical purpose of such research. Using the example of the peculiarities of legal regulation of rights, freedoms and interests in the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine, the need for early planning of scientific research, features of law-making and law-making, prediction of legal consequences.

Human rights, freedoms and interests must be protected. Such protection is the result, first of all, of a coherent doctrine of human rights and freedoms, which must be implemented in the ideas, traditions, and culture of nations and every individual. The mechanism for the protection of human rights, freedoms and interests should be enriched with an effective renewal mechanism, which should represent the unity of national, interstate and international components that will guarantee confidence in the inviolability of universal human

values, regardless of who and for whom there may be a threat. The importance of mechanisms to prevent violations of human rights, freedoms and interests within the state, at the interstate (regional) and international levels is emphasized.

Key words: *rights, freedoms, interests, person, legal regime of martial law, legal regulation.*

Постановка завдання. Цінності, можливості, запобігачі, засоби стримання держави від сваволі, джерела формування соціальної та правової політики, віхи та кордони втручання суб'єктів публічної адміністрації у приватно-правову сферу, критерії демократії та рівня розвитку суспільних відносин, суспільств та держав, елементи складу право-відносин та ще багато іншого – все це про права і свободи людини. У всьому цьому розмаїтті значень, місця та ролі прав, свобод неабияку роль останні відіграють під час формування правової, національної культури нації і народу, самоідентичності особистості. Незаперечним фактом є неймовірна кількість досліджень прав, свобод та інтересів людини, здійснені як у межах національних правових систем, так і на регіональному чи міжнародному рівнях у рамках філософських, культурологічних, педагогічних, соціологічних, юридичних наук, інших гуманітарних наук. Останнім часом права, свободи та інтереси стають безпосереднім чи дотичним предметом досліджень і у межах природничих наук, що вкотре підкреслює не лише невичерпність прав, свобод та інтересів, як джерела для наукового пошуку, а й визначення нових об'єктів у межах яких відбуваються новітні розвідки правових явищ.

Права, свободи та інтереси не мають кордонів, оскільки виходять за межі як національного простору суспільств і держав, виступаючи консолідуючим елементом на рівні духовному і моральному, оскільки притаманні всім сучасним теологічним дослідженням різних вір та віросповідань, конфесій тощо. Водночас з цим, права, свободи та інтереси, на наш погляд, слід характеризувати певним позачасовою, а подекуди і поза просторовою ознакою, на що вказує тривалий еволюційний шлях їх розуміння, використання здійснення та приналежності. Разом із цим вважаємо за необхідне відзначити, що права, свободи та інтереси зазнають темпорального впливу, зумовленого, перш за все, умовами та обставинами, які характерні для того чи іншого періоду розвитку людства, суспільства, державності та особистості. Численні наукові дослідження прав, свобод та інтересів мали б дати вичерпні відповіді на всі запитання, однак сучасність виявляє все нові і нові нерозкриті, недосліджені питання прав, свобод та інтересів.

Початок ХХІ ст. ознаменувався для країн світу і людства у цілому значними соціальними змінами, а подекуди і потрясіннями. Згадаймо лише терористичні атаки у США, ряд політико-правових та соціальних змін у азійському регіоні, зміни у політичному керівництві та зміни

курсу розвитку країн постсоціалістичного табору, прагнення країн та їх лідерів впливати на регіони, зміни у сферах впливу, не лише підштовхує, а й змушує переглядати питання прав, свобод та інтересів під призвою впливу на них соціально-політичних та правових обставин, що мають місце.

Україна, як молода демократична, соціальна, правова, незалежна та суверенна держава з багатовіковим досвідом державотворення, у центрі Європи шукає свій шлях прогресивного розвитку, намагаючись уникати негативного впливу минулого та всього того, що у сучасному асоціюється з авторитаризмом, тоталітаризмом, а іншими словами – спрямоване проти людини, свободи її буття та розвитку. Борючись за своє майбутнє український народ відстоював свої соціально-політичні, економічні, особисті права, свободи та інтереси у 2004 році під час Помаранчевої революції, 2013–2014 – реалізував незбориму волю та інтерес прогресивного розвитку державності і суспільства за демократичним вектором. Натепер демонструє силу духу, волю кожного з нас на шляху відстоювання своїх прав, свобод та інтересів, як вільного народу, незалежної та демократичної держави, громадянина, який є єдиним джерелом влади у країні у боротьбі за свободу і незалежність України із зовнішнім агресором – рф. Право на самовизначення українського народу, його незалежність від інших держав має право на повагу, а суверенітет України, будь якої держави, повинні бути аксіомами у міждержавних відносинах.

Водночас, індивідуальні імперські амбіції окремих особистостей, які сконцентрували та утримують у своїх руках державну владу, несуть загрози не лише для окремих держав і народів, а й у цілому для світового правопорядку, оскільки піддають сумнівові його цінності, цінності людини, її прав, свобод та інтересів, демонструючи право і сили, нехтуючи фундаментальною правовою засадою – силою права.

У наслідок таких причин, з 24 лютого 2022 року в Україні йде повномасштабна війна, розв'язана військовою машиною країни агресора – рф. У наслідок таких протизаконних дій агресора, що містять чи не весь перелік складів кримінальних правопорушень, як за національним законодавством, так і ряду кримінальних правопорушень, що є об'єктом міжнародного кримінального трибуналу, порушено базові особисті (природні) права і свободи людини, не говорячи вже про громадянина, нехтуються соціальні та культурні права, політичні права, права народу та держави. Недарма, сьогодні Президент України, дипломати на міжнародному

рівні, правоохоронні органи – всередині України спрямовують свої зусилля на документування злочинів представників агресора, збір достатніх та допустимих доказів їх злочинних дій для забезпечення притягнення винних осіб за порушення прав і свобод людини до встановленої у цивілізованому світі юридичної відповідальності, як національними засобами (про що багато мовиться суддями Верховного Суду), так і у Міжнародному кримінальному суді.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Права, свободи та інтереси завжди перебувають у полі зору дослідників, не дивлячись на те, на що зміщується центр ваги у межах відповідного об'єкту та конкретизується предметом досліджень. На жаль, відсутність цілісної доктрини розвитку національної правової системи, наслідком чого є фрагментарність наукових пошуків, пошук безперешкодних шляхів здобуття наукових ступенів, призвела до того, що більшість досліджень являють собою ретроспективний аналіз особливостей правового регулювання, намагання надати пропозиції із вдосконалення окремих питань правового регулювання у межах вузького кола однорідних суспільних відносин. Разом із цим втрачений прогностичний підхід до розвитку правових явищ та прогнозування різних векторів їх розвитку, у тому числі прав, свобод та інтересів людини. Зокрема залишається малодослідженим питання використання, здійснення, охорони прав, свобод та інтересів в умовах особливих правових режимів, зокрема правового режиму надзвичайного стану та воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Права, свободи та інтереси були, є і залишаться невід'ємними елементами предмету наукових пошуків відомих вітчизняних учених, зокрема А.М. Колодія, А.Ю. Олійника, П.М. Рабиновича тощо. Водночас дослідження прав, свобод та інтересів, ядра їх недоторканності та меж переосмислення, алгоритмів системи національного та міжнародного захисту в умовах правових режимів надзвичайного та воєнного станів майже не розроблені, хоча зустрічаються поодинокі розвідки вказаного напрямку наукових пошуків. Нами започатковано дослідження вказаних питань [4; 5; 6; 7; 8; 9], однак порушені проблеми потребують системного, систематичного підходу з огляду на прогностику подій та передбачення розбудови системи прав, свобод та інтересів людини за будь якого розвитку соціальних подій як у окремо взятій країні, так і на планеті у цілому.

Виклад основного матеріалу. Дослідимо питання дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні в умовах військової агресії РФ.

Переконані у тому, що формування ієрархії прав, свобод та інтересів людини до певної міри збіднює саме призначення прав, свобод та інтересів. Хоча з іншого боку, можна вести мову про те,

що за прямого порушення права на життя людини, всі інші права втрачають будь яких їх змістовний сенс, коли, власне, немає носія цього права.

Безперечно, важко оцінювати діяння агресора та його військових представників, які незаконно увійшли на територію суверенної і незалежної держави – України, зі зброєю, і не просто зброєю, а зброєю, призначеною для масового знищення «живої сили», саме так називають людину – представники агресора, наприклад ті ж таки реактивні установки залпового вогню – «Град», «Смерч» тощо, а також танки, крилаті ракети, дрони-каміказе тощо. На нашу думку, такі діяння з боку агресора є вчиненням злочинів проти людяності – знищення цивільного населення незалежної країни, народу, який, реалізуючи своє право на самовизначення, створив незалежну і самостійну Україну, гідно розбудовуючи її відповідно до власної національної ідеї, міжнародного правопорядку, з власними традиціями і культурою та власним світосприйняттям та майбутнім.

Право на життя. Всі люди народжуються рівними, з рівними правами, свободами та можливостями. На жаль, в умовах війни, агресор нехтує цим правом, оскільки умисно прийшов на чужу для себе територію, територію незалежної держави, де умисно позбавляє громадян цієї країни їх життя. Вирізняючи цивільне населення і військових навіть у міжнародному праві сформувалися правила та звичаї війни, хоча сама війна – це обставина, яка з огляду на фактичні обставини, не має жодних правил. Натомість, агресор, безпідставно розстрілює окремих мешканців, сіл, селищ і міст, просто проїжджаючи вулицями населених пунктів вздовж свого шляху розстрілював з бойової техніки житлові будинки, осіб, які, на велосипедах, автомобілях, пішки поспішали у безпечні райони та місця. По собі агресор залишив окрім спустошення у населених пунктах та душах людей, ще й заміновані території: поля, луки, лісові насадження. У наслідок таких підступних дій на міні підірвалася родина медиків, яка поспішала на допомогу до рідних, людина, яка пішла у ліс за грибами, бо просто нічого не залишалось для харчування тощо. А масові вбивства та катування і знущання, які зазнали українці від військ агресора, мабуть, можемо порівняти лише з описами очевидців про катування під час окупації України у ході Другої Світової Війни.

Переконані, що світовий правопорядок має знайти дієві заходи його забезпечення, притягнення воєнних злочинів до відповідальності, яка не має і не може мати строків давності, чи будь яких виправдань.

Агресор нехтує нормами міжнародного гуманітарного права, коли не допускає представників Червоного Хреста, гуманітарні місії, чи свідомо розстрілює «гуманітарні коридори». У відповідь чується лише занепокоєння та глибока стурбованість, не дивлячись на те, що останні поряд

з іншим є моральним ставленням до проблеми, однак, політичні лідери не дослухаються до загальнолюдських цінностей. Як демонструє практика воєнних конфліктів, подібні гуманітарні місії мають вплив лише на тих учасників, які мають певну духовність, моральність. Подекуди відомо, що навіть забрати тіла наших воїнів немає можливості.

Право на свободу та особисту недоторканність охороняється як на національному законодавстві, так і у міжнародних та регіональних політико-правових документах, підписуючи які держави-учасниці взяли на себе відповідні зобов'язання. Так, у ст. 3 Загальної декларації прав людини [1] зазначається, що кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [2] кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом. Саме на регіональному Європейському рівні визначено винятки обмеження цього права. Норма ст. 29 Конституції України [3] зазначає, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Вказана конституційна норма є прикладом імплементації світових демократичних цінностей у сфері прав і свобод людини.

Представники країни агресора, підписуючи вказані міжнародні угоди, взяли на себе зобов'язання перед людством та міжнародною спільнотою забезпечувати вказане право, а насправді грубо нехтують ним. Агресор нехтує правом на свободу та особисту недоторканність, коли переселяє українців з їх домівок, тим самим депортує їх, прагнучи асимілювати український народ. Грубо порушують право на свободу та особисту недоторканність українців, які залишаються гідними представниками свого роду і народу, зберігаючи автентичність українського народу, його традиції, мову, зокрема лише за те, що останні прагнуть зберегти свою духовність, позбавляючи волі українців, затримуючи їх без законних на те підстав. Це при тому, що у ст. 9 Загальної декларації прав людини наголошується, що ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Порушення вказаного права тісно пов'язано із дотриманням права на гідність, правом, яке за всіма національними та міжнародними доктринами є одним із непорушних прав і свобод людини. Однак, як свідчить практика агресора, для нього невідоме таке поняття, як «гідність», оскільки останні всіляко намагаються принижувати вільний український народ.

Право на власність (ст.ст. 13, 41 Конституції України, ст. 17 Загальної декларації прав

людини), є одним із фундаментальних прав не лише людини, а й суспільства та держави, незалежно від того чи це країна демократична, чи з антидемократичним устроєм. Змінюються форми права власності та підходи до зміни, набуття чи утримання у власності певної речі. Це не залежить від того чи це право приватної власності, чи право колективної, комунальної, державної чи іншої форм власності. Питання у тому, чи дотримується воно. Представники країни агресора всіляко демонструють свої цінності у цій сфері, коли викрадають, займаються мародерством всього, інакше це визначити неможливо. Коли викрадають електрочайники без підставок, коли розкрадають дитячі речі, коли крадуть будки для собак. На думку спадає єдиний висновок про відсутність будь яких демократичних, загальнолюдських, гуманітарних цінностей у представників агресора, які характерні не лише для розвиненого демократичного громадянського суспільства, а просто для особи з відповідною освітою, духовністю, моральністю.

Окремо зупинимось на соціальних правах людини, зокрема праві на працю (ст. 43 Конституції України, ст. 23 Загальної декларації прав людини). Українці у своєму домі не можуть працювати для українців, коли агресор перефільовує лікарні для надання послуг виключно військам агресора, позбавляючи можливості працювати в Україні. Відбувається позбавлення громадян усіх засобів соціального захисту, зокрема соціальних виплат.

Окремим вважаємо за необхідне виокремити право на чисте довкілля та його охорону, екологічну безпеку (ст. 16 Конституції України). Події навколо Чорнобильської та Запорізької АЕС демонструють, що агресор навіть не уявляє наслідків своїх дій, що призводять не лише до локальної катастрофи чи катастрофи загальнодержавного рівня. Найменша аварія на АЕС є прямою загрозою для існування всього людства. З досвіду аварії на ЧАЕС відомо, що розпад окремих радіоактивних речовин сягає сотень тисяч!!! років, що загрожує існуванню людства на планеті.

Беззаперечним є позбавлення та пригнічення такого права, як право на свободу мирних зібрань (ст. 39 Конституції України, ст. 20 Загальної декларації прав людини, ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). Це право, яке можна і слід розглядати не просто, як індивідуальне право людини, а й право народу на повстання агресорові, право, яке зміцнює колективну волю українського народу до перемоги, формує незламний дух українського народу та непорушну віру у майбутнє України і українського народу. Однак, сила і дух українського народу продемонстрували, що завдячуючи використанню та здійсненню права на свободу мирних зібрань простими мешканцями громад вдалося відвернути колони агресора, які

жодним чином не сподівалися на таку хоробрість чоловіків, жінок, дітей, які усвідомлюючи всю небезпеку ставали на захист української землі.

Не слід забувати й про порушення агресором особистого та сімейного життя, втручання в нього, недоторканності житла та інших володінь особи, свободи думки і слова, коли за підтримку українцями України агресор застосовує насилля, позбавляє суб'єктів здійснення їх права на свободу мирних зібрань, волі, застосовуючи жорстоки тортур.

Це лише окремі факти про порушення прав, свобод та інтересів людини в Україні, вчинені представниками країни агресора.

Висновки. Підсумовуючи викладене, вважаємо за необхідне зазначити, що права, свободи та інтереси людини мають бути захищеними. Такий захист, на наше переконання, є результатом, перш за все цілісної сформованої доктрини прав і свобод людини, яка має бути реалізованою у ідеях, традиціях, культурі народів і кожної окремої людини. Водночас, маємо зауважити, що механізм захисту прав, свобод та інтересів людини, має збагатитися ефективно дієвим механізмом поновлення, котрий повинен являти собою єдність національних, міждержавних та міжнародних складових, що гарантуватимуть упевненість у непорушності загальнолюдських цінностей, не дивлячись на те, від кого і для кого може існувати загроза.

У історії людства війни виступали підґрунтям для активних соціальних реформ, за результати

яких формувалися інститути, засоби, способи забезпечення миру, подолання кризових явищ, у тому числі й у сфері прав і свобод людини. На жаль, доля українців спонукає Україну виступити генератором формування міжнародного безпечного простору, оновлення і створення інститутів, здатних реалізовувати не лише політку, а й прикладні механізми захисту прав, свобод та інтересів людини, з дотриманням відповідного їх балансу, збереження безпечних умов буття та розвитку людства і кожної окремої особистості. Переконані, що дослідження прав, свобод людини в умовах військової агресії, зумовлені негативними фактами буття українського народу, сприятимуть утвердженню ефективного алгоритму їх гарантій, захисту та відновлення, які стануть взірцем для наслідування як у національному законодавстві демократичних країн, так і врахуванні такого досвіду у розбудові міжнародних інститутів захисту прав і свобод людини.

За озвучених умов відновлення прав і свобод людини неможливе без застосування до агресора, від осіб, які ухвалювали рішення про втручання у суверенітет і незалежність самостійної країни – України, до безпосередніх виконавців, які на українській території вчиняють злочини відносно українців, усіх без винятку осіб, які перебувають в Україні на законних підставах, у тому числі міжнародної кримінальної відповідальності. Думається, що саме за таких умов можливе відновлення балансу прав, свобод, обов'язків та відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#top (дата звернення: 28.12.2022).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 28.12.2022).
3. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#top> (дата звернення: 28.12.2022).
4. Самбор М. Надзвичайний стан як умова обмеження права на свободу мирних зібрань. *Право України*. 2019. № 4. С. 183–195.
5. Самбор М.А. Право на свободу мирних зібрань в умовах воєнного стану. Теорія і практика гасіння пожеж та ліквідації надзвичайних ситуацій: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. Черкаси: ЧППБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2019. С. 263–265.
6. Самбор М. Права і свободи людини в умовах війни та правового режиму воєнного стану. Незалежність України: права людини та національна безпека: збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20 травня 2022 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів: Галицька видавнича спілка, 2022. С. 188–192.
7. Самбор М.А. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: гарантії, охорона та захист. Функціонування Конституції України та проблеми реалізації її норм в умовах воєнного стану : матеріали Регіональної науково-практичної конференції (Дніпро, 27 червня 2022 р.); укладачі : канд. юрид. наук, доц. Л. М. Сердюк, І. О. Смірнова. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 20–25.
8. Самбор М.А. Грошове забезпечення та пенсія, як соціальні права поліцейських в умовах воєнного стану. Праця та її оплата, відпочинок в умовах війни: конституційні гарантії та раціональні можливості: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 18 листопада 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 54–63.
9. Самбор М.А. Право на свободу мирних зібрань в умовах реалізації карантинних заходів під час надзвичайної ситуації. Правові засади епідемічної безпеки: виклики та перспективи: матеріали інтернет-конференції (м. Полтава, 29 квіт. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 255–263.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.21>

Северюков Д. Г.,
доктор юридичних наук, професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4106-6375

Коцупал І. В.,
студент
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-3916-1233

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ ДЕМОКРАТІЇ У МІЖВОЄННІЙ ЄВРОПІ

HISTORICAL EXPERIENCE OF DEFENDING DEMOCRACY IN INTERWAR EUROPE

У роботі було досліджено законодавство різних держав міжвоєнної Європи у сфері протидії різним екстремістським рухам у яких знайшла відображення концепція войовничої демократії. Зазначено, що актуальність теми була зумовлена сучасними викликами, які постали перед демократичним світом та Україною зокрема, а також неналежним рівнем дослідження цього питання у вітчизняній науці. Під зазначеними викликами варто розуміти застосування політичних партій, як інструментів дестабілізації внутрішньої ситуації, використовуючи принцип законності у своїй діяльності. Методологічною основою дослідження є загальнонауковий діалектичний метод пізнання явищ політичної реальності та конституційного права через їх історичний розвиток з урахуванням принципу історизму. Досліджено, як войовнича демократія може бути застосована проти політичних партій, що несуть небезпеку для конституційного режиму та практичне відображення у нормах законодавства. Розкрито сутність концепції войовничої демократії та висвітлено проблемні питання, які стосуються її реалізації на практиці. Зазначено, що для законів Європейських країн міжвоєнної доби, націлених на забезпечення національної безпеки, характерна низка спільних ознак. Наведено перелік відповідних ознак з перерахуванням законів конкретних держав, де відповідна спільна риса була виявлена. Було виявлено та роз'яснено певні проблемні питання, що стосуються цих ознак. Звернута увага на законодавство Чехословаччини, як одне з найкращих даного періоду. Зокрема, було проаналізовано три основні закони 1923, 1933, 1936 рр. Констатовано, що певні норми наведених законів доречно застосувати як вже наявну практику для вітчизняного законодавця. Зауважено, що згадані закони Чехословаччини відверто обмежували громадянські права, проте було пояснено, що подібні дії були зумовлені викликами, поставленими перед державою.

Ключові слова: автократія, войовнича демократія, політичний плюралізм, верховенство права, національна безпека, конституціоналізм, міжвоєнна Європа.

Introduction. Our aim with this paper was to examine the anti-extremist legislation in interwar Europe across different states. Common for all mentioned legal acts is existence and implementation of the concept of militant democracy.

Purpose. The significance of the chosen topic stemmed from the contemporary challenges encountered by the global democratic community. One of the is the exploitation of political parties as tools for destabilizing the internal situation while maintaining a façade of legality and abusing the principle of political pluralism – a fundamental postulate of the democratic regimes themselves.

Methods. We analyzed political reality phenomena and constitutional law, considering their historical development and the principle of historicism with the use of a comprehensive and dialectical approach

Results. The present study confirmed the findings about the application of militant democracy against political parties that threatened the constitutional regime, highlighting its practical implementation through legislative norms. Considerable emphasis was placed on the legislative framework of Czechoslovakia. In particular, a comprehensive examination was undertaken to assess the content and implications of three pivotal statutes implemented in 1923, 1933, and 1936. The findings of this analysis revealed that certain stipulations embedded within these laws could be suitably adapted and implemented as established precedents for the national legislature. Based on these findings, it can be considered to be one of the best examples of militant democracy's application all over Europe.

Conclusion. Our findings on application of militant democracy against political parties that threatened the constitutional regime at least hint that this conception can be useful for the modern legislative activity and can help to create effective mechanisms to protect democracy.

Key words: *autocracy, militant democracy, political pluralism, rule of law, national security, constitutionalism, interwar Europe.*

Актуальність теми дослідження. Питання захисту демократії та застосування концепції войовничої демократії неодноразово перебувало в центрі уваги з боку науковців, однак що стосується історичного досвіду застосування цієї концепції, то це питання сьогодні є найменш дослідженим, що й зумовило актуальність тематики наукового дослідження.

Стан дослідження. Сутність та природа войовничої демократії розглядалися чималою кількістю науковців як і вітчизняних так і іноземних, зокрема у працях О.М. Бореславської, О.В. Грищук, А. Кіршнера, Я. Цукермана та інші. Проте, питання саме історичного досвіду реалізації у законодавствах країни міжвоєнній Європи войовничої демократії було розкрито лише у працях К. Ловенштайна.

Метою і завданням статті є розгляд історичного досвіду реалізації войовничої демократії у міжвоєнній Європі, що є важливим щодо розуміння сутності войовничої демократії та її застосування сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна показала, що війни сучасності це вже не лише використання людського та технічного ресурсу на полі бою, а й залучення нестандартних методів ведення бойових дій. Власне, сукупність таких методів і їх використання називають гібридною війною [1, с. 262]. Історія має чимало прикладів використання методів саме гібридної війни задля досягнення поставлених цілей. Згадаймо легендарного троянського коня (XII ст. до н.е.) або залучення ілотів атенцями у війні проти Спарти (V ст. до н.е.).

У контексті сучасної боротьби демократій та автократій, методи гібридної агресії стали основним, якщо не головним видом конфронтації. Сучасна гібридна війна включає застосування різних методів та способів: від кібератак та використання енергії, як зброї до дестабілізації внутрішньої ситуації шляхом розпалювання ворожнечі на релігійному чи національному підґрунті. Особливим методом такої агресії можна назвати застосування політичних партій, що підтримуються ворожою державою, як метод дестабілізації внутрішньої ситуації. Досвід України демонструє, що такі суб'єкти політичного життя складають небезпеку для національної безпеки та існуванню самостійної держави як такої [2]. Усвідомлення реальності такої загрози є важливим для демократій Європи і особливо країн Балто-Чорноморського регіону. Якщо з Україною Росія перебуває у прямому військовому зіткненні, то з іншими державами Європи у гібридному.

Такі політичні партії за своєю суттю нагадують легендарного троянського коня з Гомерівської «Одіссеї». Подібно до нього, вони проникають до

«укріпленого міста», що у нашому випадку є парламент та органи місцевого самоврядування. При цьому, вони застосовують принцип політичного плюралізму задля реалізації своїх цілей. Окрім забезпечення різних соціальних груп можливості висловлювати власну позицію через своїх представників у політичних і громадських організаціях, цей принцип може бути використаний й для реалізації впливу «троянських партій» на законотворчий процес. Наслідки цього можуть бути трагічними або навіть фатальними для народу та його держави. Варто зазначити, що легітимізація права таких партій здійснювати цей вплив здійснюється народом шляхом виборів.

Таким чином, ми приходимо до парадоксальної ситуації: демократичний режим здатен сам себе ліквідувати, якщо цього забажає весь народ або значна його частина. Прикладом цього є перемога НСРПН на виборах до рейхстагу у 1930 р. Пізніше, у лютому 1933 р., було видано кілька надзвичайних указів, що забороняли проведення демонстрацій, зборів, скасовували свободу преси [3, с. 399].

Зважаючи на небезпеку повалення демократичного режиму цілком законним способом, постає потреба у засобах для його захисту. У контексті цього, вважаємо за доречним звернути увагу на вже існуючу в межах конституційного права концепцію **войовничої демократії**.

Вперше цей термін можемо зустріти у статтях німецького конституціоналіста Карла Ловенштайна ще у 1937 р. Ловенштайн, розуміючи загрозу поширення фашистських рухів у міжвоєнній Європі, закликав демократичні держави стати «одним фронтом» задля протидії їм. В умовах небезпеки, демократія має боротися за своє право на існування. Демократія повинна стати войовничою [4, с. 423].

У самій праці Ловенштайн не формулює визначення поняття «войовничої демократії», але узагальнюючи думки інших науковців [5 с. 395; 6 с. 21] та судову практику, як національну та і міжнародну [2, 7], можна сказати, що войовнича демократія являє собою *політико-правову концепцію, спрямовану на гарантування стабільності демократичного режиму та його захисту від тих, хто посягає на нього*. Звідси постає потреба в уточненні щодо того, як визначити «ворога демократії»? Звідси випливає й вагоме зауваження, що за належного обґрунтування, засоби войовничої демократії можуть бути використані проти будь-якого суб'єкта політичного життя. У свою чергу, це приносить чужорідний елемент авторитаризму, перетворюючи войовничу демократію на заряджену рушницю, котра може бути використана проти будь-якого суб'єкта політичного або громадського життя [8, с. 5].

У контексті заборони саме політичних партій – що є найпоширенішим проявом войовничої демократії – варто зазначити, що вона має місце лише за наявності певних умов, а саме: наявність достатніх доказів ризику для демократії чи свідчення про невідворотність такої загрози; формування цілісної картини розбудови політики, несумісної з концепцією демократичного суспільства, через виступи та дії, вчинені від імені партії. Таким чином, концепція демократії, що здатна сама себе захистити, полягає у тому, що демократія толерантна до усіх політичних ідей, окрім тих, що передбачають скасування демократії [2].

Розглянувши теоретичний аспект войовничої демократії та наголосивши на її актуальності сьогодні, варто звернути увагу на історичний досвід її застосування.

За досліджуваній проміжок часу був обраний саме міжвоєнний період у Європі. Зумовлено це фактом значного піднесення як лівих так і правих антидемократичних рухів у всіх державах тогочасної Європи [10, с. 973]. Країни, котрі продовжували залишатися демократичними – Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Естонія, Чехословаччина, Франція, Бельгія, Нідерланди, Велика Британія, Ірландія [4, с. 418] – постали перед проблемою протидії загрозам демократії. Була необхідність випрацювати механізм протидії антидемократичним рухам.

Ловенштайн, характеризуючи законодавчі заходи проти антидемократичних рухів, що були прийняті у цих країнах, відокремлює низку спільних для цих законів риси.

Повна заборона підривних рухів. Варто зазначити, що лише в окремих випадках законодавство розроблялося таким чином, щоб заборонити конкретні партії. Однак, як правило, таке законодавство формується дуже обережно, аби уникнути відкритої дискримінації будь-якого конкретного політичного руху. Тим самим зберігаючи демократичні принципи рівності перед законом і належної правової процедури в рамках верховенства права.

Закріплення у кримінальних кодексах правового інструментарію для боротьби з відкритими бунтами, повстаннями, заколотами, масовими заворушеннями тощо. Це змусило фашистські рухи стати обережнішими та уникати прямих актів спротиву, доки законні методи підриву держави зсередини та встановлення атмосфери подвійної законності не стануть гарантією остаточного захоплення влади шляхом державного перевороту [10, с. 645]. Деякі країни визнали за доцільне посилити свої кримінальні кодекси або запровадити спеціальне законодавство проти державної зради (Чехословаччина 1923 р. та Бельгія 1934 р.).

Наявність заборони приватних парамілітарних організацій, носіння військової форми або її частин, а також будь-яких інших сим-

волів, які слугують для публічного позначення політичних поглядів особи (Швеція (1933), Норвегія (1933), Фінляндія (1934), Нідерланди (1934), Чехословаччина (1933 і 1936), Бельгія (1934)). Найвідомішим прикладом таких парамілітарних організацій були так звані Захисні загони НСРПН (Schutzstaffel der NSDAP), котрі спочатку використовувалися для захисту очільників партії, а згодом перетворилися у репресивний інструмент нацистської диктатури. Використання військової форми та особливих символів було з метою викликати певні емоції та слугувало свого роду «рекламою» таких рухів.

Говорячи про сучасність, то як відзначає угорський науковець та колишній заступник голови ЄСПЛ Андраш Шайо [8, с. 12], подібно як до воєнізованої форми, під заборону можуть потрапити цілі релігійні обряди чи їх елементи, як це було у справі *Sahin v. Turkey* 2005 р. [11].

Обмеження свободи громадської думки, слова та преси з метою протидії незаконному використанню цієї свободи революційною та підривною пропагандою. У законодавстві деяких країн можна помітити, на перший погляд, такі недемократичні закони. До прикладу: Чехословаччина (1923), Фінляндія (1934), Швейцарія (1936). Проте такі дії були покликані на заборону поширення неправдивої інформації. Також такі дії як приниження існуючих політичних інститутів і образа гідності діючої влади та державних органів були визнані злочинами у Чехословаччині (1923), Фінляндії (1930 і 1934), Іспанії (1932), Нідерландах (1934). Зловживання правом свободи преси може нести небезпеку демократичному режиму.

У ряді держав можемо помітити вживання заходів проти участі державних службовців і працівників у будь-яких політичних партіях, як у Данії (1932) і Фінляндії (1926 і 1934), або в окремих партіях, які вважалися несумісними з демократичним і конституційним устроєм держави.

Як бачимо, на перший погляд всі вище перелічені риси скоріше свідчать про антидемократичний характер законодавства. Проте варто зазначити, що деякі обмеження є цілком виправдане часом та викликами. Більш детально сутність таких положень розглянемо на прикладі нижче.

Найґрунтовніше до питання захисту демократичного режиму шляхом реалізації концепції демократії, що бореться поставилися законодавці Чехословаччини. Беручи це до уваги, вважаємо за доречне звернути окрему увагу саме на законодавство цієї країни.

Перша Чехословацька республіка (1918–1938 рр.) була острівцем демократії посеред моря авторитаризму. Будучи у безпосередній близькості до Німеччини, Чехословаччина одною з перших постраждала від нацистського режиму. Непростим викликом для держави була її етнічна неоднорідність. Особливо це

стосувалося трьохмільйонної німецької меншини, яка була другим за чисельністю етносом у країні з населенням тринадцять мільйонів. Складності додавав й той факт, що німці компактно проживали на прикордонні з самою Німеччиною, що робило цей регіон потенційною жертвою німецької експансії, що власне і сталося.

Врешті-решт, у жовтні 1933 року була створена Судетсько-німецька партія (Sudetendeutsche Partei) на чолі з Конрадом Гейнляном. І хоча на початку, Гейнляйн відкидав звинувачення щодо своїх симпатій до націонал-соціалізму [13, с. 238], все ж саме ця партія зіграла важливу роль у подіях осені 1938 р.

Враховуючи такі виклики, Чехословаччина мала вжити заходів задля оборони демократії.

Першим законом, котрий був націлений на захист національної безпеки став Закон про охорону республіки (Zákon na ochranu republiky) 1923 року [14]. Приводом для прийняття цього закону стало вбивство міністра фінансів Алоїса Рашина анархістом Йозефом Шупалом. Це вплинуло на те, що безліч статей закону націлені на криміналізацію саме нападів на посадовців. Варто звернути увагу на розділ III «Загроза миру в Республіці та її військовій безпеці». Так, у статі 17 передбачена кримінальна відповідальність за створення та участь у таємній організації, метою якої є підрич незалежності, конституційної єдності або демократично-республіканського устрою держави. Покарання за такі дії полягає у позбавленні волі на строк від одного місяця до двох років. Окремо зазначено й покарання для службової особи, якій було відомо про існування такої організації, або про її збори і при цьому нею не було повідомлено про це відповідно до своїх обов'язків. У ст. 18 Закону закріплено покарання за поширення неправдивих новин у вигляді штрафу або ув'язнення строком від трьох днів до трьох місяців.

У 1933-му році був прийнятий Закон про припинення та розпуск політичних партій (Zákon o zastavování činnosti a o rozpouštění politických stran) [15]. У ч. 1 ст. 1 Закону зазначено наступне: **«Якщо незалежність, конституційна єдність, цілісність, демократично-республіканський устрій або безпека Чехословацької Республіки опинилися під підвищеною загрозою внаслідок діяльності політичної партії, уряд може припинити подальшу діяльність такої партії або розпустити її»**. У цій статті згадується термін «партія-замінник» (strana náhradní), що використовується для опису новостворених політичних партій, які мають очевидно ті ж підричні цілі або використовують ту саму назву, що й партія, діяльність якої була зупинена або розпущена. У визначенні звертається увага й на склад таких партій. Зокрема, в «партії-заміннику» можуть бути особи, які мали аналогічні посади в попередніх партіях, що були заборонені або розпущені. Такі партії також можуть

бути об'єктом заборони або розпуску. В сучасній боротьбі з «троянськими» партіями, варто звернути увагу на цей історичний приклад.

Стосовно процедури заборони, то вона полягає у тому, що Уряд мав негайно повідомити Першого Голову Вищого адміністративного суду стосовно постанови, за якою партія була розпущена. У свою чергу, Мандатна палата Вищого адміністративного суду, відповідно до своїх повноважень, протягом 15 днів з дня отримання такого повідомлення приймає рішення про те, які особи мають втратити депутатський мандат.

У травні 1936 року був прийнятий новий, набагато більш радикальний Закон про оборону держави (Zákon o obraně státu) [16]. Розуміння вже неминучої нової війни, примусили законодавця діяти відповідно. Так у ст. 39 Закону можемо побачити відсылку на вже згаданий Закон охорони республіки. Стосується це покарання за поширення інформації щодо підготовки та заходів мобілізації чехословацьких військ. Так, покаранню підпадає оприлюднення такої інформації навіть, якщо вона не була надрукованою. Закон перетворює всю державу і особливо прикордонні райони на бойову одиницю, яка готується до війни, що насувається. В умовах широких дискреційних повноважень уряду, значною мірою скасовуються конституційні гарантії та конституційні права. Закон передбачає у разі потреби воєнний стан навіть у мирний час. Таким чином, держава «випереджає тоталітарну війну тоталітарним миром». Як зазначає К. Ловенштайн: *«...можна сміливо стверджувати, що, всупереч усім очікуванням, Закон зберіг внутрішній мир у державі, стабільність республіки і, з належними застереженнями, верховенство права»* [10, с. 643].

Висновки. Сьогодення ставить нові серйозні виклики перед ліберальними демократіями Європи. Автократії, використовуючи гібридні методи агресії, намагаються досягти внутрішньої дестабілізації усередині демократичних держав.

Беручи це до уваги, є доречним звернутися до концепції демократії, що здатна себе боронити (войовнича демократія) з метою протидії потенційним загрозам. Прикладом таких загроз, може бути діяльність політичних партій, котрі, користуючись принципом політичного плюралізму демократичних режимів, діють з метою ліквідації самої демократії.

Розумне використання войовничої демократії потребує опрацювання історичного досвіду її застосування у законах держав Європи.

Характеризуючи законодавство демократичних держав міжвоєнної Європи, можна помітити їх спільні риси, що стосуються протидії відкритих повстань, заборони публічного носіння воєнізованої уніформи, певного обмеження сво-

боди слова тощо, обмеження права посадовців на участь у політичних партіях тощо.

Особливу увагу варто звернути на законодавство саме першої Чехословацької республіки. Будучи оточеною авторитарними режимами, ця держава була прикладом демократизму, республіканізму та не хтувала застосуванням войовничої демократії для конституційного демократичного ладу.

Так, закони 1923, 1933 та 1936 років, котрі були націлені на захист демократичного режиму, допускали обмеження певних прав та кримінальну відповідальність за створення та участь в організаціях, котрі націлені на повалення конституційного ладу. Варто зазначити, що останній закон 1936 р. значно обмежував громадянські права. Подібна радикалізація дій зумовлена небезпекою війни, що наближалася.

Список використаних джерел:

1. Є. Магда. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: КАЛАМАР, 2017. 268 с.
2. Постанова Верховного Суду про апеляційну скаргу Політичної партії «Опозиційна платформа – За життя» на рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду від 20 червня 2022 року : Постанова; Верховний Суд від 15.09.2022 № П/857/8/22 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/vc8_2780-22
3. Бандурка, О. М., Швець, Д. В., Бурдін, М. Ю., Головка, О. М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків: Майдан, 2020. 618 с. ISBN 978-966-372-787-5.4
4. Loewenstein, K. «Militant Democracy and Fundamental Rights I.» *The American Political Review*. 1937, vol. XXXI, no. 3, pp. 417–432. URL: <https://www.jstor.org/stable/1948164> (date of access: 06.06.2023).
5. Santos J.-A. Constitutionalism, Resistance and Militant Democracy. *Academia.edu Share research*. URL: https://www.academia.edu/42721627/Constitutionalism_Resistance_and_Militant_Democracy (date of access: 06.06.2023).
6. Kirshner, Alexander S. *A Theory of Militant Democracy: The Ethics of Combatting Political Extremism*. New Haven: Yale University Press, 2014. ISBN 978-0-300-18824-0.7
7. Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey [GC], 41340/98, 41342/98, 41343/98 та ін. Judgment 13.2.2003 [GC]. URL: [https://www.eods.eu/elex/uploads/files/57baf1ce28e2b-CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20\(THE%20WELFARE%20PARTY\)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY.pdf](https://www.eods.eu/elex/uploads/files/57baf1ce28e2b-CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20(THE%20WELFARE%20PARTY)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY.pdf) (date of access: 06.06.2023).
8. Invernizzi Accetti, Carlo, and Ian Zuckerman. «What's Wrong with Militant Democracy?» *Political Studies* [online]. 2017, vol. 65, no. 1, pp. 182–199 [cit. 2020-07-03]. DOI: 10.1177/0032321715614849. ISSN 0032-3217. URL: https://www.researchgate.net/publication/301733767_Whats_Wrong_with_Militant_Democracy (date of access: 06.06.2023).
9. Дейвіс, Норман. Європа. Історія. Київ, 2000. (Norman Davies. *Europe. A History*.)
10. Loewenstein, K. «Militant Democracy and Fundamental Rights II.» *The American Political Review*. 1937, vol. XXXI, no. 4, pp. 638–658.13. URL: <https://www.jstor.org/stable/1948103> (date of access: 06.06.2023).
11. CASE OF LEYLA ŞAHİN v. TURKEY (Application no. 44774/98) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-70956> (date of access: 06.06.2023).
13. ČESAR, Jaroslav; ČERNÝ, Bohumil. *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938. II, (1930–1938)*. Praha: ČSAV, 1962. 584 s.
14. Zákon 50/1923 Sb. na ochranu republiky úplně a aktuální znění. ASPI. URL: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/3259/1/2/zakon-c-50-1923-sb-na-ochranurepubliky?vtextu=Zákon%20č.%2050/1923%20Sb.,%20ze%20dne%201923.%20na%20ochranu%20republiky.#lema0> (date of access: 06.06.2023).
15. Zákon 201/1933 Sb. o zastavování činnosti a o rozpouštění politických stran úplně a aktuální znění. ASPI. URL: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/5791/1/2> (date of access: 06.06.2023).
16. Zákon 201/1933 Sb. o zastavování činnosti a o rozpouštění politických stran úplně a aktuální znění. ASPI. URL: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/5791/1> (date of access: 06.06.2023).

Сергійчук В. І.,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії світового українства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0003-9255-8086

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: ЗАКОНОМІРНОСТІ НАГРОМАДЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЕНЕРГІЇ ВІДРОДЖЕННЯ

THE UKRAINIAN STATEHOOD: PATTERNS OF ACCUMULATION OF REVOLUTIONARY REVIVAL ENERGY

Понад тисячолітня історія української державності тричі означена її поразками й періодами відродження. Вперше це сталося після падіння Галицько-Волинського князівства в 1349 році, що завершувало княжу добу в нашій історії. Аби повернути право бути господарем на своїй землі, українцям необхідно було витворити новий політичний провід, оскільки попередній у більшості пішов на службу до чужинської влади.

Тож відтепер його творення розпочинається з козацької старшини, яка бере на себе роль проводу над народними масами, в яких усе більше проявлялося національне ество, що супроводжувалося нагромадженням революційної енергії. Вона вибухне в середині XVII століття національною революцією, яка започаткує нову добу української державності – Гетьманщину.

Її втрата для українців станеться в 1764 році, коли російська імператриця Катерина II позбавить гетьмана Розумовського влади й запровадить правління Другої Малоросійської колегії, яка невдовзі ліквідує всі ознаки українського автономного ладу. Проте пам'ять про цю героїчну епоху та її традиції Москва не змогла знищити, відтак українська державність у формі Української Народної Республіки відродиться 1917 року новим вибухом революційних мас, провід над якими візьмуть політичні партії соціалістів.

Оскільки він не зумів спрямувати соціально-політичні гасла революційної боротьби в Україні в національне русло, надати їй виразно національний характер, то критична маса нової енергії була змарнована, а українці в 1920 році вдруге втратили державність на власних теренах. Відтак змушені будуть понад 70 років шукати нові шляхи її нагромадження. Успіху досягнуть у 1991 році, коли комуністи й націоналісти об'єднуються в парламенті ще радянського зразка.

Історія засвідчує: нагромадження революційної енергії в бездержавний період для відродження самостійної України прискорюється з кожним разом удвічі: майже 300 років (1349–1648), майже 150 (1764–1917) і майже 75 (1920–1991).

Ключові слова: українська державність, етапи відродження, закономірності нагромадження революційної енергії.

The more than thousand-year history of Ukrainian statehood has been marked three times by its defeats and periods of revival. This happened for the first time after the fall of the Galicia-Volyn principality in 1349, which ended the princely era in our history. In order to regain the right to be the owner of their land, Ukrainians had to create a new political leadership, since the majority of the previous ones went to serve foreign authorities.

Therefore, from now on, its creation begins with a Cossack foreman, who takes on the role of guiding the masses of the people, in whom the national identity was increasingly manifested, accompanied by the accumulation of revolutionary energy. It will explode in the middle of the 17th century as a national revolution, which will usher in a new era of Ukrainian statehood – the Hetmanship.

Its loss for Ukrainians will occur in 1764, when the Russian Empress Catherine II will deprive Hetman Razumovsky of his power and introduce the rule of the Second Collegium of Little Russia, which will soon eliminate all signs of the Ukrainian autonomous system. However, Moscow could not destroy the memory of this heroic era and its traditions, so Ukrainian statehood in the form of the Ukrainian People's Republic will be revived in 1917 with a new explosion of revolutionary masses, led by socialist political parties.

Since he failed to direct the socio-political slogans of the revolutionary struggle in Ukraine in a national direction, to give it a distinctly national character, the critical mass of new energy was wasted, and in 1920 the Ukrainians lost their statehood for the second time on their own territory. Therefore, they will be forced to look for new ways of accumulating it for more than 70 years. Success was achieved in 1991, when communists and nationalists united in the still Soviet-style parliament.

History testifies: the accumulation of revolutionary energy in the stateless period for the revival of independent Ukraine doubles every time: almost 300 years (1349–1648), almost 150 (1764–1917) and almost 75 (1920–1991).

Key words: Ukrainian statehood, stages of revival, patterns of accumulation of revolutionary energy.

Хліборобство з огляду на повніше забезпечення людини в доісторичні часи не стимулювало наших предків до творення власної збройної сили, відтак для українців воно є не лише заняттям, але й формою життя. А досвід історії переконує, що такі нації не виявляли значних здібностей творити свої держави. Їх суспільне життя визначали слабо об'єднані земельні громади. На той час державотворчими, в тому числі й на розселеннях наших предків, були кочові народи, оскільки спосіб життя останніх змушував їх весь час бути в пошуках засобів до існування. А це стимулювало витворення з внутрішніх ресурсів нової творчої енергії.

І так повторювалося в історії не раз – тих, хто вирощував хліб і втрачав навика воїна, завойовували прибульці із степів – від кімерійців до східних слов'ян. І лише допоки князівські дружини, що витворилися Рюриковичами, гартували свій військовий характер, існувала могутня держава Русь. Коли ж вони, «осівши по уділах-волостях, стали хліборобами, стратили войовничий дух, а з ним і здатність боронити свою державу від кочовників», то це, як справедливо пише Павло Кашинський, і стало причиною занепаду Київської держави [1].

Подібна доля чекала в майбутньому і Галицько-Волинську державу. Її засновник Роман Мстиславович, пам'ятаючи про плачевні наслідки з'їзду князів у Любечі 1097 року, скликає на початку 1205 року нове зібрання такого рівня, але вже з метою об'єднати всі руські землі: «... до Треполля приїхали Рюрик, Роман, а й Ростислав приїхав, що був у свого шурина в Переяславі. Тут вони переговорювали про волости (й хотіли поділити їх відповідно до того), хто як потерпів за Руську землю. Але диявол довів до, в тому числі великого замішання. Роман піймав Рюрика, післав (його) до Києва й постриг у черці, так само його жінку й дочку (свою жінку), що їх був відправив. Сина ж Рюрикового (Ростислава) й його брата Володимира взяв зі собою» [2].

Більше того, Роман Мстиславович, володіючи Києвом, після Трипільського з'їзду князів його залишає й повертається до Галича, звідки невдовзі переносить свою столицю до Володимира Волинського. Очевидно, не зрозумів значення Києва для розбудови своєї держави, вважаючи більш важливим західний регіон українських земель, який менше потерпав від набігів половців і був ближчим до Європи.

Залишення Києва у майбутньому буде оцінюватися негативно. Зокрема, без такої столиці, вважали в ХХ столітті, «будемо пустоцвітом, вічними ізгоями, народом окаяним, Богом проклятим, без Столиці, скільки б не перемагали ми – не досягнемо останньої і найбільшої перемоги, яка ім'я нації запише в книгу вічної життя; бо лише через перемогу можемо наповнити дійсність правдою, яка горить в нас!» [3].

Також не зрозуміли значення Києва в цьому плані ні Данило Галицький, ні його нащадки. Відтак поступово Наддніпрянина, а згодом і власне західні землі нашого народу потрапляють під чужоземне панування. З 1349 року в нашій історії настає період повної бездержавності – уже без проводу у вигнанні, як це було з нащадками Романа Мстиславовича. Панівна верхівка, як правило, пристосовувалася до нових реалій, дбаючи насамперед про власне благополуччя й збагачення – від Кривської до Люблинської унії, скажімо, на латинство перейшло понад 300 українських шляхетських родин.

Відтепер українці справді опиняються зовсім в іншій ситуації. Бо вони змушені не тільки класти голови в нещасливій битві проти татар на Ворсклі 1399 року, де поляків немає, а й кривавитися заради порятунку Польщі в битві під Грюнвальдом 1410 року. Правильно наголосив свого часу Ярослав Оріон, що «в цьому останньому бою наше лицарство віддавало життя за чужу справу, іменно за Польщу, яка Україні ніколи добра не бажала» [4].

Не сприяє нагромадженню революційної енергії відродження й церква, яка й надалі очолюється присланими з Царгороду греками. Вони тепер більше часу проводять у Москві, ніж у Києві. Щоправда, її пробує боронити великий князь Витовт (1392–1430), який видає універсал в обороні Київської православної митрополії й намагається піти за прикладом Болгарії й Сербії, аби в релігійній політиці добитися незалежності від Царгороду. Не бажуючи латинізувати Литви й України, він погоджується на розроблений новим київським митрополитом Григорієм Цамблаком проект релігійної унії з Ватиканом. Втілювати його в життя вже доведеться наступникові – Ісидору, який на Флорентійському соборі (1438–1439) в присутності візантійського імператора й патріарха одержав не тільки благословення на унію Київської митрополії, а й став кардиналом і папським легатом на Литву й Україну.

Маючи доручення об'їхати з унійною місією Східну Європу, Ісидор у Москві був заарештований, бо там вважали всіх прихильників унії зрадниками. До речі, скориставшись з її проголошення, там самочинно оголосили власну автокефалію, а місцевого духовного провідника Іону – митрополитом всієї Русі.

Відтак процес українського відродження гальмувався й тому, що його провідна верства залишалася несконсолідованою. Частина її орієнтувалася на Рим, інші – на Царгород, треті – на Москву, що впевнено набирала політичної ваги в тогочасному світі, позбувшись 1453 року релігійної залежності від Візантії.

Москва в цей час не тільки перебирає роль центра християнського світу на Сході, а й проголошує себе Третім Римом, використовуючи одруження князя Івана III на племінниці останнього візантійського імператора Палеолога

й корону Мономаха, яку вкрав у Києві 1169 року Андрій Боголюбський. Відтепер Іван III – цар Московський і всієї Русі, «новий Костянтин» за візантійською традицією. Монах-українець Філофей з псковського монастиря пише до нього: «Благословенне місто Москва. Два Рими впали, але третій стоїть, а четвертого ніколи не буде».

У Москві відтепер посилено розвивають пропагандистську концепцію про право на кївську спадщину, зокрема, там висувають план про підпорядкування «блокам'яній» столиці всіх історичних земель Русі – аж до Вісли. Зрозуміло, як «наступниця Візантії – Другого Риму» Москва воліла бачити під своєю кормигою також Босфор з Дарданеллами і Грецький архіпелаг.

У такій надзвичайно трагічній ситуації уродженець Полтавщини князь Михайло Глинський, що перед тим вчився в Європі, брав участь у війнах, які відбувалися в Італії, Іспанії, Франції, долучився до тогочасного руху гуманізму й ренесансу, першим спробував повернути право українському народові бути господарем на своїй землі. Як маршалок двору великого князя Михайло Глинський громадить навколо себе тодішню українську еліту, обсадивши нею всі державні посади Великого князівства Литовського.

Серед політичної еліти Великого князівства Литовського вже навіть снували задуми про перетворення його на Руське зі столицею в Києві, як цього добивалася так звана руська партія. Однак він шляхом перевороту не пішов. Зрозумівши, що жоден із сусідів українського народу не є його щирим приятелем, а лише мудрує, як краще поживитися за рахунок нашої бездержавності, він покинув Вільно, переселившись до своїх турівських маєтностей, звідки й розпочинає підготовку повстання проти польсько-литовської влади.

Уже на перших порах Глинському вдалося захопити Мозир, Слуцьк, обложити Овруч і Житомир. Однак, коли в квітні 1508 року дійшло до головних битв, то основний союзник – московський князь – не з'явився у визначене місце. Глинський подався зі своїм відділом до Орші, де мали бути московські війська, але ті відступили за Дніпро, підписавши невдовзі мир з Литвою. Вимушений прибути до Москви Михайло Глинський там був заарештований і кинутий у в'язницю, де він і помер 15 вересня 1534 року.

Таким чином, перша спроба повстання за відродження незалежності України виявилася невдалою. Що ж тепер залишалось нашим предкам:

ставати до боротьби за свою волю, за власну гідність чи з опущеною головою йти на самознищення? Відомий дослідник з діаспори Юрій Литвиненко з цього приводу відповідав: «Боротьба за власну гідність, за право говорити на своїй мові, жити по звичаях своїх дідів – з одного боку, і за право користати з плодів своєї праці – з дру-

гого, це є ті два моменти, що керували і продовжують керувати діями кожного народу. У одних, там, де королі або князі встигли виповнити свою і створили міцну державу, соціальна боротьба проводиться завжди в внутрідержавних, національних рамках. У других, народів поневолених, які вже загубили власне обличчя і розлялись у чужому їм національному морі, соціальна сторона питання часто бере верх над національною. В українських умовах ці два питання переплелися остільки, що без розв'язання одного розрішити друге стало цілком неможливо» [5, с. 16]. А без власного політичного проводу про це не ставало і думати. Ситуація складалася критичною: «поневолений, зведений до стану рабів народ, позбавлений своєї освіченої і організаційно-здібної вищої верстви, яка могла б служити йому проводирем у визвольних змаганнях; безправна, майже загнана у підпілля, православна церква; безлич, на всіх кордонах, жорстоких ворогів, чекаючих першої можливості прогнати окупанта, щоб самому сісти на його місце – все це не залишало жодної надії українському народові на ліпші часи» [5, с. 15].

Та придушена й приспана революційна енергія українства починає непомітно перетікати спочатку з привіслянських теренів у Дике поле, де чорнозем витворює новий тип хлібороба, який готовий постояти за себе й за Україну збройно. До них згодом активно прилучаються й мешканці прикордонних поселень Поділля й Київщини, які спочатку сезонно виїжджають у степ для різних промислів, повертаючись восени з надбаними дарами природи, але потім, коли польсько-литовська влада підпорядковує собі там землю, перебираються на нові місця в Дикому полі.

З часом з'являються сезонні, а потім і постійні поселення ухадників на промисли на дніпровських островах нижче Черкас аж до порогів. Туди більше подавалися водним шляхом з Верхнього Подніпров'я, басейнів Прип'яті й Десни, де більше займалися рибальством, мисливством і збиральництвом, оскільки хліборобство не було таким інтенсивним, як на чорноземах. Тут же можна було займатися як уже звичними в місцях виходу промислами, так і новими: розробляти селітру в степових могилах, їздити за сіллю до солоних озер і лиманів у Причорномор'ї тощо.

Ця категорія вільних людей якраз найбільше починає продукувати революційну енергію. До них пізніше пристають й інші представники активного населення. З огляду на ці обставини степове пограниччя і дніпровські острови інтенсивно залюднювалися. І це було цілком законно, адже з кожним роком охочих перейти в стан незалежних людей, тих, що вийшли з-під влади свого господаря, ставало дедалі більше. Однак після того, як з 80-х років XV століття кримський хан розпочинає грабінницькі набіги на українські землі, то і ухадники на дніпровсь-

ких островах, і степові хлібороби першими відчувують на собі жорстокість орди.

Це змушує тамтешніх мешканців братися до зброї, оскільки польсько-литовська влада виявилася неспроможною захистити українське населення від постійно наростаючої кримськотатарської агресії. Тривалий час орда безперешкодно вторгалася глибоко в український етнічний масив, доходила аж до поліських боліт, грабуючи й спопеляючи великі території. В огнищах гинуть міста і села, тисячі й тисячі української людності потрапляють до страшного полону.

Тож необхідність жити в постійній готовності до відсічі агресії орди змушувала господарів дикого степу й дніпровських островів гуртуватися спочатку в невеликі ватаги, а пізніше у досить сильні воєнні дружини, щоб захищати власне життя. Кримський хан і турецький султан першими звернули увагу на ту збройну силу, що народжувалася у пониззі Дніпра. Якщо Варшава, аби не накликати війни на свої терени, всіляко відхрещувалася від ухадників, що шарпали турецькі купецькі каравани й відганяли табуни коней у степу, тобто, зачіпали інтереси Блискучої Порти, то Стамбул уже знав, як іменувати цих одчайдуш – козаками.

Українські обставини формують зовсім інше суспільне явище з тих, хто не хоче бути приреченим на неволю, а бореться за власну гідність. Тож правильно підмітив І. Рибчин, що «запорозькі козаки розраховували головно на внутрішні психічні динамічні сили, як завзяття, наполегливість, ентузіазм боротьби за свободу і добро своїх рідних. Ці внутрішні прояви ентузіазму невгаваючої боротьби мали для них куди більшу вартість і значення, ніж фортеці, замки та оборонні мури, будовані лицарями і населенням західної, південної і центральної Європи» [6].

І ті історичні обставини, в яких опинилися українські землі після втрати нашим народом власної державності й посилення ординських нападів, стихійно творили збройну силу для самозахисту. На межі двох світів – осілого, хліборобського, і войовничого, кочового, – вона формувалася в сплаві обох традицій. Український хлібороб, аби гарантувати життя своїм рідним, захистити свою землю, свою хату, змушений був, ідучи за плугом, тримати при боці шаблю. Відтак він засвоював войовничі прикмети, притаманні ординцям, не втрачаючи і своїх традиційних хліборобських рис. Тож саме «у синтетичному сполученні обох характерів склався новий тип української людини – козака» [7].

Таким чином, власні державотворчі риси українство відгранювало через творення вільного хлібороба чи промисловця, який буде здатний збройно захищатися й водночас поважати право кожного на своє самоврядування. І цей демократичний державницький поступ виявиться справді новаторським і досі неповторним. Треба було лише комусь узяти на себе

обов'язок відродити старокиївську військову традицію, прив'язатися до неї самим і в'язати козацьку силу й акумулювати революційну енергію нації. Таку місію взяв на себе князь Дмитро Вишневецький, нащадок турово-пинських Рюриковичів, який усвідомив, що тоді саме тут – на межі Дикого поля – вирішувалася подальша доля українства. Зрештою, це для нього було не чужим, бо засвоїв уже з родинного звичаю те кредо, яке набагато пізніше гетьман Іван Мазепа вразить твердо й однозначно: «Же през шаблю маєм право».

І князь Вишневецький пішов туди, де можна було згуртувати сильних духом, і вкласти цю шаблю в руки тим, хто мав з ним спільний дух – одвічної стихії боротьби. Це було «об'єднання людей одного духу, гарячої віри і випробуваного характеру! Людей ідеї» – якраз ці слова Дмитра Донцова найкраще характеризують запорозьку спільноту, яку зібрав Дмитро Вишневецький.

Об'єднавшись під захистом Хортицької твердині, ті ухадники відчули свою силу. Вони не лише впевненіше почували себе під захистом укріплених мурів на дніпровському острові, а й мали базу, з якої могли робити вилазки в пониззя Дніпра чи заглиблюватися в степ. Саме тут Дмитро Вишневецький об'єднав розпорошених по дніпровських плавнях низовців, прилучив до них той хліборобський елемент з межі Дикого поля, який уже набув добрі навички військового ремесла. Отже, він визначив напрям творення власне української збройної сили, що мала органічний зв'язок із землею.

У цьому якраз і виявилася його державна і військова далекоглядність, бо заснування організованого збройного осередку на Хортиці – це й цеглина у підмурівок відродження української держави. Бо той осередок української збройної сили на Малій Хортиці взяв на себе функцію не лише оборони південного пограниччя. Висунувши так далеко в степ центр свого військового відродження, наш народ уперше за багато століть повертав собі право відновлювати господарство на величезних просторах чорнозему, втрачених з падінням Русі.

Рахуючись із збройною силою козацтва, котре постійно використовував, польський уряд думав над тим, як зашкодити поширенню його впливу, ізолюючи від народних мас. Тому історичним парадоксом для Речі Посполитої було залучення до своїх військово-політичних планів не тільки реєстрового козацтва, а й запорожців і взагалі не вписаних до реєстру, що втягувало під прапори козацької ідеї все нові й нові маси українства. Це особливо чітко проявилось під час козацько-селянських повстань наприкінці XVI століття.

Окремі представники польської еліти бачили вихід у тому, щоб примирити Річ Посполиту з українським козацтвом. Наприкінці XVI століття київський католицький єпископ

Йосиф Верещинський запропонував створити своєрідну козацьку державу на Задніпров'ї. Зокрема, передбачалося передати в юрисдикцію Війська Запорозького всіх земель на схід від Дніпра. До козацької держави, на чолі якої мав стояти князь, передбачалося включити українські й білоруські землі від Запорожжя до Орші. На них планувалося розмістити 13 полків: князь зі своїм відділом повинен був одержати на утримання Переяслав «з усіма хуторами», а козацький гетьман розташувався б у Лубнах і його околицях, інші військово-територіальні одиниці – в Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславі й Радомлі [8].

І хоч цей проект був нереальний, він свідчить про існування уже принаймні ідеї козацької автономії через військово-територіальний полковий поділ, про вимоги рівності козаків зі шляхтою і навіть про окремий козацький народ з правом на власну політичну організацію. Очевидно, зовсім не випадково в середині 1590-х років у шляхетському середовищі кружляли чутки, що козаки хочуть заснувати окрему республіку на чолі з Наливайком як князем.

Військове мистецтво українських козаків викристалізувалося в різних аспектах збройної боротьби. Передусім у відсічі турецько-татарської агресії, яка постійно супроводжувалася жорстоким кровопролиттям. Саме дніпровська вольниця була у цій боротьбі авангардом, саме на неї із сподіванням звертала погляди вся Європа, що тремтіла перед грізною силою Османської імперії. Важкі битви з арміями турецького султана і кримського хана мобілізували внутрішні сили України; досвід, одержаний у цих битвах, сприяв зростанню військової майстерності всього народу.

Але козацька енергія продовжувала нуртувати й далі, якої нагромаджувалося все більше й більше, і завданням польської влади було знову випустити її, аби вона не змогла остаточно сформуватися в дієвий національно-визвольний рух, чого дуже боялися в Речі Посполитій. І мали підстави, бо з самого початку свого гетьманування Сагайдачний ставить перед дніпровською вольницею головне завдання – «свободити руський народ від підданства і ярма рабського», що означало, як стверджував його біограф Касіян Сакович, – «вольності набути».

Однак зупинили цей рух не так поляки, як Москва, де вже давно планували використати енергію українського козацтва в своїх інтересах. Для цього було використано православних патріархів Сходу, котрі, регулярно відвідуючи «білокам'яну» для одержання милостині, а відробляти її ревною агітацією українства сподіватися саме на Москву щодо свого майбутнього.

Тому й виникає питання, чому той же Петро Сагайдачний, що вславився своїми походами на Москву, Крим і Туреччину, стає на коліна перед

східним патріархом Феофаном і просить його таємно висвятити Йова Борецького на київського православного митрополита, який тоді заявляв, що українців пов'язує з москвинами «одна віра, одно Богослуження, одне походження, язик і обичай».

Цілком резонно виникає й ще одне питання: чому, маючи вже такий потужний військовий потенціал, з яким рахувалися не тільки у Варшаві й Москві, а й у Європі й Туреччині, козацтво не ставить питання про заснування власної церкви? Адже напередодні Хотинської битви гетьман Сагайдачний мав під зброєю 41 900 козаків. Воістину, навіть не зажевріла тоді в козацького гетьмана державницька думка просити висвятити свого, українського патріарха в Києві, в справі якого не могли б втручатися ні москвини, ні поляки.

У той же час Петро Сагайдачний погоджується за порадою Феофана присягнути, що ніколи не буде воювати проти Москви, розкаюючись за свій недавній похід і просячи в того відпущення за це гріхів. Відтак Феофан запевняв українського гетьмана, що в тому поході немає ніякого гріха і його, зрештою, легко загладити війною проти невірних, тобто підштовхував козаків виступити проти Туреччини, яка вже готувала величезну армію під Хотин. Крім того, патріарх підмовив гетьмана, аби той написав листа до недавно настановленого там патріарха і його сина – царя Михайла Романова, розсипаючись перед ними похвалами.

За підтримки козацтва, Йов Борецький, який прибув до Києва зі Львова вже відвертим москвофілом, очолює антиунійний рух, відтак не прислухається до пропозиції греко-католицького митрополита Вельяміна Рутського щодо створення спільного українського патріархату в Києві. В Україні розпочинається війна «Русі з Руссю», яка буде супроводжуватися не тільки релігійною полемікою, а й освячуватися кров'ю прихильників тієї чи іншої конфесії. Уніати вперто боронитимуться проти спроби поляків повернути їх на римокатолицизм, а православний митрополит Борецький проситиме московського царя Михайла Федоровича взяти Україну під свою опіку.

А в листах православних владик до Москви згадуватиметься і про нібито спільне походження двох народів. Зрештою, Йов Борецький, Ісає Копинський, Захарія Копистянський визнавали за московськими князями, а потім і царями право на Київ й українські землі.

Цілий комплекс ретельно спланованої акції щодо взяття під контроль українського духовенства, що має великий вплив на козацтво, з часом дає Москві можливість наполегливо втілювати в життя ідею підпорядкування останнього православному цареві. Тож після заяви митрополита Копинського 15 серпня 1632 року на козацькій раді в Черняхівській діброві про

необхідність підпорядковуватися московському цареві через два місяці цю тезу повторює гетьман Андрій Діденко. На зібраній ним у Корсуні раді в жовтні 1632 року ухвалили: «будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Руси, чтоб государ их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они, белорусцы и черкасы, учнут за свою веру стоять по Днепр» [9, с. 129].

Як бачимо, ці «лутчие люди» вже готові були до того, аби православна віра поширювалася тільки до Дніпра. Чи розуміли наставлені за ініціативою Петра Сагайдачного владики відновленої Київської православної митрополії, що вони задля задоволення своїх амбіцій, які вимірюються кількістю одержаних у Москві соболів, ведуть свою паству в пастку, з якої буде неможливо вибратися?

Це в Москві добре розуміли, як можна використати українське духовенство, яке закликає свою паству кидати рідну землю і йти на чужину працювати на єдиновірного православного. Особливо цей процес набуде бурхливого розвитку після поразок козацько-селянських повстань у другій половині 1630-х років. Документи 1638 року, наприклад, стверджують про бажання роменських черкас перейти спочатку одинаками, потім десятками, зрештою сотнями.

Тоді ж просяться під руку православного єдиновірного царя монахи Густинського монастиря, біженці з гадяцького городища, а 11 червня 1638 прийшли до Білгорода 4000 українців, прохаючи переселити їх «в Красний город на Корочю». Водночас зростає потік запорозького козацтва і в пониззя Дону: «А запорозских черкас у них в Азове и на Дону з 10.000 человек; и ныне к ним в Азов запорозские черкасы идут безпрестанно многие люди. А русских де людей из государевых украинных городов к ним в Азов и на Дон не прибыло нисколько...» [9, с. 203].

Проте Москва запізналася, оскільки Запорозька Січ уже перебрала на себе політичний провід українського народу, який втратила колись наша православна шляхта. Загальна рада, яка з самого початку заснування Січі стає найвищим органом самоуправління, вирішувала найрізноманітніші питання життєдіяльності запорожців, проблеми війни і миру, взаємин із сусідами, вибори старшини. Загальна військова рада, в якій кожен козак мав право голосу, скликалася, як правило, двічі-тричі на рік – 1 січня, на другий-третій день після Великодня й 1 жовтня.

А в міжчасі управляла кошова старшина, яка обиралася з найбільш довірених загальній масі козацтва звиязців, особливо ж січовий отаман, який мав беззастережну владу над кожним рядовиком від ради до ради. Звичайно, сам він не міг справитися з управлінням Січі, оскільки з розширенням розмаху військових дій з другої половини XVI ст. виникає потреба створення

постійного апарату керівництва, а також допоміжних органів управління. Відтак поступово формується структура кошової старшини, яка стане базою для функціонування генеральної старшини Гетьманщини.

Усе це в комплексі дало можливість за сто років після заснування Запорозької Січі на Хортиці підготувати не тільки народні маси до тривалої війни з таким сильним противником, яким була в ті часи феодальна Річ Посполита, а й сформувати відповідний апарат управління ними, без чого немислима була українська національна революція в середині XVII століття. Це сталося тоді, коли Богдан Хмельницький, піднявши булаву, покликав до життя своєрідну козацьку державу – Гетьманщину. Це була, за словами зарубіжного вченого Гюнтера Штекля, золота доба для українця, його історії. Ім'я Хмельницького означало для нього майже завершену побудову окремишньої державності, виключна належність якої українському народові не могла викликати заперечення [10].

«Такої доброї нагоди, щоб наш народ з цієї неволі міг видертися, ще ніколи не було, – писав Богдан Хмельницький у березні 1652 року. – Не лишали ми і гірших нагод, а тепер і поготів найкращої лишати не личить, бо ляхи самі не знають, що роблять, з безмірного зухвальства самі себе хочуть погубити, а нам життя дарувати. Тому закликаю, щоб не тільки кожний козак був готовий до війни, а й кожний простий чоловік...» [11].

Та найголовнішим було те, що вже нагромадилася величезна кількість революційної енергії, якої було достатньо, аби відбулася національна революція. Хмельниччина стала й справді етапом максимальної мобілізації суспільної енергії. Творчість народних мас проявилася в небачених до того військових успіхах, в економічному піднесенні, що давало можливість вести довготривалу війну з таким могутнім противником, як феодальна Річ Посполита. Сила козацької армії визначалася чіткою організацією її комплектування, складом командних кадрів, озброєнням, матеріальним забезпеченням, моральна сила – духом народу, вихованням його на кращих військових традиціях, починаючи з часів Запорозької Січі на Хортиці.

Усе це дало можливість не тільки проголосити, а й закріпити й зміцнити міжнародно-правову основу української держави, яка існуватиме понад століття. Однак позбавивши 1764 року Кирила Розумовського гетьманської булави, царське самодержавство взялося за здійснення свого головного завдання – повного знищення українського етносу через зросійщення, що необхідно було робити делікатно, руками самих українців.

У наказі президенту Сенату і міністру юстиції Вяземському імператриця Катерина II, зокрема, зазначала: «Малая Россия,

Лифляндія і Финляндія суть провінції, которіе правятся конфірмованими им привилегіями; нарушать оные отрешением всех вдруг непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходити с ними на таком же основаниі есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостию. Сии провінції, также Смоленскую надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали глядеть, как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий есть, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провінціях; когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезли, не токмо б персонка кака была произведена в оное достоинство...» [12].

Однак у Санкт-Петербурзі добре усвідомлювали: для досягнення такого результату необхідно остаточно знекровити українське козацтво – тільки тоді, коли весь його соборний потенціал буде підірваний і збройна сила розпорошена, можна приступати до втілення в життя цього зловісного плану. Ось чому Катерина II, інструктуючи князя Вяземського, як змусити українців, щоб вони «обрусели и перестали глядеть, как волки в лесу», зробила приписку про знищення цього документу.

Царське самодержавство насамперед вирішило остаточно позбавити українську збройну силу такого важливого її резервного чинника, як слобідські полки, де «русское оседлое население было весьма редкое». З цих міркувань, як і спротиву економічній старшинській експансії на Слобожанщину через оформлення в приватну власність усе нових і нових ділянок землі, московський уряд рішуче відмовлявся передати під владу Гетьманщини цей регіон українського розселення, оскільки побоювався, що тоді гетьман може бути «великим князем і мати під своєю владою козаків донських, запорозьких... і всі козацькі роди, що по цій стороні Волги». Тому вже в 1764 році слобідські полки було ліквідовано, а наступного року на цих теренах розселення українського козацтва вже було введено подушний податок.

Після ліквідації Запорозької Січі в 1775 році вже залишалася справою техніки остаточно похоронити залишки української державності. І це робиться через ліквідацію козацького військово-територіального полкового устрою на Гетьманщині, яка в 1781 була поділена на три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, що утворювали Малоросійське генерал-губернаторство.

А коли в 1783 році замість постійного козацького війська було утворено десять карабінерних, кавалерійських полків, то це означало, що автономія Гетьманщини остаточно перестала існувати. Тому Катерина II вже не остерігалася, коли 3 травня 1783 року запроваджувала кри-

посне право в Гетьманщині та Слобожанщині. Тим паче, що вона поманила козацьку старшину російським дворянством, і та поласилася, як і колись українська шляхта, котра пішла на службу до поляків, залишаючи рідний народ без політичного проводу.

За таких умов, «народні маси ще жевріють живим вогнем, вибухають раз-по-раз живим пожежним, мають ватажків сміливих вірою і високою мудрістю, мають ще Гонту і Залізняка, але вже не мають греблі, яка б народно повинь зібрала в одне річище, не мають над собою бані, яка б запричастила ці маси духові, веж, які б переможно сформували і вивели їх до висот!

Робимось поступово народом селянським і тим самим народом неісторичним: наша культура поступово перестає бути культурою національною, стає культурою суто народною, духове життя наше відходить в провінцію, замикається селом, досконало володіємо деревом, натомість вже не маємо сил, щоб опанувати камінь. Відступаємо з городів своїх і городи наші заповнює чужоземна тьма» [13].

Відтепер українці могли хіба що заявляти: «наша воля по той бік моря». Але виникала в спогадах про козацьку збройну силу, хоч реально її на рідних теренах уже не існувало, а рідне слово в Російській імперії переслідувалося. Тоді могли більше заявляти про себе і своїх братів-наддніпрянців австрійські українці. Саме вони озвучать духовно ті золоті слова, що народилися в стольному Києві, але не були там спочатку почуті, такими потужними, воїстину божественними акордами, котрі заgrimлять на весь світ з княжого Львова: «Ще не вмерли України ні слава, ні воля!».

А заклик до національного відродження Україна почула від Великого Кобзаря з холодного Санкт-Петербурга, а потім його живе слово пролунало в Київському університеті Святого Володимира, де було створено Кирило-Мефодіївське братство. Але це саме тут після смерті Тараса Шевченка зродиться студентська «Громада» на зразок заснованої за його участю в Санкт-Петербурзі 1858 року, яка прагнути працювати для свого народу, хоча ще без проголошення боротьби за його політичні права. Але вже сповнюватиметься сподівання Великого Кобзаря на те, що «мати городів руських» поверне собі роль об'єднуючого центру всього українства – Святий Київ наш великий!

І якщо українська пісня і неписана словесність народу українського, за словами Куліша, «надхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвигнути націю свою з темряви, котра не давала духовним силам її піднятися з занепаду, а тим самим і нівечила її добробут», то ця українська молодь раптом почула Шевченкове: Світе тихий, краю милий, – моя Україно! – За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?» – і заціпеніла» [14].

Один із фундаторів Кирило-Мефодіївського братства Микола Костомаров так оцінював почуті тоді поезії Шевченка: «Страх перейняв мене... Я побачив, що Шевченкова муза роздирала заслону народного життя. І страшно, і солодко, і захоплююче було глянути туди!.. Тарасова муза прорвала якусь підземельну загату, вже кілька віків замкнену багатьма замками, припечатану багатьма печатями, засипану землею, навмисно поорану і засіяно, щоб сховати для потомства навіть пам'ять про місце, де знаходиться підземна порожнеча: Тарасова муза сміливо ввійшла в ту порожнечу з своїм невгаслим світильником і відкрила за собою шлях і свіжому повітрю і людській цікавості» [14].

Коли ж у Галичині заснуються перші політичні партії, то і на Наддніпрянщині за цим прикладом розгорнеться рух гуртування в організації, що виступатимуть за права української нації. Першою такою стане «Братерство тарасівців», до створення якого долучилися харківські й київські студенти, оголосивши 1891 року біля могили Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі програму власних дій: «Ми повинні віддати всі сили на те, щоб визволити свою націю...».

Подібне гасло буде виразно заманіфестоване 1898 року віршем Івана Франка «На великі роковини» про ювілей Хмельниччини, що дасть можливість розвинути програму української державності Юліана Бачинського «Україна ірредента» від 1895 року промовистим гаслом Миколи Міхновського на Шевченківському відзначенні в Полтаві 1900 року – Самостійна Україна! І це гасло стане програмою діяльності першої політичної партії на Наддніпрянщині – Революційної Української партії.

До її осередків у регіонах залучається насамперед студіююча молодь, яка під проводом досвідчених громадських активістів налагоджувала контакти в різних куточках українського розселення.

Зокрема, основним центром творення української національної політики в Російській імперії був тоді Санкт-Петербург, оскільки тут працювали різноманітні українські інституції: студентські земляцтва, товариства, клуби, друкувалися часописи (з 1906 року виходив українською мовою часопис «Вільна Україна»), а в Державній Думі навіть засідала «своя» фракція. Але після поразки російської демократичної революції 1905 року реакція досить швидко переходить у наступ. Українству доводиться виправдовуватися, пробувати пояснити зросійщеному українському громадянству й російській інтелігенції мовою останньої про себе.

Саме з цією ж метою в Москві засновується щомісячний російськомовний журнал «Украинская жизнь», який став справжньою трибуною українства в Росії – трибуною майже єдиною, бо російська преса взагалі неприязно ставилася до українського руху. Між іншим, «Украинская

жизнь» регулярно вміщувала на своїх сторінках анкети, в якій найвидатніші представники російського громадянства висловлювали свої погляди на українську справу. І Петлюра, який спеціально переїхав сюди, через кілька місяців став душею колонії в Москві. Ніхто не вмів краще за нього керувати зборами, втихомирити надто запального промовця, спокійно, але твердо кликати до порядку і вводити працю зборів у межи».

Не тільки відізветься на поклик України Кубань, не лише виходитимуть з етнографічного сну Українські Петербург та Москва, а й за далеким океаном запросять рідної української церкви переселенці до США і Канади, щоб не розчинитися в московському православ'ї чи серед польських католиків. І Митрополит Андрей Шептицький зі Львівської Святоюрівської гори поблагословить утвердження українства в Північній Америці, відправляючи туди не тільки освічених священників, а й свого єпископа.

Водночас знову порушується питання про поєднання з братами за карпатськими перевалами як релігійно, так і політично. І йшлося не лише про регіон відділений Тисою від придунайської рівнини, а й на всіх теренах, які перейшли 1646 року з православ'я на греко-католицизм.

І в 1917 році цієї загальнонаціональної революційної енергії виявилось достатньо, аби вдруге відродилася українська державність, яка 22 січня 1918 року уконституюється в самостійну, а рівно через рік – і в соборну. Зрештою, і столиця українства повертається до Києва. З «низького» народу стаємо поступово в горинні й муках знову суверенним народом – нацією, що вже має під собою власну землю, а над собою власне небо, й що несе в самому в самому собі свій власний авторитет, що чує в самому собі своє право і свою правду. Вчора сміялися з нас – сьогодні ненавидять, камінь, що його одкинули будівничі, лягає в основу нового міста, об'явленої столиці й з цього каменя мають возноситися духові вежі! Що глибше усвідомлюємо себе як націю державну, то яскравіше бачимо, як гряде наша Столиця, і Столицю більше не мусимо шукати по чужих світах...» [15].

Це було друге відродження державності нашого народу, яке тоді, до речі, сприяло іншим поневоленим націям добитися своєї незалежності. Крім того, соціально-політичні ідеї революції в Україні, наголошував Дмитро Вершиник, «співпадали з національними завданнями української визвольної боротьби, бо українські народні маси відчували в першу чергу гноблення від чужого російського панства і буржуазії» [16].

Однак замість того, щоб скерувати соціально-політичні гасла революційної боротьби в Україні в національне русло, надати їй виразно національний характер, українські соціалістичні партії «з перших же днів недооцінювали національних завдань револю-

ції, а через це й саму боротьбу переключали в площину соціяльну, а не національну. Виховані на чужому (російський марксизм) політичному ґрунті, вони не розуміли самі завдань національно-визвольної боротьби та не змогли повести народніх мас» [16].

То ж, як і в козацькі часи, вміємо здобувати, але не вміємо перемагати! Через три роки кривавої боротьби змушений був законний Уряд УНР перебиратися в екзилу, як і після полтавської поразки 1709 року. Але тепер українські землі вже розділені між чотирьох сусідів...

Тож зовні здавалося, що за таких умов відродження української державності годі сподіватися в найближчий час. Проте навіть у такі найтяжчі моменти цієї боротьби, її найзагартованіші жертвовники не втрачали надії на перемогу. Найбільш проникливі в оцінці ситуації вже відчували, що необхідна критична маса революційної енергії нашого народу вже нагромадилася, як це було в середині XVII століття і в 1917 році. От тільки за яким сценарієм піде її використання – питання залишалось відкритим. З уроків національно-визвольної боротьби 1917–1921 років було однозначно зрозумілим: якщо провідна владна верства не підтримає нову спробу українства стати господарем на своїй землі, то виступ буде приречений на поразку.

І сто років тому Вячеслав Липинський написав: «Коли боротись за Державу Українську захоче сильніша – краще зорганізована і більш між собою солідарна – частина тієї старої правлячої верстви, що до того часу правила Україною в імені і при помочі метрополії. Без цього Україна від метрополії не відділиться і останеться колонією – «окраїнами», «кресами», органічно через свої верхи з метрополією зв'язаними» [17, с. XLI].

Необхідно було при цьому брати до уваги й наступну умову Липинського – щодо підтримки цієї «сепаратистичної частини» місцевої старої правлячої верстви всім своїм впливом на народ української інтелігенції. «Без такої піддержки ця сепаратистична частина не зможе прийняти народню мову та з народом в одну культурно-національну цілість об'єднатись, і не зможе устояти в боротьбі з частиною, яка буде держатись метрополії» [22].

А далі Липинський пророче озвучував наступний етап національно-державного відродження: «Коли завдяки цій піддержці інтелігенції настане сполучення в одну нову українську провідну верству старих українських панів з тими новими активними провідниками, які виділятимуться з народніх мас. Без такого сполучення не повстане нова українська провідна верства, а значить не повстане і Держава Українська. Старі пани будуть заслабі і законсервативні, а нові – замало досвідчені і зареволюційні, щоб бути в стані одні без других Україною правити» [17, с. XLI].

«Панами» в Україні в цей час стали комуністи, в тому числі й місцевого походження. І те, що вони візьмуть участь у процесі її державницького відродження ставало все очевидніше. Чи не першими це усвідомили вигнанці з рідної землі, котрі після Другої світової війни опинилися на Заході. А найбільше проголошував Іван Багряний, який утворив в еміграції Українську революційно-демократичну партію. Виступаючи з доповіддю на її II з'їзді, він, зокрема, вказував, з кого необхідно рекрутувати майбутніх революціонерів: «Але ті кадри знаходяться в КП(б)У і в комсомолі, тобто – під КП(б)У й під комсомолом, що ними розпоряджаються... Так, ці кадри під КП(б)У і під комсомолом. На державно-політичній роботі. І це всі основні кадри нації, бо все, що було політично активне і здатне до політичного життя, мусило визначитися, можливість же визначитися в офіційній сфері була і є лише одна – під егідою КП(б)У і комсомолу. А тепер інша справа, наскільки ці кадри душею і серцем належать тій КП(б)У і тому комсомолові» [18].

Зрештою, і керівник Революційної ОУН Степан Бандера тоді визнавав необхідність залучення українських комуністів до національно-визвольного руху. Цей Провідник і справді як ідеолог української національної революції у 1949 році передбачав, що «розгортання більших націонал-комуністичних акцій під час національної революції, згідно в кризовій для большевиків воєнній ситуації може відбутися в двох засадничих варіантах». За першим, «комуністи української крові в кризовому положенні большевизму та в обличчя переможного розвитку національної революції фактично зривають з московським большевизмом і відкривають проти нього фронт боротьби» [19, с. 530].

У другому варіанті націонал-комуністичних проявів Бандера бачив лише те, що «діючі в ньому комуністичні елементи не стають до активної боротьби з Москвою, а намагаються свій декларативний розрив з большевизмом і перехід на національно-самостійницькі позиції обмежити необхідним форумом пристосування до нового порядку. В дійсності такі прояви не є впливом якихось поважніших змін у внутрішній настанові, тільки тактичним засобом зовнішнього достосування до обставин, щоб перетворити їх, згідно щоб втримати що дасться з комуністичного минулого, а зокрема, щоб зберегти своє вигідне і впливове становище» [19, с. 531].

Справді, наприкінці XX століття такою верствою в Україні виявилися місцеві комуністи, які за дорученням Москви і «смотрящих» від неї партпаратчиків і кадебістів на всіх рівнях до певного часу справно тримали ситуацію під контролем. Вони чимось нагадували отих реєстрових козацьких старшин, які, перебуваючи на службі Речі Посполитої, водночас набиралися досвіду місцевого самоврядування, що дуже придалося

при формуванні органів влади Хмельниччини, коли вони з готовністю присягнули українській державі – Гетьманщині. А багато з них були покликані до її верхівки, зокрема, із Запорозької Січі, яка мала вихід і на міжнародну арену, як і до певної міри маріонеткова УРСР.

Тож в обставинах, які склалися наприкінці 1980-х, виграшним було й те, що в лавах української інтелігенції, а подекуди і серед компартійної номенклатури, виявилось багато тих, кого досвідчені ветерани визвольної боротьби у повоєнний час своєчасно легалізували з повстанських відділів, і патріотичних юнаків, яким свого часу мудрі батьки чи вчителі рекомендували вступати до технічних закладів вищої освіти або ж на російські відділення філології, де недремне око КДБ менше наглядало, ніж скажімо, на таких ідеологічних факультетах, як історичному, юридичному, журналістиці, особливо ж на відділеннях української мови й літератури...

Наша діаспора тоді підказувала й інший важливий момент: до провідної ролі у визвольних змаганнях треба підбирати і тих людей, які з ідейним наставленням сприйняли комуністичну пропаганду, але розчарувалися в більшовицькій тактиці й зненавиділи її.

Проте підбирати таких людей не було кому – провід національно-визвольного руху перебував за кордоном, керівники ж післявоєнної воюючої України або загинули, або відбували покарання в радянських концтаборах. Там же опинилися й ті, хто примкнув до підпілля після хрущовської відлиги. Будь-який прояв непокори більшовицькому режиму жорстоко карався, відтак не в багатьох вистачало сміливості відкрито стати на герць з комуністичною владою.

Тож широкі маси, пам'ять яких зацікавила від геноцидних ін'єкцій 1933, розстрілів української інтелігенції 1934–37, винищення національно свідомої частини українського населення комуністичними репресіями 1940-х років, під впливом пропаганди кремлівських небожителів, що дозволили існувати їм у певних рамках, готові були радше підписатися, проголосувати, ба, навіть розіп'яти жертвуючих себе за них, аніж дозволити собі усвідомити, що ті борці робили це таки заради них.

До потаємної української душі тоді, коли й слово Боже заборонялося, могла проникнути тільки пісня. Не рекомендовані художньою радою, але самочинно виконані Дмитром Гнатюком привселюдно «Два кольори» Олександра Білаша і Дмитра Павличка стали чи не першим життєдайним струмком, що наповнював велику ріку українського національного відродження з другої половини 1960-х років.

Так, були вже «Рідна мати моя», «Червона рута», «Черемшина», вони лікували душу, підтримували духовні сили народу. Але «Два кольори» не тільки розкрили їх з найдавніших часів, коли наші предки-хлібороби залишали

свій код хрестиками в мереживі трипільської кераміки, а й засвітили одвічними барвами української долі, під якими проливалася червона кров на чорнозем в роки Другої світової та й багато ще років після неї.

А тоді ці два митці додали ще один пісенний шедевр – «Долиною туман тече», який потаємно впливав на піднесення національного руху твердою вірою в майбутнє й закликом до боротьби. У хвилях того туману приховувалося непомітне нагромадження української революційної енергії, критична маса якої повинна була вибухнути потужним здвигом народних мас: «Підпалим небеса колісь вогнями яворовими» – навіть найбільш вимуштрувані цензори компартії не побачили в цих словах заклику до революційної боротьби.

Ті ж цензори також прогледіли на компартійному з'їзді прем'єру «Пісні про Україну», слова якої вже не залишали сумнівів у естві членів КПРС Дмитра Павличка й Олександра Білаша і того ж таки Дмитра Гнатюка: «Україно, моя Україно, Я для тебе на світі живу!». І цій новітній «українській трійці» аплодували кращі комуністи республіки... Їхні аплодисменти були суголосні з їхньою діяльністю – виплавляти метал і ростити хліб, добувати нафту й садити ліси, прокладати автошляхи й піднімати в небо найбільші в світі літаки. Вони також жили для України, але радянської, не самостійної держави, про що лише зазначалося в конституції УРСР.

Цілком можливо, що багатьох комуністичних делегатів слова пісні про служіння рідному народові змусили саме над цим і задуматися, відтак вони десь глибоко в душі як українці вже відчували щось незбагненне, що станеться за їхнього життя. Хтось може й нишком перечитав заборонену книжку «Україно наша радянська» колишнього компартійного вождя УРСР Петра Шелеста, котрого перевиховували в Москві від нібито проявів українського буржуазного націоналізму, а хтось зацікавився уцілілими примірниками «ідейно розгнужданого, антирадянського, націоналістичного» роману «Собор» письменника-комуніста Олесея Гончара.

Але ніхто з них тоді мабуть подумати боявся, що йому випаде на долю проголошувати відновлення незалежної Української держави. Тим паче, що на їхніх очах зразково показово «виховували» не тільки Шелеста, а й усіх, хто хоч на крок відступав від генеральної лінії партії, в тому числі й того ж Гончара, котрому також могла засвітити дорога до мордовських концтаборів, чого, до речі, добивалися окремі члени політбюро ЦК КПУ.

Але той же Гончар уже міг переконатися ще під час «соборної історії», коли тисячі не знайомих йому людей, «ризикуючи собою, стали на захист книги й підтримали автора своїми безстрашними листами. Писали робітники заводів, озивалася звідусіль трудова Україна... А Василь

Симоненко, Алла Горська, Григір Тютюнник, композитор Івасюк, Маргарита Малиновська, краєзнавець із Запоріжжя Микола Киценко та ще безліч інших? Хіба всі вони не були учасниками всеукраїнського Опору, хоча й судилося їм бути по цей бік концтабірних дротів!».

До цих імен можна додати й Ліну Костенко, поезія котрої глибоко ранила приспані душі власне в Україні, підтримувала тих, хто вже спокотував у Сибіру неісходимому довіру до хрущовської відлиги. А її роман у віршах «Маруся Чурай» повертав історичну пам'ять про козацтво.

Але саме постать націонал-комуніста Олеса Гончара в застійні роки брежнєвщини найбільш яскраво засвічується своєрідним вогником вільнодумства, який притягує до себе тисячі спраглих свободи. З початком горбачовської перебудови він намагається довести, що її ідеї необхідно доносити до широких мас саме рідною мовою. Але ці конституційні права розбивалися вщент об неприступну стіну байдужості й цілеспрямованого нищення всього, що нагадувало про збереження української мови. Ось чому він після своєї публікації в московській газеті 24 лютого 1986 року написав у щоденнику: «Надрукувала «Правда» статтю. Тільки всю душу з неї вийняла. Повишкрібали все до словечка, де йшлося про потребу шанувати національну мову, про обов'язковість вивчення української мови в українських школах» [20, с. 83].

Проте ця проблема не полишала Олеса Гончара, він про неї постійно нагадував навіть сам собі. Скажімо, 22 квітня 1987 року записав у щоденнику, перебуваючи в лікарні: «Ходжу й думаю, що треба писати Мих. Сергійовичу про становище культури на Україні. Мало того, що в минулі десятиріччя – хвиля за хвилею – було винищено цілі покоління української інтелігенції, але і в часи теперішні стаємо свідками процесів, які об'єктивно призводять до руйнування національної культури. І хто це робить? Прийшли? Ні, частіше доморощені, знавіснілі чиновники, які заради кар'єри готові розтоптати не те що рідне слово, а й рідну матір!» [20, с. 143].

У зверненні Олеса Гончара до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова від 20 червня 1987 року щодо захисту української духовності наголошувалося, що чим більше посилювались у республіці різні аморальні явища, чим більше проявлялася чиновницька вседозволеність, «тим ревніше номенклатурні доморощені «володарі крісел» накидалися на духовні національні цінності народу, особливо на українську мову, намагаючись саме приниженням її продемонструвати свою «благонямірність», службову ортодоксальність» [21, арк. 27].

Як наслідок, «у республіці на важливих постах – вищих і низчих – немало невігласів, людей мер-

кантильних, бездуховних, які давно розтратили ідеали (якщо вони в них були), тому чиновник такого складу задоволений своїм примітивним «суржилом», йому, кабінетному діячеві, щоб учинити розноси, достатньо сотні убогих канцелярських штампів, повноцінна яскрава національна мова йому здається чимось зайвим, що хвилює нібито тільки інтелігенцію» [21, арк. 28].

Такі не тільки глумилися над національною культурою, вони готові були розтоптати і своїх колег з партноменклатури України. Бо ж коли міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Володимир Пархоменко висловився щодо доцільності підготовки фахівців українською мовою, то 7 червня 1987 року завідуючий відділом науки і навчальних закладів ЦК Компартії України Фелікс Рудич заявив, що «такою методологічно несостоятелен, противоречит ленинському розумінню мовної політики. В умовах углубляючоїся інтернаціоналізації життя радянського народу і зростання ролі міжнародного обміну спеціалістами введення національно-замкнутої форми підготовки кадрів привело б до негативних соціально-економічних і політичних наслідків». Міністру було виступити в газеті «Радянська освіта» «і уточнити свою позицію по даному вопросу» [22].

Треба сказати, що міністр Пархоменко своєрідно «уточнив свою позицію» – до Тбілісі було відряджено спеціального кореспондента «Радянської освіти» Ольгу Коноваленко, котра детально розповіла, що в грузинських вищих навчальних закладах, у тому числі й технічного профілю, не тільки вчать, а й навіть захищають дисертації рідною мовою, а не російською, як в Україні. Тож стрілки ЦК перевів тепер на редактора газети Івана Щербатенка, котрого невдовзі звільнили з посади...

Українську державну незалежність, що «єдина забезпечувала українському народові національно-політичну і соціальну волю, українські політики протягом усієї боротьби приймали з примусу, як рятунок, а не як ціль. Ціль стала засобом у цій боротьбі. Цей парадокс, мабуть, чи не єдиний в історії народів» [23].

Так станеться і в 1991 році, коли процес відродження незалежної державності нашим народом був підштовхнутий зовнішнім чинником – спробою державного перевороту в Москві. Тобто, трапилося так, як і в 1918 році, коли соціалістичні діячі Центральної Ради зважилися на проголошення самостійної УНР тільки під загрозою збройної агресії більшовицької Росії.

Але є і ще один висновок із нагромадження революційної енергії українців, необхідної для відродження власної державності: цей процес прискорюється з кожним разом удвічі: майже 300 років (1349–1648), майже 150 (1764–1917) і майже 75 (1920–1991).

Це стосується бездержавних періодів українства. Що ж ідеться про нагромадження необхідної для змін енергії народних мас у державний період, то це вже інша тема.

Список використаних джерел:

1. Кашинський П. Основи українського національного козацького світогляду // Сергійчук В. Соборна пам'ять України Календар-альманах. 2007. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 279.
2. Сергійчук В. Нариси з історії України. Вишгород, 2021. С. 26.
3. Лашенко О. Перемога // Календар-альманах «Відродження» на 1942 рік. Річник перший. Буенос Айрес, 1941. С. 73, 74.
4. Орїон Я. В блудному колі (християнство і наша історія). Сідней – Канберра, 1976. С. 58.
5. Литвиненко Ю. Національно-політичний світогляд нового покоління. Париж, 1938. С. 15, 16.
6. Рибчин І. Динаміка українського козацтва. Мюнхен, 1978. С. 35.
7. Кашинський П. Основи українського національного козацького світогляду. С. 280.
8. Антонович М. Студії з часів Наливайка. Прага, 1941. С. 104.
9. Воссоєдинение Украины с Россией. Москва: Издательство АН СССР, 1954. Том I. С. 129, 203.
10. Рибчин І. Динаміка українського козацтва. С. 97.
11. Документи Богдана Хмельницького. К., 1961. С. 630.
12. Соловьев С. История России с древнейших времен. Москва, 1965. Т. 26. С. 340.
13. Лашенко О. Перемога. С. 70.
14. Сергійчук В. Українські державники: Тарас Шевченко. Вишгород, 2014. С. 157.
15. Лашенко О. Перемога. С. 71, 72.
16. Вершник Д. Проти склерози й анемії в українськiм політичнiм життi. Тулуза – Берно, 1946. С. 4.
17. Липинський В. Листи до братів – хліборобів. Київ – Філадельфія, 1995. С. ХІІ, ХІІІ.
18. Багрянний І. Публіцистика (Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе). Друге видання. К., 2006. С. 101.
19. Бандера С. Перспективи української революції. К., 1999. С. 530, 531.
20. Гончар О. Щоденник. К., 2004. Т. 3. С. 83, 143.
21. ЦДАГОУ: Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3146. Арк. 27, 28.
22. ЦДАГОУ: Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2365. Арк. 63.
23. Вершник Д. Проти склерози й анемії в українськiм політичнiм життi. С. 5.

Сердюк І. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3655-721X

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ АКТІВ

RESEARCH METHODS OF LEGAL ACTS

При підготовці цієї статті автор визначив за мету із наявної сукупності методів, які є в арсеналі сучасної правничої науки, обрати ті, що є найбільш ефективними в процесі пізнання феномену правових актів як складного і багатоаспектного явища правової дійсності, а також визначити їх гносеологічні можливості в плані вирішення визначених автором дослідницьких завдань.

Методи дослідження правових актів – це акумульована в філософських, загальнонаукових і теоретико-правових категоріях сукупність знань про соціально-правову реальність і мислення, процедури інтерпретації і використання яких забезпечують отримання нових і достовірних знань про волевиявлення право-дієздатних суб'єктів.

Необхідною складовою методології дослідження правових актів є сукупність таких методів:

1. Філософського, що уможлиблює отримання нових і достовірних знань про правові акти через процедури інтерпретації і використання категорій реальність і нереальність, матерія і свідомість, суб'єктивне і об'єктивне, причина і наслідок;

2. Загальнонаукових (логічного, системного (системно-структурного), функціонального та порівняльного), що забезпечують здобуття нових та істинних знань про волевиявлення право-дієздатних через процедури інтерпретації і використання а) логічних прийомів аналізу, синтезу, індукції, дедукції; б) категорій система, структура, елемент, системні і структурні зв'язки; в) постулатів функціональної єдності цілого (узгоджене функціонування всіх його частин), універсального функціоналізму (функціональність відображає корисність усіх соціальних явищ) і функціональної необхідності; г) відношень тотожності, подібності, протилежності, розбіжності в державно-правових явищах, які встановлюються.

3. Спеціально-наукових (семантичного, формально-юридичного методів, а також методу правового моделювання), що дозволяють віднайти раніше невідомі правничій науці достовірні знання про правові акти через процедури інтерпретації і використання категорій філології (мовна одиниця, слово, термін, словосполучення, значення терміна й ін.); теорії права (правовий акт, юридичний акт, юридичний документ, нормативно-правовий акт, акт застосування норм права, акт тлумачення норм права, нормопроекування, законопроект, модель поведінки суб'єктів права й ін.).

Ключові слова: методи дослідження правових актів, способи і прийоми дослідження, філософський метод, філософські категорії, загальнонаукові методи, спеціально-наукові методи.

When preparing this article, the author set the goal of choosing from the available collection of methods that are in the arsenal of modern jurisprudence those that are most effective in the process of learning the phenomenon of legal acts as a complex and multifaceted phenomenon of legal reality, as well as to determine their epistemological possibilities in terms of solving the research tasks defined by the author.

The methods of research of legal acts are a collection of knowledge about socio-legal reality and thinking, accumulated in philosophical, general scientific and theoretical-legal categories, the procedures of interpretation and use of which ensure the acquisition of new and reliable knowledge about the will of legally capable subjects.

A necessary component of the methodology of research of legal acts is a set of the following methods:

1. Philosophical, which makes it possible to obtain new and reliable knowledge about legal acts through the procedures of interpretation and use of the categories of reality and unreality, matter and consciousness, subjective and objective, cause and effect;

2. General scientific (logical, systemic (systemic-structural), functional and comparative), which ensure the acquisition of new and true knowledge about the manifestation of the will of legal capacity through the procedures of interpretation and the use of a) logical methods of analysis, synthesis, induction, deduction; b) categories system, structure, element, system and structural connections; c) postulates of functional unity of the whole (coordinated functioning of all its parts), universal functionalism (functionality reflects the usefulness of all social phenomena) and functional necessity; d) relations of identity, similarity, oppositeness, disagreement in state-legal phenomena that are established.

3. Special-scientific (semantic, formal-legal methods, as well as the method of legal modeling), which allow to find reliable knowledge about legal acts previously unknown to legal science through the procedures

of interpretation and the use of categories of philology (language unit, word, term, word combination, meaning term, etc.); theories of law (legal act, legal act, legal document, normative legal act, act of application of legal norms, act of interpretation of legal norms, normative design, draft law, model of behavior of legal actors, etc.).

Key words: *research methods of legal acts, research methods and techniques, philosophical method, philosophical categories, general scientific methods, special scientific methods.*

Постановка проблеми. Важливим завданням сучасної загальнотеоретичної юридичної науки є не лише з'ясування юридичної природи право-державних явищ, але й обґрунтування тих теоретичних положень, що торкаються методології пізнання предмета цієї науки, тобто, загальних та специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування права і держави, а також іще не пізнаних чи до кінця не пізнаних випадкових зв'язків, що суттєво впливають на виникнення, розвиток та функціонування цих явищ [11]. Означене завдання є актуальним і по відношенню до такої важливої складової предмета загальної теорії права, як правові акти.

При підготовці статті автор визначив за **мету** із наявної сукупності методів дослідження, які є в арсеналі сучасної правничої науки, обрати ті, що є найбільш ефективними в процесі пізнання феномену правових актів як складного і багатаспектного явища правової дійсності, а також визначити їх ґносеологічні можливості в плані вирішення визначених автором дослідницьких завдань.

Автор керувався такими теоретичними положеннями, що мають методологічне значення в плані пізнання предмета дослідження:

1) нижчий рівень у вертикальній структурі методології правознавства, на чому наголошувалося у попередній науковій праці автора, утворюють методи дослідження [14]. Приблизником такого погляду на характер взаємозв'язку методологічних підходів і, власне методів дослідження, є вітчизняний правник, П. Рабінович, який відзначає, що концептуальний (а по суті, наукознавчий чи методологічний – авт. І. Сердюк) підхід реалізується через певні методи дослідження – як філософські, так і загальнонаукові та групові, а також спеціальні [7, с. 239];

2) проте, це зовсім не означає, що вони (себто, методи дослідження) є менш важливими в процесі пізнання, аніж методологічні підходи. Навпаки, саме їм відводиться визначальна, інструментальна роль у вирішенні поставлених дослідницьких завдань;

3) як предмет пізнання, правовий акт є складним багатогранним явищем правової дійсності, тож комплексне уявлення про означений феномен може бути отримано лише в результаті його багатоаспектного розгляду

– з погляду теорії праворозуміння, зокрема, нормативістського, соціологічного й аксіологічного підходів, правовий акт волевиявлення правотворчих органів (нормативно-правовий акт) і правозастосовних судових органів (судове

рішення) необхідно розглядати як форму об'єктивного права;

– в аспекті теорії правової поведінки правовий акт являє собою її фрагмент, елемент, що складається з суб'єкта та суб'єктивної сторони, об'єкта й об'єктивної сторони;

– з погляду теорії юридичних фактів правовий акт необхідно розглядати як правомірні діяння суб'єктів права, що мають на меті досягнення конкретних юридично-значущих результатів;

– в аспекті теорії юридичних документів правовий акт являє собою письмовий носій правової інформації про правила поведінки загального характеру, про правила їхнього розуміння або ж про правові приписи, що мають персоніфікований характер.

– з погляду теорії юридичної діяльності правовий акт необхідно розуміти як результат правотворчої, правоінтерпретаційної та правореалізаційної, і, перш за все, правозастосовної діяльності;

– в аспекті взаємозв'язку із процесом правового регулювання правовий акт являє собою юридичний засіб, за допомогою якого поведінка суб'єктів приводиться у відповідність із вимогами правових норм [13, с. 81];

– з погляду теорії функцій держави правовий акт є засобом реалізації державної політики в різних сферах суспільної життя (економічній, політичній, культурній (передусім, освітній), сімейній, екологічній) і таких важливих сферах державної діяльності, як правосуддя, правоохорона, національна безпека і оборона.

Вищевказані сторони правового акта з усією очевидністю вимагають використання не якогось одного універсального методу пізнання, а їх сукупності. Саме на них і буде акцентована увага автора цієї наукової праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Поняття методу, а також пізнавальний потенціал окремих дослідницьких методів розглядалися у працях таких вітчизняних і зарубіжних правників, як С. Богдан, С. Гусарев, Р. Декарт, Д. Керимов, М. Кельман, М. Костицький, А. Кучук, Р. Лукіч, Н. Пархоменко, П. Рабінович, О. Скакун, О. Тихомиров, М. Цвік, Р. Циппеліус та ін.

У своїх попередніх наукових дослідженнях автор теж торкався проблематики методології дослідження правових актів. Зокрема, було запропоновано її авторський концепт, з'ясовано структуру цього феномену, що включає в себе, зокрема, і методи пізнання [14], а також визначено поняття методологічного підходу [14] та пізнавальний потенціал залучених автором для

проведення наукової розвідки правових актів методологічних підходів як важливої складової зазначеної методології [9; 10; 15]. Ця наукова стаття є логічним продовженням згаданих вище праць і дозволяє усунути наявну в сучасній правничій науці прогалину, що характеризується відсутністю достатніх теоретичних знань, необхідних для визначення сукупності методів та їх гносеологічних можливостей у плані пізнання феномену волевиявлення право дієздатних суб'єктів.

Здобутки автора й інших правників, на яких наголошувалося вище, стануть теоретичною основою пропонованої увазі наукового загалу праці.

Виклад основного матеріалу. Огляд доктринальних джерел та навчальної літератури з питання, що розглядається нами, свідчить про полісемічність слова «метод» і залежить від контексту, в якому воно вживається. Радомир Лукіч із цього приводу відзначає: «термін «метод» уживається в різних значеннях і означає іноді засіб, іноді – дію, пов'язану із застосуванням засобу, а іноді – спосіб самої дії» [8, с. 30]. Водночас, учений зауважує, що оскільки частіш за все мова йде саме про метод пізнання, і саме терміно-поняття «метод» уживається, перш за все, в цьому смислі; методом зазвичай вважається як спосіб або засіб пізнання [8, с. 29].

Схожу думку з цього приводу висловлюють і інші правники. Зокрема, Райнгольд Циппеліус стверджує: «метод означає шлях до мети. У науці це – шлях, що веде до раціональної, а отже, – зрозумілої та контрольованої, відповіді на питання чи то теоретичного пізнання, чи то практичного досвіду, чи то пошуку меж цього пізнання» [6, с. 12].

О. Скакун обґрунтовано наголошує, що у найбільш загальному значенні (безвідносно до конкретної галузі наукових знань) метод являє собою шлях, спосіб (багато способів (їх множину)) досягнення визначеної мети і вирішення завдань дослідження; він відповідає на питання: як пізнати? [16, с. 19].

У межах цієї наукової праці терміно-поняття «методи» буде розглядатися автором у пізнавальному плані, себто у значенні шляхів (приймів і способів) вирішення завдань дослідження і, як наслідок, досягнення його гносеологічної мети.

Вважаю, що предмет наукового пошуку з необхідністю вимагає деяких уточнень методологічного характеру, а саме:

1. Судження про метод дослідження як засіб пізнання об'єкта та спосіб його пізнання не тотожні за своїм змістом. Із цього приводу заслуговують на увагу такі міркування Р. Лукіча: «Якщо залишити осторонь його (методу – авт. Ігор Сердюк) визначення через поняття шлях як надто метафоричне і зосередитись лише на поняттях спосіб і засіб, відразу ж виникає

питання, чи є визначення методу, отримані за допомогою кожного з цих двох понять дійсно синонімічними? Чи позначають поняття спосіб і засіб одне й те ж явище? Очевидно, ні: поняття спосіб пов'язано з питанням «як?», а поняття засіб – з питанням «що?»» [8, с. 30].

Відмінність між результатами інтерпретації методу як засобу та методу як способу пізнання вчений показує на такому прикладі: «мікроскоп – це не метод, а засіб пізнання; існує цілий ряд способів використання мікроскопа, а отже, процес використання мікроскопа відрізняється від способів його використання» [8, с. 30].

2. Категорія метод пізнання не тотожна поняттю прийом пізнання. Для підтвердження умовиводу про необхідність їх розмежування, А. Кучук посилається на думку В. Ратнікова, який «під прийомами мислення і наукового пізнання розуміє загальнологічні і загальногносеологічні операції, що використовуються людським мисленням у всіх його сферах і на будь-якому етапі та рівні наукового пізнання; а методи дослідження – це більш складні й більш визначені пізнавальні процедури, що, як правило, містять у собі цілий набір різних прийомів дослідження» [5, с. 71].

3. У питанні не лише правильного розуміння методу пізнання, але й його практичного використання в процесі дослідження, необхідно враховувати технологічний (методичний) аспект, що відображений у таких чотирьох основних постулатах методу, сформульованих Рене Декартом:

1) ніколи не приймати за істинне те, що не пізнав би таким з очевидністю, інакше кажучи, ретельно уникати необачності й упередженості і включати у свої судження тільки те, що уявляється моєму розумові настільки ясно і настільки чітко, що не дає мені ніякого приводу піддавати їх сумніву;

2) ділити кожен з досліджуваних проблем на стільки частин, наскільки це можливо і потрібно для кращого їх подолання;

3) дотримуватися певного порядку мислення, починаючи з предметів найбільш простих і найбільш легко пізнаваних, сходячи поступово до пізнання найбільш складного, припускаючи порядок навіть і там, де об'єкти мислення зовсім не виступають у їхньому природному зв'язку;

4) складати переліки настільки повні й огляди настільки загальні, щоб була впевненість у відсутності недоглядів [3, с. 21].

На вказаних правилах наголошує у своїй роботі і А. Кучук, роблячи висновок про ототожнення мислителем категорій метод і методика [5, с. 74].

Незважаючи на те, що методи пізнання права і правових явищ складають горизонтальну структуру методології юриспруденції, у своїй системній єдності вони утворюють як вертикальну, так і горизонтальну структури. Вертикальна структура методів обумовлена рівнем пізнання дослі-

джуваного предмета (філософський, загально-науковий, конкретно-науковий і спеціальний), а горизонтальну складають види методів конкретного рівня [2, с. 75]. Вибір дослідницьких методів та їх характеристика будуть здійснюватися нами з урахуванням обох цих структур.

Предметом подальшого розгляду стануть лише три групи методів: філософський, загальнонауковий та спеціально-науковий. У зв'язку з цим вважаю за необхідне сформулювати власну позицію з приводу зазначених груп методів. По-перше, діалектику та синергетику автор розглядає не як філософські методи, а як методологічні підходи, що мають дуже багатий інструментарій і значний пізнавальний потенціал. По-друге, автор поділяє думку тих учених, які спеціальними називають методи, розроблені в межах конкретних наук. До них, зокрема, належить і правнична наука.

Світоглядний рівень пізнання феномену правових актів забезпечується використанням не лише діалектичного та синергетичного методологічних підходів, але й філософського методу, що за влучним висловлюванням П. Рабіновича являє собою процедури інтерпретації та застосування гранично загальних (філософських) категорій у процесі дослідження тих явищ, котрі відображаються терміно-поняттям «право» [7, с. 239]. І хоча в цій науковій праці визначаються методи дослідження явища, відмінного від того, що відображається терміно-поняттям «право», автор в цілому погоджується з П. Рабіновичем щодо коректності тлумачення не лише філософського, але й загальнонаукових дослідницьких методів, адже правові акти є однією з форм буття права.

У межах дослідження волевиявлення право-дієздатних суб'єктів буде використано пізнавальний потенціал таких філософських категорій, які окреслює П. Рабінович [7, с. 239–240]:

1) реальність (існування, буття) і нереальність (небуття, відсутність). Видова диференціація правових актів за способом зв'язку з правовою реальністю (дійсністю) передбачає їх поділ на позитивні та негативні;

2) матерія і свідомість. Правові акти є продуктом інтелектуальної (тобто, свідомої) діяльності людини, що матеріалізуються в правовій реальності у різних формах: діяльній (фізичній), письмовій (документальній) і вербальній (словесній);

3) об'єктивне та суб'єктивне. Об'єктивним є таке явище, яке існує поза свідомістю суб'єкта і/або ж не залежить від неї у своєму існуванні. Суб'єктивним вважається таке явище, що, навпаки, належить суб'єкту і/або залежить від його свідомості. Правовий акт як юридичний факт і прояв правомірної поведінки суб'єктів оцінюється з погляду сукупності ознак суб'єктивного й об'єктивного характеру: суб'єкта і суб'єктивної сторони, об'єкта й об'єктивної сторони.

А звідси випливає принципово важливий висновок про визнання правовими лише тих проявів волевиявлення право-дієздатних суб'єктів, що відповідають (або не суперечать) принципам і нормам об'єктивного права.

4) причина і наслідок. Причиною є явище, що передує у часі наслідку та з необхідністю його породжує. Наслідком вважається явище, що є результатом дії причини. Автор виходить із того постулату, що правові акти по-перше, завжди знаходяться у причинному зв'язку з певними соціально значущими діями суб'єктів права або ж соціально важливими подіями, що зачіпають публічні та/або приватні інтереси; а по-друге, самі породжують юридичні наслідки, які мають бути прогнозованими для учасників суспільного життя (правопевними).

Під поняттям загальнонаукові дослідницькі методи П. Рабінович пропонує розуміти процедури інтерпретації та застосування загальнонаукових категорій та понять у процесі дослідження тих явищ, які відображаються терміно-поняттям «право» [7, с. 240].

З-поміж підсистеми загальнонаукових методів автором буде використано логічний, системний (системно-структурний), функціональний та порівняльний методи. Незважаючи на обґрунтування та все більше використання вченими новітніх інструментів наукового дослідження, не втратили своєї актуальності давно відомі науковому загалу такі найбільш прості прийоми мислення, як аналіз і синтез. Невипадково, розкриваючи зміст поняття науки М. Цвік і Д. Вовк відзначили, що основою науковою діяльністю є збирання фактів, їх систематизація, критичний аналіз і на цій підставі – синтез (створення) нових знань або узагальнень про досліджувані явища [18, с. 13].

У своїй діалектичній єдності вони (аналіз і синтез) разом із індукцією та дедукцією складають основу логічного методу пізнання. Завдяки прийому аналізу, що передбачає поділ цілого (в межах нашого дослідження – суджень, які розкривають зміст понять, а також їх обсяг) на складові частини, з'ясовуються суттєві ознаки загальнотеоретичних категорій, які складають предмет розгляду, а також визначається їхній обсяг. Синтез являє собою протилежну аналізу логічну операцію та передбачає об'єднання розрізнених частин у єдине ціле. Таким цілим слугують визначення понять, а також узагальнюючі теоретичні положення, тобто висновки.

Відзначаючи роль цих прийомів у здійсненні наукового пошуку, слушно, на нашу думку, навести міркування Д. Керимова, котрий звертає увагу на дуже важливий у пізнавальному плані методологічний момент, що нерідко ігнорується або залишається без уваги в юридичних дослідженнях. Перехід від аналізу до синтезу, вважає автор, зовсім не є одноразовим актом не лише в силу їх постійного чергування у процесі

дослідження, але й тому, що сам синтез має різні рівні. При піднесенні від нижчого до вищого кожний наступний синтетичний рівень неможливо досягти, минаючи попередній. Кожний новий, більш складний рівень пізнання синтезує в собі визначення, зв'язки та відношення попереднього і тим самим виступає як та ланка, що наближає дослідника до «духовно-конкретного» відтворення правової реальності. Кожна нова ланка, що опосередковується всіма попередніми (і передусім тим, до якого воно безпосередньо долучається), несе у собі більш багатий зміст, оскільки не лише акумулює в собі зміст попередніх ланок, але й додає нові риси до картини правової реальності, уточнює її малюнок, збагачує її новими тонами барв, вдосконалює її композицію [4, с. 22].

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – це спосіб мислення, відповідно до якого висновок щодо одного з елементів множини робиться на підставі загальних властивостей всієї множини. За допомогою цього способу пізнання буде зроблено умовивід про приналежність поняттям, що відображають окремі різновиди правового акта, суттєвих ознак, властивих категорії правовий акт.

Індукція (від лат. *inductio* – наведення) – спосіб мислення, за якого відбувається перехід від окремого, особливого до загального, закономірного, коли на підставі знання про частину предметів класу (у межах дослідження правових актів – про окремі їх різновиди) робиться висновок стосовно класу в цілому. Використання цього методу дозволить сформулювати цілісні системні знання про феномен правових актів, у тому числі відображені за допомогою загально-теоретичної категорії правовий акт.

Зважаючи на об'єкт і предмет дослідження – цілісні сукупності правових феноменів, поєднані між собою й іншими явищами правової дійсності різноманітними зв'язками, виникає потреба у використанні гносеологічних можливостей системного (системно-структурного) методу пізнання. При його використанні необхідно враховувати такі положення:

1) система правових актів як предмет пізнання має цілісний характер, що зумовлює наявність у неї властивостей, які не зводяться до суми властивостей їх частин;

2) елементи сукупності правових актів, як системи, взаємопов'язані один із одним, так само як кожний із цих актів – із множиною інших систем, причому інтерпретація властивостей елементів чи систем залежить від властивостей системного цілого, частиною якого вони є;

3) система правових актів має динамічну природу, адже їй властиві процеси виникнення, становлення, розвитку, зміни та припинення існування;

4) функціонування та розвиток системи правових актів відбувається в результаті взаємодії

з зовнішнім середовищем (суспільними відносинами й іншими елементами правової системи) при домінуванні внутрішніх зв'язків над зовнішніми чинниками та закономірностями [2, с. 81];

5) кожний правовий акт, як самостійний предмет пізнання, також має властивості системного утворення, свідченням чого є його внутрішня структура.

Для з'ясування напрямків впливу правових актів на правосвідомість, юридично значущу поведінку суб'єктів права і суспільні відносини буде використано функціональний метод пізнання. Його основу за Р. Мертоном складають такі постулати:

1) функціональної єдності цілого (узгоджене функціонування всіх його частин);

2) універсального функціоналізму (функціональність відображає корисність усіх соціальних явищ);

3) функціональної необхідності [2, с. 83].

В юридичній літературі безспідставно наголошується на тому, що останнім часом особливою актуальністю в процесі дослідження правових явищ набув порівняльний метод пізнання. Порівняння в теорії права розуміють як процес встановлення і фіксації відношень тотожності, подібності, протилежності, розбіжності в державно-правових явищах. Пізнання одиничного, особливого й загального – такі гносеологічні функції цього методу [17, с. 13–14]. Об'єктом порівняння в межах нашого дослідження стануть по-перше, поняття правовий акт і суміжні з ним загально-теоретичні категорії, а по-друге, окремі різновиди правового акта.

З-поміж підсистеми спеціально-наукових методів пізнання нами будуть використані гносеологічні можливості семантичного, формально-юридичного методів, а також методу правового моделювання.

Семантичний метод ґрунтується на аналізі мовних одиниць із погляду їх змістовно-сислового значення в мікроконтексті чи в тексті загалом [1, с. 11–12]. За допомогою вказаного методу буде з'ясовано смислове значення юридичних термінів, що є словесними символами понять, які відображають досліджувані явища правової дійсності (правовий акт і юридичний акт, правотворчість і нормотворчість, правозастосування, застосування права і застосування норм права, тлумачення права, тлумачення закону, тлумачення законодавства й юридичне тлумачення та ін.).

Формально-юридичний метод передбачає дослідження правових актів як явищ правової дійсності у «чистому вигляді», поза зв'язком із такими соціальними феноменами, як економіка, політика, культура тощо). Інструментарій цього методу пізнання складають як логічні прийоми (аналіз, синтез, індукція, дедукція), так і юридичні поняття та теорії, що відображають і пояснюють явища правової дійсності. За допомогою

цього методу буде розкрито зміст досліджуваних понять, з'ясовано їх суттєві ознаки, здійснено видову диференціацію.

Метод правового моделювання передбачає вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), що замінює оригінал із певних сторін, які цікавлять суб'єкта пізнання. Цей метод уможлиблює підготовку пропозицій щодо вдосконалення чинного національного законодавства України шляхом формулювання правових приписів нормативного та ненормативного характеру.

Висновки. Методи дослідження правових актів – це акумульована в філософських, загальнонаукових і теоретико-правових категоріях сукупність знань про соціально-правову реальність і мислення, процедури інтерпретації і використання яких забезпечують отримання нових і достовірних знань про волевиявлення праводієдатних суб'єктів.

Необхідною складовою методології дослідження правових актів є сукупність таких методів:

1. Філософського, що уможлиблює отримання нових і достовірних знань про правові акти через процедури інтерпретації і використання категорій реальність і нереальність, матерія і свідомість, суб'єктивне і об'єктивне, причина і наслідок;

2. Загальнонаукових (логічного, системного (системно-структурного), функціонального та порівняльного), що забезпечують здобуття нових та істинних знань про волевиявлення право-дієдатних через процедури інтерпретації і використання а) логічних прийомів аналізу, синтезу, індукції, дедукції; б) категорій система, структура, елемент, системні і структурні зв'язки; в) постулатів функціональної єдності цілого (узгоджене функціонування всіх його частин), універсального функціоналізму (функціональність відображає корисність усіх соціальних явищ) і функціональної необхідності; г) відношень тотожності, подібності, протилежності, розбіжності в державно-правових явищах, які встановлюються.

3. Спеціально-наукових (семантичного, формально-юридичного методів, а також методу правового моделювання), що дозволяють віднайти раніше невідомі правничій науці достовірні знання про правові акти через процедури інтерпретації і використання категорій філології (мовна одиниця, слово, термін, словосполучення, значення терміна й ін.); теорії права (правовий акт, юридичний акт, юридичний документ, нормативно-правовий акт, акт застосування норм права, акт тлумачення норм права, нормопроєкування, законопроект, модель поведінки суб'єктів права й ін.).

Список використаних джерел:

1. Богдан С. К. Методи й методика лінгвостилістичних досліджень : методичні рекомендації для слухачів і керівників секції української мови. Луцьк, 2011. 28 с.
2. Гусарев С. Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 3-те вид., перероб і доп. Київ : Знання, 2008. 495 с.
3. Декарт Р. Рассуждение о методе. Метафизические размышления. Начала философии. Луцк : Вежа, 1998. 302 с.
4. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). : монография. 2-е изд. Москва : Аванта+, 2001. 560 с.
5. Кучук А. М. Основи теорії правового поліцентризму : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД. 2017. 312 с.
6. Методика правозастосування / Р. Циппеліус. Київ : ТОВ «ВО «Юстиніан»», 2016. 192 с.
7. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
8. Радомир Лукич. Методология права : монография. Москва : «Прогресс», 1981. 304 с.
9. Сердюк І. А. Аксіологічний підхід у дослідженні категорії правовий акт. *Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю Гельсінського документа 1992 року «Виклик часу перемін»* (м. Дніпро, 7 груд. 2017 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. С. 140–142.
10. Сердюк І. А. Антропологічний підхід у дослідженні правових актів. *Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспект* : матер. Регіональної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 9 грудня 2020 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 36–40.
11. Сердюк І. А. Визначення предмета теорії держави і права: доктринальні підходи та правове закріплення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 40–52.
12. Сердюк І. А. Інтерпретація поняття методологічний підхід у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 52–58.
13. Сердюк І. А. Методологічний аналіз інтерпретацій поняття «правовий акт». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Дніпропетровськ, 2016. № 1. С. 76–83.
14. Сердюк І. А. Методологія дослідження правових актів: поняття та її структура. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 110–123.

15. Сердюк І. А. Методологічні підходи як необхідна складова методології дослідження правових актів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2. С. 121–132.
16. Скакун О. Ф. Методы, общие (методологические) подходы и принципы в юридических исследованиях. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень : матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції, м. Алушта 24–26 вересня 2010 р.* Київ ; Сімферополь : «Доля», 2011. С. 19–27.
17. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
18. Цвік М., Вовк Д. Предмет загальної теорії держави і права. *Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина.* Харків : Право, 2009. С. 13–24.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.24>**Стрижеус Д. А.,**

аспірант

Львівського університету бізнесу та права

ORCID: 0009-0004-2595-2400

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ
СУДОВОГО ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ****CONSTITUTIONAL-LEGAL AND THEORETICAL ISSUES
OF JUDICIAL PROTECTION OF CIVIL RIGHTS**

У статті розглядаються теоретико-правові, конституційно-правові, цивільно-правові та цивільно-процесуальні питання судового захисту прав. Основою підходу до проблеми визначено положення Конституції України, ч. 2 ст. 55 якої гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а у ч. 4 ст. 55 закріплюється право кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Ці положення деталізуються у ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України, підкріплюються ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Право на судовий захист розглядається у широкому (як відображення відносин між суспільством та державною) та вузькому (пов'язується безпосередньо з обов'язковим моментом звернення до суду) розуміннях. право на судовий захист за одним з підходів розуміється як конституційне матеріальне право, зважаючи на закріплення його у статті 55 Конституції України.

Право на судовий захист розуміється як конституційне матеріальне право, зважаючи на закріплення його у статті 55 Конституції України, і як галузеве процесуальне право, механізм реалізації якого врегульовано саме нормами процесуального законодавства.

Автор звертає увагу на множинність дефініцій, що стосуються судового захисту прав, зокрема: «право на судовий захист», «право на звернення до суду за захистом», «право на пред'явлення позову», «право на суд», «право на доступ до суду».

У статті проаналізовано погляди вчених щодо кожної із зазначених дефініцій, надано власні висновки, у тому числі і щодо співвідношення цих термінів. На підставі дослідження зроблено висновок, що судовий захист цивільних прав реалізується через способи захисту, тобто матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспоруваних) прав і вплив на порушника, стверджується, що визначені законодавством формальні вимоги щодо судового захисту прав є також і гарантіями реалізації прав та створюють необхідні основи забезпечення правового порядку та стабільності суспільного життя.

Ключові слова: *право на судовий захист, право на звернення до суду за захистом, право на пред'явлення позову, право на суд, право на доступ до суду, конституційні основи судового захисту прав.*

The article deals with theoretical-legal, constitutional-legal, civil-law and civil-procedural issues of judicial protection of rights. The basis of the approach to the problem is determined by the provisions of the Constitution of Ukraine, Part 2 of Art. 55 of which guarantees everyone the right to appeal in court decisions, actions or inaction of state authorities, local self-government bodies, officials and officers, and in part 4 of Art. 55 establishes the right of everyone, after using all national means of legal protection, to apply for the protection of their rights and freedoms to the relevant international judicial institutions or to the relevant bodies of international organizations of which Ukraine is a member or participant. These provisions are detailed in Art. 4 of the Civil Procedure Code of Ukraine, reinforced by Part 1 of Art. 6 of the 1950 Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

The right to judicial protection is considered in a broad (as a reflection of the relationship between society and the state) and narrow (it is directly related to the mandatory moment of going to court) understandings. the right to judicial protection according to one of the approaches is understood as a constitutional material right, taking into account its enshrining in Article 55 of the Constitution of Ukraine.

The right to judicial protection is understood as a constitutional substantive right, taking into account its enshrining in Article 55 of the Constitution of Ukraine, and as a sectoral procedural right, the implementation mechanism of which is regulated precisely by the norms of procedural legislation.

The author draws attention to the multiplicity of definitions related to judicial protection of rights, in particular: “right to judicial protection”, “right to apply to court for protection”, “right to file a lawsuit”, “right to court”, “right to access to court”.

The article analyzes the views of scientists regarding each of the mentioned definitions, provides its own conclusions, including regarding the relationship between these terms. On the basis of the research, it was concluded that judicial protection of civil rights is implemented through methods of protection, i.e. material and legal measures of a coercive nature, with the help of which restoration (recognition) of violated (disputed) rights is carried out and influence on the violator, it is claimed that the formal requirements defined by legislation regarding judicial protection of rights are also guarantees of the realization of rights and create the necessary foundations for ensuring the legal order and stability of social life.

Key words: *the right to judicial protection, the right to appeal to the court for protection, the right to file a lawsuit, the right to a court, the right to access the court, constitutional foundations of judicial protection of rights.*

Судовий порядок є найбільш поширеним поширеною формою захисту суб'єктивних цивільних прав, можливість якого передбачена безпосередньо Конституцією України. Зокрема, у ч. 2 ст. 55 Конституції України визначено, що «кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб», а у ч. 4 ст. 55 Конституції України – «кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [1].

З цього приводу в офіційному тлумаченні ч. 1 ст. 55 Конституції України Конституційний суд України постановив, що «кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод» [2].

У свою чергу, положення конституційних норм деталізуються у ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (надалі – ЦПК України), яка закріплює, що «кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів», а також, що «відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною». Завданням же цивільного судочинства є «справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держав» [3].

Крім того, право на справедливий суд передбачено ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, яка ратифікована нашою державною, а також Україною визнана юрисдикція Європейського суду

з прав людини відповідно до положень ст. 46 зазначеної конвенції [4].

Слід зазначити, що в юридичній літературі мають місце декілька дефініцій, що стосуються судового захисту цивільних прав, зокрема: «право на судовий захист», «право на звернення до суду за захистом», «право на пред'явлення позову», «право на суд», «право на доступ до суду» тощо [5, с. 146; 6, с. 48].

Варто розглянути кожну із зазначених дефініцій окремо:

Право на судовий захист, по-перше, визначається у широкому (як відображення відносин між суспільством та державною) та вузькому (пов'язується безпосередньо з обов'язковим моментом звернення до суду) розуміннях. У юридичній літературі знаходимо визначення змісту права на судовий захист як сукупності правомочностей особи вимагати від держави наділення її право- та дієздатністю, прийняття і сталого вдосконалення цивільного процесуального законодавства, а також створення системи судових органів, де особа, власне, може реалізувати це своє право. Або ж право на судовий захист як тлумачиться як забезпечена законом можливість користуватися правосуддям. Ю. І. Полюк визначає право на судовий захист як «систему юридичних гарантій, які забезпечують звернення до судових органів у разі порушення, невизнання чи оспорювання прав, свобод та законних інтересів особи, що конкретизується в матеріальних галузях права» [7, с. 101, 102]. У вузькому розумінні право на судовий захист розглядається багатьма вченими або як право на звернення до суду за захистом, або як право на отримання власне захисту. Вважаємо, що широкий підхід до розуміння права на судовий захист дозволяє більш повною мірою охопити його зміст, на відміну від вузького, який сфокусований лише на певні його прояви.

По-друге, право на судовий захист за одним з підходів розуміється як конституційне матеріальне право, зважаючи на закріплення його у статті 55 Конституції України [8, с. 221–222]. Прихильники іншого підходу розглядають його як галузеве процесуальне право, відзначаючи, що саме нормами процесуального права вре-

гульовано механізм його реалізації. На нашу думку, більш повною мірою відображає сутність права на судовий захист позиції представників третього підходу [9, с. 12; 10, с. 31], за яким воно має і матеріально-правовий (право на задоволення вимог з метою захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного матеріального права) та процесуально-правовий (як право на звернення до судових органів з метою ініціювання власне судового процесу) зміст.

Крім того, право на судовий захист є суб'єктивним правом, а не обов'язком особи, про що свідчить і аналіз статті 20 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України). Такий підхід підтримується у працях багатьох науковців [6, с. 52; 10, с. 88; 11, с. 332]. Так, Ю. І. Полюк визначає право на судовий захист як «самостійне суб'єктивне конституційне право, яке характеризується гарантованою можливістю особи вчиняти юридично значимі активні процесуальні дії в разі посягання іншою особою на її права, свободи та інтереси шляхом звернення до суду, з метою отримання належного захисту, забезпечення та реалізація якого є обов'язком держави», відносячи до його змісту правомочності особи вимагати від держави прийняття і вдосконалення цивільного процесуального законодавства з метою безперешкодної реалізації права на звернення до суду за захистом; наділення її цивільною процесуальною правоздатністю та дієздатністю, з метою вчинення активних процесуальних дій, створення системи судових органів, у відповідних ланках за допомогою яких особа, в разі прояву інтересу до судового захисту, зможе здійснити своє процесуальне право на звернення до суду та інші, передбачені законом, права [6, с. 52].

Щодо розуміння права на судовий захист як права на звернення до суду. Слід сказати, що в юридичній літературі висловлюються позиції стосовно того, що це право є проявом процесуальної правоздатності і виникає одночасно з нею, однак такі твердження видаються дискусійними і потребують додаткової аргументації.

Оскільки цивільна процесуальна правоздатність є за своєю суттю абстрактною можливістю і юридичною властивістю суб'єкта мати цивільні процесуальні права та обов'язки, право на звернення до суду за захистом прав має розглядатися як суб'єктивне право, оскільки воно має конкретний зміст та зв'язок з особою.

На нашу думку, Ю. І. Полюк доходить до правильного висновку, стверджуючи, що «право на звернення до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав – це суб'єктивне цивільне процесуальне право, механізм реалізації якого врегульований нормами цивільного процесуального законодавства та здійснюється через активні процесуальні дії управомоченої особи, що направлені на відкриття провадження у цивільній справі» [6]. Таким чином отримуємо

можливість розмежування права на судовий захист як конституційного права і права на звернення до суду за захистом порушених прав як цивільного процесуального права.

Тут маємо відмітити наявність певної дихотомії у розумінні права на судовий захист. Зважаючи на вищезазначене та базуючись на позиції, що право на судовий захист має закріплений у статті 16 ЦК України матеріально-правовий зміст (право на задоволення вимог з метою захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного матеріального права). Разом з тим, право на судовий захист має також і процесуально-правовий зміст (як право на звернення до судових органів з метою ініціювання власне судового процесу), закріплений у ст. 4 ЦПК України.

Вважаємо, що доцільно розглядати право на звернення до суду за захистом складовою права на судовий захист, тобто його правомочністю, зберігаючи при цьому формулювання «право на звернення до суду за захистом».

Згадане нами вище розуміння права на судовий захист як права на пред'явлення позову має спільні ознаки із правом на звернення до суду за захистом, але ці поняття не можуть бути ототожені, оскільки:

- право на звернення до суду існує та може бути реалізоване не тільки в межах позовного провадження, а й в окремому та наказному порядку, тоді коли право на пред'явлення позову зумовлюється виключно позовним провадженням. Так, слід погодитися із ще достатньо давно висловленою відомим вченим М. Й. Штефаном думкою про те, що позов у вузькому розумінні є ніщо інше як цивільний процесуальний засіб, яким забезпечується реалізація права на звернення до суду з метою здійснення правосуддя у цивільних справах. Тому цілком виправданим є твердження про те, що право на пред'явлення позову є складовою частиною передбаченого права кожної заінтересованої особи на звернення до суду за захистом [12, с. 332; 13, с. 320];

- право на пред'явлення позову існує та реалізується тільки в межах суду першої інстанції, у той час як право на звернення до суду не вичерпується зверненням до суду першої інстанції, оскільки поширюється на кожен ланку інстанційної структури судової системи України (п. 8 ч. 1 ст. 129 Конституції [1]);

- процесуальною формою реалізації права на пред'явлення позову виступає тільки позовна заява, тоді як право на звернення до суду реалізується шляхом подання як позовної заяви (позовне провадження), так і заяви (наказне, окреме провадження, про перегляд судового рішення чи ухвали за нововиявленими та винятковими обставинами) та скарги (апеляційний перегляд та касаційне оскарження);

- право на звернення до суду за захистом ширше, ніж право на пред'явлення позову, оскільки включає в себе декілька

правомочностей, серед яких право на пред'явлення позову є тільки одним із варіантів реалізації права на судовий захист [6, с. 60–61].

Нарешті, маємо з приводу порушеної проблеми відзначити, що поширення формулювань «право на суд» та «право на доступ до суду» пов'язується із передбаченим у ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод 1950 року правом на справедливий суд, в якому, якщо перевести з англійської – *right to a fair trial* – останнє має перекладатися саме як судовий розгляд, тобто право на справедливий судовий розгляд. Крім того, як зазначає Т. А. Цувіна, право на справедливий судовий розгляд може інтерпретуватися як доступність правосуддя, пропонуючи тлумачити ч. 1 ст. 6 згаданої Конвенції як право на суд, що має процедурні та інституціональні аспекти [14], а право на доступ до суду як можливість ініціації цивільного процесу [15, с. 5]. Цікаву думку висловила Н. І. Севастьянова, яка розглядає право на доступ до суду не тільки як самостійне право, але й як гарантію захисту інших прав [16, с. 10].

Визначаючи сутність та значення права на справедливий суд, ЄСПЛ у своєму рішенні по справі «Golder v. the United Kingdom» (Голдер проти Сполученого Королівства) висловив позицію, що «право на суд» слід розглядати разом із «правом на доступ до суду», тобто правом звертатися до суду, оскільки вони виступають як єдине ціле [17]. Отже, у тексті зазначеного рішення «право на суд» та «право на доступ до суду» розглядаються як рівнозначні тісно взаємопов'язані правові категорії, які не є тотожними і не є підпорядкованими одне одному.

У такому разі слід погодитися з Ю. І. Полюк у тому, що основною складовою права на суд є право на доступ до суду у такому розумінні: особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішенні певної проблеми, а з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права. При цьому, таке право за своєю природою вимагає державного регулювання з метою протидії його зловживанню та забезпечення належного та ефективного використання. Таким чином, можемо погодитися із висновком про те, що на рівні національного законодавства змісту «право на доступ до суду» відповідає «право на звернення до суду за захистом» [6, с. 67].

Проаналізувавши наявні в юридичній літературі формулювання права на судовий захист, вважаємо, що це право є самостійним суб'єктив-

ним правом особи, яке має матеріально-правовий та процесуально-правовий зміст і є правом особи на задоволення вимог захисту її порушених, оспорюваних або невизнаних матеріальних прав судом та реалізується шляхом звернення до суду задля ініціювання судового розгляду. Категорії «право на доступ до суду», «право на суд», «право на пред'явлення позову» та «право на звернення до суду за захистом» можна розглядати як складові (правомочності) права на судовий захист, які відображають його процесуально-правовий зміст.

У свою чергу, судовий захист суб'єктивних цивільних прав – це врегульована нормами чинного законодавства юрисдикційна форма захисту суб'єктивних цивільних прав, що полягає у діяльності суду зі справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ, який ініціюється суб'єктом цивільних матеріальних прав шляхом звернення до суду за допомогою встановлених чинним законодавством засобів, метою якого є задоволення ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних матеріальних суб'єктивних цивільних прав суб'єкта звернення або інших осіб.

Можемо тут погодитися із твердженням Л. В. Діденко щодо переваг судового захисту, якими є наступні положення: 1) обов'язковий характер рішень суду щодо вирішення спору; 2) судовий захист поширюється на необмежене коло осіб; 3) захист здійснює спеціальний орган – суд, створений тільки для розгляду спорів про право; 4) чітко розроблена процедура встановлення й перевірки фактичних обставин і ухвалення рішення; 5) захист здійснюють кваліфіковані спеціалісти – неупереджені судді [18].

Судовий захист прав має і певні недоліки, у числі яких треба назвати такі: 1) довготривалість розгляду спору; 2) рішення, що приймає суд, може не задовольняти вимоги сторін; 3) судовий процес може бути емоційно та фінансово затратним [18].

На завершення відмітимо, що судовий захист цивільних прав реалізується через способи захисту, тобто матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на порушника [19].

Визначені законодавством формальні вимоги щодо судового захисту прав є також і гарантіями реалізації прав фізичних і юридичних осіб, створюють необхідні основи забезпечення правового порядку та стабільності суспільного життя.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124

- Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 року № 9-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#n54>
3. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Білоусов Ю.В. Строк звернення до суду як передумова права на судовий захист у справах адміністративної юрисдикції. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1-2. С. 145–149.
6. Полюк Ю.І. Право на звернення до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав за цивільним процесуальним законодавством України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2019. 224 с.
7. Полюк Ю.І. Правова природа права на звернення до суду в цивільному судочинстві України. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 99–103.
8. Позовне провадження: монографія / В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, П.І. Радченко та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 552 с.
9. Фурса С.Я. Окреме провадження у цивільному процесі України: навч. посіб. Київ: Полігр. центр Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1999. 309 с.
10. Полюк Ю.І. Судова форма захисту цивільних прав як підґрунття для виникнення права на звернення до суду. Науково-практичний журнал «Часопис цивілістики». 2017. № 25. С. 29–32.
11. Погрібний С.О. Судовий захист цивільного права й інтересу як загальна засада цивільного законодавства. *Проблеми законності*. Харків, 2005. Вип. 73. С. 83–89.
12. Штефан М.Й. Цивільний процес: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 696 с.
13. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
14. Цувіна Т.А. Захист права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку: практика Європейського суду з прав людини та досвід зарубіжних країн. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_8
15. Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків., 2013. 20 с.
16. Севастьянова Н.І. Звернення до європейського суду з прав людини як реалізація права на правосуддя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2011. 22 с.
17. Judgement in Case Of Golder v. The United Kingdom (Application no. 4451/70). Strasbourg, 21 February 1975. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57496%22%5D%7D>
18. Діденко Л.В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 44–49.
19. Цивільне право України у двох частинах. Частина I : навчальний посібник / за заг. ред. проф. Кройтора В.А., доц. Кухвєрева О.Є., доц. Ткалича М.О. Запоріжжя, 2016. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/10201/Tsyvilne%20pravo%20Ukrainy_1_Navch%20posib_Kroitro_Kukhariev_Tkalych_2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Суходольська А. А.,

кандидат юридичних наук, старший викладач

Національного авіаційного університету

ORCID: 0000-0002-5794-9167

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**THE QUESTION OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL SCIENCE
IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW**

У статті надано аналіз особливостей розвитку юридичної науки в Україні в умовах протидії російській воєнній агресії, яка обумовила соціальні, демографічні, економічні, політичні зміни у суспільстві, відповідні зміни в організації освіти та юридичної науки, представники якої намагаються осмислити нові суспільні реалії, виробити необхідні пропозиції щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності та національної безпеки країни, методологію сучасного і після воєнного політико-правового розвитку України. Стверджується, що правова система України під час воєнного стану зазнала глибокої трансформації, що супроводжувалося ухваленням нормативно-правових актів надзвичайного характеру, спрямованих на визначення особливостей правового режиму воєнного стану, захист держави і суспільства, стабілізацію правопорядку та забезпечення верховенства права. Авторка констатує значимість ряду наукових конференцій з питань протидії російській воєнній агресії в Україні, завдяки чому забезпечено поширення інформації про воєнні злочини російської армії та особливості ведення російської війни проти Українського народу, яка супроводжується нищенням не тільки воєнних, але й житлово-цивільних, природоохоронних, санітарно-захисних, водоохоронних, природозаповідних об'єктів, що дозволило назвати таку форму ведення війни екоцидом. У статті також проаналізовано окремі публікації, що дозволило стверджувати, що публічні виступи вчених-правників у засобах масової інформації та на численних конференціях з питань розвитку права в умовах воєнного стану можна умовно поділити на декілька груп: наукові праці монографічного (узагальнюючого) характеру, присвячені фундаментальним проблемам права та розвитку національного законодавства в умовах воєнного стану; наукові розвідки, включенні до збірників матеріалів наукових і науково-практичних конференцій; окремі публікації в наукових журналах, здебільшого галузево-правового характеру. Надано також короткий огляд останніх публікацій та зроблено висновки про те, що в умовах воєнного стану вагомим залишається потреба у науково-теоретичному обґрунтуванні проблем виконання повноважень органами державної влади і місцевого самоврядування, захисту прав і свобод людини і громадянина, захисту національної та екологічної безпеки, визначення складу та проблем фіксації воєнних злочинів, що мало би об'єктивно зумовлювати зміни у законодавстві та практиці його реалізації.

Ключові слова: юридична наука, особливості російської воєнної агресії в Україні, завдання науки в умовах воєнного стану.

The article provides an analysis of the peculiarities of the development of legal science in Ukraine in the conditions of counteraction to russian military aggression, which caused social, demographic, economic, political changes in society, corresponding changes in the organization of education and legal science, whose representatives are trying to understand new social realities, develop the necessary proposals regarding the protection of sovereignty and territorial integrity and national security of the country, the methodology of modern and post-war political and legal development of Ukraine. It is claimed that the legal system of Ukraine during the martial law underwent a deep transformation, which was accompanied by the adoption of normative legal acts of an extraordinary nature, aimed at defining the peculiarities of the legal regime of martial law, protecting the state and society, stabilizing the legal order and ensuring the rule of law. The author notes the importance of a number of scientific conferences on countering russian military aggression in Ukraine, thanks to which the dissemination of information about the war crimes of the russian army and the peculiarities of the russian war against the Ukrainian people, which is accompanied by the destruction of not only military, but also residential and civilian, environmental protection, sanitary – protective, water protection, nature reserve objects, which made it possible to call this form of waging war ecocide. The article also analyzed individual publications, which made it possible to state that the public speeches of legal scholars in the mass media and at numerous conferences on the development of law under martial law can be conventionally divided into several groups: scientific works of a monographic (generalizing) nature, devoted to fundamental problems of law and the development of national legislation in the conditions of martial law; scientific intelligence, included in collections of materials of scientific and scientific-practical conferences; individual publications in scientific journals, mostly of a branch-legal nature. A brief review of the latest publications was also provided and conclusions were drawn that, in the conditions of martial law, there remains a strong need for

scientific and theoretical substantiation of the problems of the exercise of powers by state authorities and local self-government bodies, the protection of human and citizen rights and freedoms, the protection of national and environmental security, determination of the composition and problems of recording war crimes, which should objectively lead to changes in the legislation and practice of its implementation.

Key words: *legal science, peculiarities of Russian military aggression in Ukraine, tasks of science under martial law.*

Російська агресивна війна проти України породила як нову правову реальність всередині правової системи України, так і нову міжнародно-правову реальність, оскільки діями російської армії та військово-політичного керівництва держави було брутально порушено цілий ряд міжнародних договорів та угод. Відповідно, сучасні реалії воєнного стану зумовили нові виклики для України, обумовили соціальні, демографічні, економічні, політичні зміни у суспільстві, а героїчна оборона Українського народу та Збройних Сил України виявилися значними факторами, які посирили місце і роль України на міжнародній арені. Ці обставини також сприяли відповідним змінам в організації освіти та юридичної науки, яка прагне осмислити нові суспільні реалії, виробити необхідні новели захисту суверенітету і територіальної цілісності та національної безпеки країни, методологію сучасного і після воєнного політико-правового розвитку України.

У таких обставинах створилися нові передумови діалогу між державою і громадянським суспільством, змінилися запити на участь науки у вирішенні насущних проблем життя країни. Ці проблеми можуть бути відповідно структуровані і подані наступним чином:

Представники юридичної науки стали членами Науково-консультативної ради при Голові Верховної Ради України, за участю вчених було створено ряд робочих груп, які готували проекти законодавчих актів, надавали експертні висновки щодо проектів законів, які вносилися до Парламенту суб'єктами законодавчої ініціативи відповідно до статті 93 Конституції України.

Загалом, правова система України під час воєнного стану зазнає глибокої трансформації, одним із помітних результатів якої стала підготовка та прийняття низки нормативно-правових актів надзвичайного (екстраординарного) характеру, що були спрямовані на визначення особливостей правового режиму воєнного стану, захист держави і суспільства за екстраординарних умов воєнних дій, урегулювання найважливіших суспільних відносин та стали частиною системи законодавства України, завдяки чому вона набула спроможності стабілізувати правопорядок та забезпечити режим законності і верховенства права.

Всього за 2022–2023 роки в Україні було проведено більше 100 міжнародних та загальноукраїнських конференцій, присвячених політико-правовим проблемам воєнного часу, у роботі яких брали участь українські і зарубіжні вчені, громадські діячі, представники преси, Парла-

менту та органів виконавчої і судової влади. Організаторами конференцій виступили як державні органи, так і навчальні заклади та громадський сектор. Достатньо сказати, що тільки така давня громадська організація, як Асоціація українських правників за цей період взяла участь в організації та проведенні близько 30 наукових і науково-практичних конференцій разом із Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Дніпропетровським державним університетом внутрішніх справ. До їх проведення долучилися і зарубіжні навчальні заклади із Польщі, Португалії, Литви. В окремих із таких конференцій брали участь представники більше 20 країн. Керівництво та члени Асоціації виступили на багатьох конференціях за кордоном, у тому числі в Австралії, Польщі, Литві, Португалії, ФРН, Словаччини та інших країнах.

Тематика конференцій охоплювала практично всі суттєві науково-теоретичні та прикладні аспекти розвитку права та юридичної науки України в умовах воєнного стану, національні та міжнародно-правові проблеми, пов'язані із подоланням наслідків російської збройної агресії проти України, досвід реалізації новел законодавства в умовах воєнного стану, відображали ступінь опанування оновленим законодавством у практичній діяльності правоохоронних органів, інших державних органів та їх посадових осіб. Завдяки такій діяльності було забезпечено посилення мобілізації наукового середовища на вирішення проблем, пов'язаних із війною, забезпечено формування наукового фронту протидії російській воєнній агресії, поширення інформації про воєнні злочини російської армії на території України та особливості ведення російської війни проти Українського народу, яка супроводжується нищенням не тільки воєнних, але й житлово-цивільних, природоохоронних, санітарно-захисних, водоохоронних, природо-заповідних об'єктів, що дозволило назвати таку форму ведення війни екоцидом.

Стрімкий розвиток національного законодавства упродовж 2022 року в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні обумовив зворотній вплив на розвиток юридичної науки, зокрема, охоплення ґрунтовними науковими узагальненнями тих складних правових реалій, що вже склалися в умовах воєнного стану, так і до осмислення й прогнозування тенденцій правового розвитку країни на перспективу.

При цьому, публічні виступи вчених-правників у засобах масової інформації та на численних конференціях з питань розвитку права

в умовах воєнного стану можна умовно поділити на декілька груп:

1) наукові праці монографічного (узагальнюючого) характеру, присвячені фундаментальним проблемам права та розвитку національного законодавства в умовах воєнного стану;

2) наукові розвідки, включенні до збірників матеріалів наукових і науково-практичних конференцій;

3) окремі публікації в наукових журналах, здебільшого галузево-правового характеру.

З першої групи наукових публікацій слід насамперед виокремити фундаментальне чотиритомне видання *«Законодавче забезпечення формування та реалізації державної політики України в умовах воєнного стану»*, підготовлене колективом учених Інституту законодавства Верховної Ради України (сьогодні це Дослідницька служба Верховної Ради України), присвячене висвітленню законодавчого забезпечення формування та реалізації державної політики України в умовах воєнного стану. Так, у першому томі видання розкрито особливості законодавчого регулювання державної політики, інституційні механізми її реалізації, а також правові гарантії забезпечення правопорядку в Україні. У другому томі видання проаналізовано галузевий та регіональний аспекти економічної безпеки, визначено ризики і виклики економічної безпеки та шляхи їх подолання, розкрито механізми стимулювання бізнесу й забезпечення фінансової стабільності в Україні. У третьому томі видання розглянуто соціогуманітарні та психологічні аспекти державотворення, охарактеризовано особливості законодавчого забезпечення та реалізації прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. У четвертому томі видання подана загальна характеристика юридичної відповідальності за воєнні злочини, розкрито особливості притягнення до відповідальності за воєнні злочини та злочини, суміжні з воєнними, виокремлено специфіку притягнення до відповідальності за скоєння воєнних злочинів за міжнародним гуманітарним правом та законодавством України.

Варто згадати вихід монографії проф. Василя Костицького *«Поділ влади у контексті теолого-соціологічного праворозуміння (Нариси правової теорії)»* (Видавничий Дім «Гельветика», Одеса, 2023. 192 с.) [6], у якій на підставі нового підходу до розуміння права, поєднання теологічного і соціологічного підходів та визнання Божественного промислу у творенні права, навколо якого держава і суспільство формують правову систему, запропонована нова теорія поділу влади, заснована на визнанні Українського народу суб'єктом влади і суб'єктом права, який створює представницьку систему влади (органи законодавчої влади, місцевого самоврядування та інститут президентства), а останні втворюють систему органів виконавчої і судової влади, атестаційних та контрольних-наглядних органів

влади. Останні акумулюють у своїх повноваженнях не тільки контрольні-наглядні, але й безпекові функції, мають бути підконтрольними президенту та підзвітні парламенту, що надає можливість забезпечувати ефективний захист суверенітету і національної безпеки держави.

До числа узагальнюючих наукових робіт юридичного профілю слід віднести також наукові роботи з проблематики юридичної відповідальності як чільного правового інституту в умовах воєнного стану. Серед них виокремлюються такі, як *«Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук.-практ. комент. / за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернєя»* (Київ : Норма права, 2022. 278 с.); Буряк О. О., Букреєв О. І., Олейніков Д. О., Членов М. В. *«Колабораційна діяльність : загальні засади кримінально-правової кваліфікації : практич. порадник / за заг. ред. засл. юриста України А. З. Швеця»*. (Харків : Право, 2022. 98 с.); *«Воєнні» новели Кримінального кодексу України : правотворчі та правозастосовчі пролеми : монографія»* (Київ : Норма права, 2022. 244 с.).

У цих роботах ґрунтовно проаналізовані закони, якими внесено понад 20 змін до Кримінального Кодексу України (надалі – КК), серед яких: 1) нова обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння, – виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 431 КК) і виключення кримінальної відповідальності цивільних осіб за застосування вогнепальної зброї проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України; 2) визнання воєнного та надзвичайного стану обставинами, що впливають на кваліфікацію (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 113, ст. 1142, частини четверті статей 185–187, 189, 191, ч. 3 ст. 2012, ч. 5 ст. 361 КК); 3) криміналізація нових суспільно небезпечних діянь і диференціація кримінальної відповідальності за наявні посягання шляхом доповнення КК статтями 111-1 *«Колабораційна діяльність»*, 111-2 *«Пособництво державі-агресору»*, 114-2 *«Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану»*, 201-2 *«Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги»*, 435-1 *«Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю»*, 436-2 *«Виправдовування, визнання правомірною, заперечення російської збройної агресії проти України, глорифікація її учасників»*; 4) посилення кримінальної відповідальності за несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комуні-

каційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж (ст. 361 КК).

В. Горбалінський та В. Задала у статті «Доступ до правосуддя в умовах воєнного стану» акцентують, що в умовах воєнного стану існує багато небезпек для суддів та інших працівників юстиції. Сучасна епоха пропонує багато можливостей для безпечного обміну документами та відвідування судових засідань у режимі відеоконференції, що дозволяє розширити судовий захист як ніколи раніше. Кодекс адміністративного судочинства України дозволяє проведення слухань у режимі відеоконференції з дозволу сторін, а також обмін електронними документами. Ці досягнення краще підтримують роботу адміністративної юрисдикції, оскільки дозволяють учасникам процесу давати дозвіл на судові засідання у режимі відеоконференції. Держава зобов'язана забезпечити, щоб доступ до правосуддя не був обмежений воєнним станом, і може це зробити, використовуючи електронний документообіг, дозволивши судові засідання в режимі відеоконференції з використанням електронного підпису учасників процесу. Роботу адміністративних судів можна аналізувати в умовах воєнного стану. Суддя може брати участь у відеоконференції, дистанційно сидіти на судовому засіданні у небагатьох випадках, якщо є реальні та жорсткі перешкоди для доступу до кабінету [1].

В. Костицький у статті «Протидія екоциду як складова міжнародно-правового екологічного імперативу та ухвалення Екологічної Конституції Землі» розглядає соціолого-правові проблеми становлення і розвитку екологічної держави. Основою цього процесу автор називає формування міжнародного еколого-правового імперативу, а ознаками – взаємне «перетікання» прогресивних еколого-правових ідей між національним та міжнародним екологічним правом, до яких включає ідею сталого розвитку, питання про захист клімату, гарантій екологічних прав і свобод людини, пропозиції щодо формування екологічної держави. Ще одна ознака нового екологічного мислення – конституційне закріплення в ряді країн природного права людини на життя та на сприятливе для життя довкілля. У результаті конституювання екологічних прав і свобод людини збереження довкілля для нинішнього і майбутніх поколінь стає спільним обов'язком держави, громадянського суспільства і людини. Питання збереження життєвого середовища людини у статті трактується як суспільне визнання та закріплення у конституції екологічної функції держави. Утвердження екологічної функції держави як умови реалізації її екологічної політики визначається у якості основи формування нової моделі держави, яку автор називає екологічною державою. Аналізуються проблеми виникнення екологічної функції держави та її конституційного закріплення.

Зазначене вище дає підстави автору твердити про необхідність формування екологічної держави. У статті наводяться та коротко характеризуються ознаки екологічної держави, а також досліджуються проблеми реалізації екологічного обов'язку держави перед суспільством, обґрунтовується висновок про необхідність розглядати зобов'язання держави перед громадянським суспільством щодо забезпечення права людини на сприятливе навколишнє природне середовище як складову верховенства права. Встановлено, що забезпечення екологічних прав і свобод, перш за все, основного права людини на сприятливе довкілля, визначає зміст, спрямованість та сучасність держави.

Автор доводить, що екоцид є системним порушенням стану та рівноваги довкілля шляхом обширного знищення або забруднення земель та інших природних ресурсів, у тому числі об'єктів природно-заповідного фонду, руйнування еколого-небезпечних підприємств, природних джерел забезпечення життєдіяльності людини. Екоцид визнається системне цілеспрямоване нищення життєвого довкілля, безпечних умов для життя і здоров'я людини та інших живих організмів, існування неживих природних ресурсів та масове порушення вимог щодо їх охорони і використання [2].

Ю. Гришина та Г. Чанишева у статті «Основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану» доводять, що в умовах воєнного стану трудове законодавство залишається гарантією забезпечення трудових прав працівників і роботодавців і не змінює своєї сутності, суспільної значущості та соціального призначення. На підставі аналізу змісту законодавчих актів, прийнятих в умовах воєнного стану, виокремлено такі основні тенденції розвитку сучасного трудового права в особливий період: 1) встановлення певних обмежень і особливостей організації трудових відносин із додержанням мінімальних трудових гарантій; 2) посилення захисту трудових прав працівників і гарантій їх здійснення; 3) посилення гнучкості правового регулювання трудових відносин, мобільності працівника при здійсненні права на працю; 4) розширення договірних засад регулювання трудових відносин [3].

Я. Свічкарьова, А. Ланіна у статті «Деякі питання застосування праці жінок в умовах воєнного стану» проаналізували історичні аспекти розвитку законодавства щодо гарантій трудових прав жінок; наголошено, що норми міжнародного права стосовно цих питань містять заборону використання жіночої праці на важких роботах, роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці. Авторками висвітлено думки фахівців щодо застосування праці жінок на важких роботах, роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці; зазначено, що необхідно створити відповідні умови для праці

жінок, враховуючи їх фізіологічні особливості та соціальну роль в суспільстві. Згадано, що заборону застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах введено небезпідставно. В статті використано висновки медичних досліджень, в яких вказано які саме негативні наслідки для жіночого організму можуть настати в результаті роботи зі шкідливими та небезпечними умовами праці. У статті зроблено висновки про те, що застосування праці жінок на важких роботах може призвести до негативних наслідків як для самих жінок, так і для держави в цілому, а тому доцільно зберегти гарантії трудових прав жінок, а саме заборону застосування їх праці на важких роботах, роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, навіть у період воєнного стану [4].

О. Баїк «Здійснення господарської діяльності в умовах воєнного стану в Україні: правовий аналіз» доводить, що в умовах воєнного стану в Україні серед усіх нагальних проблем, які потребують вирішення, є належне здійснення господарської діяльності, що сприяє функціонуванню економіки нашої країни. Зазначено, що діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність, розуміється як господарська діяльність. Вказано на те, що оскільки в Україні триває воєнний стан, введений із початком російської війни проти України, то й господарська діяльність в нашій країні здійснюється із застосуванням норм законодавства, яким визначено порядок її здійснення в умовах воєнного стану. Проаналізовано низку положень нормативно-правових актів, які спрямовано на функціонування сфери господарювання в умовах воєнного стану, а саме: Закон України від 12 травня 2015 р. «Про правовий режим воєн-

ного стану», Закон України від 3 березня 2022 р. «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни», постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2022 р. № 314 «Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану», План запровадження та забезпечення заходів здійснення правового режиму воєнного стану в Україні, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2022 р. № 181-р та інші [5].

Висновки. В умовах воєнного стану і досі вагомою залишається потреба у науково-теоретичному обґрунтуванні проблем виконання повноважень органами державної влади і місцевого самоврядування, захисту прав с і свобод людини і громадянина, охорони довкілля, захисту національної та екологічної безпеки, визначення складу та проблем фіксації воєнних злочинів, спрямування правотворчих зусиль на соціально-правовий захист особи, суспільства і держави від наслідків російської збройної агресії, орієнтації національного права на загально-соціальні, публічно значимі цілі в умовах збереження безпосередньої загрози державному суверенітету та територіальній цілісності держави, навіть за умови збереження нормативної невизначеності щодо напрямів правового розвитку України, зумовленої непередбачуваністю динаміки бойових дій і незавершеністю російської агресії.

Зазначене об'єктивно зумовлюватиме і подальші значні зміни у законодавстві та практиці його реалізації як у найближчій, так і у більш віддаленій перспективі, але за умови, що характер і напрями таких змін не можуть дезавувати конституційно проголошений політико-правовий курс на побудову в Україні демократичної правової соціальної державності, розвиток добросусідських відносин та європейську інтеграцію держави.

Список використаних джерел:

1. Горбалінський В., Задаля В. Доступ до правосуддя в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 263–265.
2. Костицький В. Протидія екоциду як складова міжнародно-правового екологічного імперативу та ухвалення Екологічної Конституції Землі. *Екологічне право*. 2022. № 1-2. С. 34–41.
3. Гришина Ю., Чанишева Г. Основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Серія : Право. Вип. 71. С. 376–381.
4. Свічкарьова Я., Ланіна А. Деякі питання застосування праці жінок в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 197–199.
5. Баїк О. Здійснення господарської діяльності в умовах воєнного стану в Україні : правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 173–176.
6. Василь Костицький. Поділ влади у контексті теолого-соціологічного праворозуміння (Нариси правової теорії). Видавничий Дім «Гельветика», Одеса, 2023. 192 с.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.26>

Теремцова Н. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6783-9781

ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОУТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

PERSPECTIVES OF IMPROVEMENT IMPROVING LAW-MAKING IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF THE RULE OF LAW

Наукове дослідження присвячено розгляду юридичних аспектів щодо перспектив вдосконалення правоутворення в Україні в умовах розбудови правової держави. В науковій статті авторкою проаналізовано наукові підходи щодо перспектив розвитку правоутворення в Україні. Зосереджено увагу на методологічну недостатність забезпечення вивчення питань перспектив вдосконалення розвитку правових явищ, а також і правоутворення. Відображено, що правоутворення як соціально-правове явище зумовлене чисельними факторами щодо розвитку, перебуває під впливом особливостей цивілізаційного підходу з боку суспільства як кола його існування в умовах розбудови правової держави. Зазначена обумовленість процесу правоутворення, що характеризує її діалектичні закономірності. Перспективи вдосконалення правоутворення в Україні відображає невід’ємні зміни в процесі і змісті утворення права. Проблема перспективи вдосконалення розвитку правоутворення та шляхів його вдосконалення з точки зору поліпшення процесу утворення права, виявлення й врахування об’єктивних закономірностей розвитку, вдосконалення права, якості форм виразу, результативності поширення на суспільні відносини – має важливе значення для розвитку суспільства в умовах розбудови правової держави та потребує свого наукового переосмислення з метою відображення наукових знань про перспективи правоутворення, шляхи вдосконалення як самого процесу щодо утворення права. Аналізуючи думки вчених щодо проблеми дослідження правоутворення в сучасних умовах розвитку України та суспільства в цілому, встановлено пізнавальні перспективи застосування прогностичного методу вивчення правоутворення в Україні в умовах розбудови правової держави. Перспективи розвитку та шляхи вдосконалення правоутворення як самостійно правової категорії в аспекті пізнання правоутворення потребують виокремлення та подальшого застосування прогностичного методу дослідження, який потенційно спроможний розкрити правоутворення крізь призму його розвитку та визначити шляхи впливу на правоутворення щодо підвищення його рівня в умовах розбудови правової держави.

Ключові слова: держава, право, суспільство, громадянське суспільство, правоутворення, суспільна життєдіяльність, творення права.

The scientific study is devoted to the consideration of legal aspects of the involvement of improvement of law-making in Ukraine under conditions of development of the rule of law. In the scientific article, the author analyzed scientific approaches to the prospects for the development of law-making in Ukraine. Attention is focused on the methodological inadequacy of ensuring the study of issues of prospects for improving the development of legal phenomena, as well as law-making. It is noted that law-making as a socio-legal phenomenon is determined by numerous factors regarding development, is under the influence of the peculiarities of the civilizational approach on the part of society as a circle of its existence in the conditions of the development of the legal state. The specified conditionality of the law-making process characterizes its dialectical regularities. The prospects for improving law-making in Ukraine reflect the inherent changes in the process and content of law-making. The problem of the perspective of improving the development of law-making and the ways of its improvement from the point of view of improving the process of law formation, identifying and taking into account objective patterns of development, improving law, the quality of forms of expression, the effectiveness of spreading to social relations – is of great importance for the development of society in the conditions of the development of the rule of law and needs its scientific rethinking in order to reflect scientific knowledge about the prospects of law formation, ways of improvement as the process itself regarding the formation of law. Analyzing the opinions of scientists regarding the problem of researching law-making in the modern conditions of the development of Ukraine and society as a whole, the cognitive prospects of applying the prognostic method of studying law-making in Ukraine in the conditions of the development of the rule of law are established. Prospects for development and ways to improve law-making as an independent legal category in the aspect of knowledge of law-making require the identification and further application of a prognostic research method, which is potentially capable of revealing law-making through the prism of its

development and determining ways of influencing law-making in order to increase its level in the conditions of the development of the rule of law

Key words: *state, law, society, civil society, law-making, social life, law-making.*

Постановка завдання. Метою є проведення комплексного дослідження специфіки, визначення сутності, проведення аналізу та обґрунтування дослідження твердження щодо проблеми правоутворення на сучасному етапі розвитку правової держави України.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується наукова стаття. В сучасну епоху залишається дослідженням твердження щодо проблеми правоутворення: – з одного боку, такі твердження носять застарілий характер, адже основані на поглядах філософів та науковців нового часу та розглядають інститут правоутворення в аспекті розбудови правової держави та розвитку цивілізованого суспільства; – з іншого підходу, не в повній мірі відображають проблему правоутворення в аспекті сучасних питань розбудови правової держави та правової системи в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні бракує ґрунтовних досліджень з питання правоутворення. Основні визначення сформульовано в нормативно-правових актах, що вимагає подальшої конкретизації, розвитку та реалізації в майбутньому для розвитку й існування цивілізованого суспільства.

Вивченню даного питання, свої праці присвятили вчені В.С. Грекул, Ю.Л. Бощицький, С.В. Бобровник, Т.О. Дідич, Ж.О. Дзейко, А.О. Нечипоренко, Н.М. Пархоменко, Н.М. Оніщенко та інші видатні вчені – юристи сучасності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Приділяючи увагу питанню вдосконалення правоутворення, слід зазначити, що держава лише в деякій мірі регулює суспільні відносини, але при цьому держава має регулювати динаміку окремих суспільних процесів, сприяти впровадженню та розвитку прогресивних суспільних тенденцій або, навпаки, стримувати негативні процеси. Наприклад, ринкові відносини в Україні спочатку розвивалися в суспільстві відповідно рівню потреб суспільства, а згодом сформувався відповідне законодавство країни.

В сучасну епоху залишається дослідженням твердження щодо проблеми правоутворення: – з одного боку, такі твердження носять застарілий характер, адже основані на поглядах філософів та науковців нового часу та розглядають інститут правоутворення в аспекті розбудови правової держави та розвитку цивілізованого суспільства; – з іншого підходу, не в повній мірі відображають проблему правоутворення в аспекті сучасних питань розбудови правової держави та правової системи в Україні.

Вважаючи, що правоутворення є соціо-обумовленим явищем, перспективність такого роз-

витку буде залежати від характерних рис розвитку суспільства. На даному етапі, розвиток частини верств українського суспільства пов'язаний із реалізацією реформ, що мають сприяти розбудові суспільства сучасного якісного рівня, які мають відповідати критеріям громадянського суспільства. Враховуючи на це, вагомими перспективним напрямом розвитку правоутворення має його направленість на забезпечення ефективності та результативності здійснення реформ. Він передбачає посилення ролі чинників, які окреслюють об'єктивну необхідність кардинального реформування більшості сфер суспільної життєдіяльності, активізацію творення права, направленим на впровадження, посилення, пришвидшення продовження, забезпечення реалізації реформ. Цей напрям розвитку правоутворення носить соціально визначений характер, базований на закономірностях розвитку суспільства, що обумовлюють об'єктивну необхідність утворення права.

Наявність такого зв'язку стає зрозумілим на рівні доктринальних дефініцій, коли правоутворення окреслюється як перехід від фактичних відносин і відповідних їм юридичних прав до офіційного загального визнання суб'єктивного права. Зокрема, проблематика здійснення реформ в українському суспільстві, особливо в межах політико-правової, соціально-економічної сфер, в основному мають на меті покращення правового забезпечення запланованих реформ або тих, які вже проваджуються.

Важливе значення має економічна сфера життєдіяльності суспільства, що вимагає детального реформування, зважаючи на побудову ринкової моделі господарювання, зростання економічних зв'язків між суб'єктами, інтеграції української економіки до міжнародної економічної системи тощо. Економічна сфера життєдіяльності суспільства займає центральне місце в системі чинників творення права, а характерні риси динаміки її функціонування демонструють, що утворення права наразі супроводжується та в перспективі його розвиток буде пов'язаний, наприклад, із посиленням впливу власників великих матеріальних активів, фінансових ресурсів, фінансових установ та великих підприємств та їх об'єднань (ТНК, міжнародних фінансових установ, підприємств, які мають монопольне становище за певною сферою тощо), які люблятимуть свої економічні інтереси за допомогою права; утворення права під впливом економічних чинників здійснюється в «антикризовому» порядку, адже на процес правоутворення значно впливають сучасні кризові явища в економічній сфері або ризик їх появи, а завданням утворення права значно частіше стає подолання

результатів кризових явищ в економічній сфері або недопущення їх виникнення в перспективі. Посилення антикризового характеру утворення права, що відмічається сьогодні в Україні, є результатом поглиблення економічної кризи, недостатньої розбудови ринкової економіки, в деяких випадках збереження адміністративно-командних методів управління в економічній сфері. Посилює кризовий стан економіки вплив повномасштабної війни, яку розв'язала РФ проти України, внаслідок якої руйнується величезна кількість підприємств, критична та цивільна інфраструктура; окремим напрямом розвитку правоутворення в Україні необхідно вважати направленість утворення права на проведення реформ в економічній сфері, зокрема це стосується реформування податкової системи; бюджетної сфери; здійснення адміністративної реформи в Україні; проведення пенсійної реформи тощо.

Реформаторський характер утворення права має окреслити його направленість на результат, строковий характер дії утворених норм права, наявність критерію їх ефективності, що встановлюватиме важливість збереження норми права в дії або її зміну, скасування, окреслення відповідних правових засобів, застосування яких забезпечить проведення реформ [1, с. 186].

Слід зазначити, що вагому роль в теперішніх умовах утворення права відіграє політична сфера життєдіяльності суспільства. Політичні чинники утворення права наразі займають центральне місце в системі чинників правоутворення. Політична сфера життєдіяльності суспільства займає центральне місце в комплексі чинників утворення права, а особливості динаміки її функціонування підтверджують, що майбутній розвиток утворення права буде пов'язано із посиленням ролі зовнішньополітичних чинників в утворенні права [2, с. 122].

Євроінтеграційні процеси, які проходять в Україні, вже давно визначили важливість застосування в українській правовій системі прецедентного права [4, с. 63].

В цілому, інтеграційний характер розвитку держави, що направлений на активізацію участі України в міжнародних об'єднаннях, охоплює утворення права в аспекті гармонізації розвитку національного права з розвитком міжнародного права. Враховуючи це, в недалекій перспективі зростатиме вплив на утворення права міжнародної активності України, що передбачає відповідні зміни в українському праві.

Враховуючи те, що правоутворення є обумовленим життєдіяльністю суспільства, відносини в якому набувають протирічного змісту, зауважимо, що його існування та функціонування направлене на впорядкування суспільних відносин, на надання їм властивостей стабільності, послідовного розвитку та передбачуваності. У вказаному плані право є більш потрібним

та бажаним у такому суспільстві, де відносини між суб'єктами носять вищий рівень соціальної неоднорідності, потенційно більш сприятливе для формування соціальних конфліктів, особливо це є визначальним для тих суспільств, які базовані на державно-владній організації, а отже, перебуває в стані ризику появи соціальних конфліктів та важливості протидії їм, їх подолання шляхом компромісу, що відповідає основам правової комунікації між людьми, які формують як соціальний конфлікт, так і соціальний компроміс [3, с. 28].

Правоутворення носить не тільки соціально зумовлений характер, але й конкретний інституційний характер функціонування та впливу, зауважимо й на такому перспективному напрямі розвитку утворення права як подальше зростання рівня якості, ефективності утворення права, забезпечення його оптимальності та збалансування з процесом утворення інших засобів соціального регулювання [5, с. 19].

Правоутворення – це не тільки об'єктивно обумовлений процес формування права, проте і явище, яке направлене своїми інституційними рисами, які є характерні утворенню права, забезпечують його існування, функціонування та вплив на суспільство.

Інституційно – орієнтовна концепція розвитку утворення права містить: – подальшу оптимізацію процесу утворення права, зокрема: забезпечення своєчасності та оперативності утворення права, відповідність динаміці суспільних відносин, змінюваності чинників утворення права, об'єктивної важливості правоутворення; збалансування повноважень суб'єктів правотворчості з метою протидії їх дублюванню та протирічності, запобігання конфлікту повноважень у галузі утворення права, забезпечення можливості своєчасного, всебічного та результативного утворення права; уніфікацію форм утворення, підвищення їх взаємоузгодженості та послідовності реалізації, що охоплює поєднання процесу та результату утворення права в межах звичаєвої, прецедентної, нормативно-правової та інших форм утворення права, забезпечивши при цьому поєднання історично обумовлених, суспільно визнаних, добровільно узгоджених, нормативно-закріплених та конкретно використовуваних способів утворення права, надання їх результатам загальнообов'язкового нормативного характеру; подальше розширення та введення в практику утворення права юри дико – технічних засобів творення права та його реалізації, що забезпечуватиме формалізацію права, його належне формулювання та сприятиме повноцінному й ефективному розповсюдженню на суспільні відносини; перетворення ролі громадянського суспільства та держави в утворенні права, що охоплює в себе посилення їх впливу на утворення права, розвиток їх діяльності у векторі зближення та синхронізації,

що може проявитися в утворенні права у формі збалансування публічних і приватних інтересів, їх відображення та закріплення в праві, подальшої їх реалізації [4, с. 63].

На думку авторки, найбільш продуктивним є інтенсивний напрям пізнання дійсності, що спрямований на продуктивність знань, що мали б статус принципів. Тому процес удосконалення правоутворення, правотворчості, правозастосування та правоохоронної діяльності має здійснюватись передусім за допомогою логічних методів, що надають можливість упорядкувати фундаментальні засади цих процесів і надати їм логічної форми. Варто зазначити, що такий логічний аналіз у жодному разі не має бути відокремленим від потреб практики. Його слід координувати відповідно до цих потреб та орієнтувати на розв'язання практичних проблем правової діяльності. Логічна визначеність, яка виявляється крізь формалізм правозастосування, уможлиблює алгоритмування правотворчого, законодавчого, правозастосовного процесу, що в поєднанні з сучасними технологіями, здатна істотно інтенсифікувати діяльність законодавця, правозастосовника й правоохоронця, зменшити кількість помилок, забезпечити прозорість і справедливість процесу прийняття правового рішення, наприклад, в сфері управління справами. Це також може суттєво допомогти тим, хто навчається, брати відповідальність за людські долі, що цілком порівнянно з відповідальністю фахівців, професії яких мають значну цінність для суспільства, наприклад, лікар, вчитель, військовослужбовець, поліцейський тощо.

Загалом, динаміка сучасної правової думки в Україні цілком обумовлена застосуванням реформ, що охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності суспільства і визначають потреби концептуального їх забезпечення. Правові теорії в такий спосіб набувають прикладного характеру, що значно підвищує їх соціальну цінність та роль у вітчизняному правоутворенні. [6, с. 128].

Висновки. Як висновок, слід зазначити, що проблема здійснення всіх реформ в українському суспільстві, багато в чому залежать від покращення правового забезпечення таких реформ. Зважаючи на зазначене, важливим перспективним вектором розвитку правоутворення буде його спрямованість на забезпечення стабільності, внутрішнього узгодження, передбачуваності суспільних відносин, їх постійного динамічного розвитку. Умовно зазначений напрям розвитку правоутворення можливо розглядати як компромісно – орієнтовну модель, що передбачає пошук соціального компромісу як основи стабільності й передбачуваності суспільних відносин, його закріплення, забезпечення та направленість на впровадження в життєдіяльність суспільства.

Правоутворення – це легітимна діяльність індивідів та їх об'єднань, в ході якої під впливом конкретних об'єктивно обумовлених потреб стихійно формуються правові відносини, які в перспективі санкціонуються державою. Отже, процес правоутворення охоплює не тільки створення норм права, а й існування, зміну та розвиток норм права.

Механізм сучасного правоутворення носить складний характер та охоплює складні системні соціальні закономірності, які поєднуються як внутрішніми, так і зовнішніми зв'язками. Цей механізм є достатньо узагальненим, проте, з метою виникнення нової норми права або зміни наявної норми права в суспільстві мають з'явитись конкретні передумови, які виявляються в суспільних відносинах. Такі передумови мають бути пов'язані із посиленням справедливості, неупередженості та ефективності в сфері формування правових норм, створенні законодавчих ініціатив, оформленні конкретних правових приписів, розробки та закріплення механізму їх правового регулювання. Отже, проблематика здійснення всіх реформ в українському суспільстві, багато в чому залежать від покращення правового забезпечення таких реформ.

Список використаних джерел:

1. Васильченко О.П. Основні властивості джерел Конституційного права України. //Держава і право. Випуск 50. С. 186–191.
2. Джерела конституційного права України /Відп.ред. Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик. К.: Наукова думка, 2010. 707 с.
3. Дзейко Ж.О. Історіографія законодавчої техніки / Ж.О. Дзейко //Держава і право. 2010. Вип. 49. С. 28–34.
4. Дідич Т. Теоретико-правові аспекти впливу держави на правотворення. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2017. № 1. С. 63–70.
5. Душек Н. Правоутворення: до постановки проблеми. Юридичний вісник. 2014. № 6. С. 19–23
6. Оніщенко Н.М. Нормотактика: сутність, природа та загальна характеристика. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави» (2012 р. м. Київ) / Укладачі: Б.В. Новіков, Т.О. Чепульченко, І.П. Голосніченко, В.Ю. Пряміцин. К.: НТУУ «КПІ», 2012. 320 с.

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.27>**Удовенко Ж. В.,**

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного та приватного права
факультету права та міжнародних відносин
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-4100-0723

Нашинець-Наумова А. Ю.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та приватного права
факультету права та міжнародних відносин
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-5811-7733

Обловацька Н. О.,

старший викладач кафедри публічного та приватного права
факультету права та міжнародних відносин
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-7405-279X

ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ОСІБ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ШЛЯХОМ НЕДОПУЩЕННЯ ПОМИЛОК АДВОКАТАМИ

GUARANTEES OF ENSURING THE RIGHTS OF PERSONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS BY PREVENTING ERRORS BY LAWYERS

У статті автори уже не вперше ставлять питання про помилки адвокатів, зокрема і в кримінальному провадженні, що має велике значення для забезпечення справедливості та ефективності правосуддя. Виявлення та усунення таких помилок можуть сприяти поліпшенню судочинства та забезпечити гарантії осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. На думку авторів актуальність дослідження цієї теми полягає в тому, що помилки адвоката можуть вплинути на захист прав осіб, включаючи право на справедливий судовий процес та право на ефективного захисника. Це може призвести до неправосудних вироків та порушень прав людини. Виявлення та усунення помилок адвокатів можуть сприяти збільшенню швидкості та ефективності судочинства, що корисно для всіх сторін процесу. Коли громадяни мають впевненість, що їхні права належним чином захищені, що адвокати виконують свої професійні обов'язки, це сприяє підвищенню довіри до системи правосуддя. Виявлення та покарання помилок адвокатів може запобігти можливим випадкам зловживання або корупції в судовій системі. Якщо адвокати несуть відповідальність за свої дії, це може спонукати їх дотримуватися вищих стандартів професійної поведінки та компетентності. Отже, аналіз та вирішення питань, пов'язаних із помилками адвокатів у кримінальному провадженні, є важливим етапом у підвищенні якості судочинства та забезпеченні справедливості в правовій системі.

Проблематика помилок адвоката була предметом наукового аналізу з таких галузевих юридичних наук як цивільне право, цивільний процес, господарський процес, адміністративне судочинство, кримінальне право, кримінальний процес, а також із теорії права. Слід вказати, що проблемами оптимізації діяльності адвоката у кримінальному провадженні займалися І.В. Басиста, Т.В. Варфоломєєва, В.І. Галаган, В.Т. Нор, О.Д. Назаров, Д.П. Письменний, С.М. Смоков, Л.Д. Удалова, С.С. Чернявський, С.А. Шейфер, В.Ю. Шепітько, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська та ін.

Ключові слова: адвокат, захист прав і свобод людини, кримінальне провадження, клієнт, помилка, судочинство.

This is not the first time in the article that the authors raise the question of lawyers' mistakes in criminal proceedings, which is of great importance for ensuring justice and the efficiency of justice. Identifying and eliminating such errors can contribute to the improvement of judicial proceedings and provide guarantees for persons participating in criminal proceedings. According to the authors, the relevance of this issue lies in the fact that: lawyer's mistakes can affect the protection of the rights of individuals, including the right to a fair trial and the right to an effective defense attorney. This can lead to wrongful convictions and human rights violations. Identification and elimination of errors by lawyers can contribute to increasing the speed and efficiency of litigation, which is beneficial for all parties to the process. When citizens have confidence that

their rights are properly protected and that lawyers are fulfilling their professional duties, it helps to increase confidence in the justice system. Identifying and punishing the mistakes of lawyers can prevent possible cases of abuse or corruption in the judicial system. If lawyers are held accountable for their actions, it can encourage them to hold themselves to higher standards of professional conduct and competence. Therefore, the analysis and resolution of issues related to the mistakes of lawyers in criminal proceedings is an important stage in improving the quality of judicial proceedings and ensuring justice in the legal system.

The problem of the lawyer's mistakes was the subject of scientific analysis from such branches of legal sciences as civil law, civil process, criminal law, criminal process, as well as from the theory of law. So, it should be noted that such scientists as: I.V. Bass player, T.V. Varfolomeeva, V.I. Galagan, V.T. Nor, O.D. Nazarov, D.P. Pismennyi, S.M. Smokov, L.D. Udalova, S.S. Chernyavskiy, Yu.M. Chernous, S.A. Shafer, V.Yu. Shepitko, M.E. Shumylo, O.H. Yanovska et al.

Key words: lawyer, protection of human rights and freedoms, criminal proceedings, client, mistake, judiciary.

Рада Європи та Європейська спільнота звертають підвищену увагу до проблем доступності юридичної допомоги всім, хто її потребує. І це цілком закономірно, так як без допомоги юриста, без кваліфікованої юридичної допомоги учаснику кримінального провадження досить важко відстоювати свої права і законні інтереси, що породжує його зневіру в можливість досягти справедливості, задоволення законних інтересів. Водночас, законодавством підвищені й вимоги до професійних, моральних якостей адвоката, який не може ефективно здійснювати свої функції, якщо він не пройшов належної підготовки, не слідує за змінами у сфері права, не підвищує свою професійну кваліфікацію тощо [1, с. 35]. Адвокати відіграють важливу роль в забезпеченні ефективного виконання завдань кримінального провадження та захисті прав та інтересів своїх клієнтів, їхні дії мають велике значення для правопорядку та справедливості. Для цього вони повинні виконувати ряд обов'язків і завдань, зокрема:

- зобов'язані надавати належний захист та представляти інтереси своїх клієнтів в суді та перед органами правопорядку. Вони повинні робити все можливе для досягнення максимально сприятливого результату для клієнта;

- повинні зберігати конфіденційність інформації, яку отримали від клієнта, і не розголошувати її без згоди клієнта, крім випадків, передбачених законом. Клієнти повинні відчувати, що можуть відверто розмовляти зі своїм адвокатом;

- мають детально досліджувати справу, збирати докази, проводити аналіз правових питань і розробляти стратегію захисту. Це включає підготовку до судових засідань, допиту свідків і підготовку правових документів;

- мають право брати участь у судових засіданнях, представляти своїх клієнтів у суді та обирати стратегію судової діяльності;

- зобов'язані захищати права та свободи осіб, зокрема, право на справедливий судовий процес, право на недоторканість, право на захист тощо;

- можуть співпрацювати з експертами та іншими спеціалістами для отримання необхідної експертної думки або доказів;

- повинні взаємодіяти з прокурорами, суддями та іншими учасниками судового процесу для забезпечення справедливого та ефективного розгляду справи.

Водночас правова позиція адвоката має відповідати не тільки інтересам особи, а й передусім закону. Адвокати є ключовими фігурами в судовій системі, і їхня робота спрямована на забезпечення правосуддя, додержання закону та забезпечення справедливості. Тому існують високі стандарти професійної діяльності, які встановлюють вимоги до поведінки та професійної етики адвокатів і яких вони мають дотримуватися. Зокрема, нині в Україні діють Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [2].

Стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі [3]; Стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесах та представництва у кримінальному процесі [4]; Кодекс професійної етики адвоката [5]; Правила адвокатської етики. Затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 року, зі змінами, затвердженими З'їздом адвокатів України 15 лютого 2019 року [6] тощо.

Міжнародно-правові акти, які визначають основні принципи та норми для професійної діяльності адвокатів включають такі важливі документи як Конвенція про захист прав людини та основних свобод [7], яка гарантує право на справедливий суд та право на ефективний захист в судовому процесі, встановлює основні принципи справедливого судового розгляду, включаючи право на захист адвокатом; Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства [8], де зазначено, що адвокату у будь-якому правовому суспільстві відведена особлива роль і його призначення (діяльність) не обмежено сумлінним професійним виконанням свого обов'язку відповідно до закону (або в рамках закону) і за допомогою закону; Загальні принципи для спільноти юристів, який прийнято 20 вересня 2006 року Міжнародною асоціацією юристів (ІВА) у м. Чикаго (США) [9], «Основні положення про роль адвокатів», прийняті у серпні 1990 року

VIII (Восьмим) Конгресом Організації Об'єднаних Націй (ООН) із запобігання злочинам, адвокати, як важливі учасники в системі здійснення правосуддя, мають постійно дбати про честь, гідність та ділову репутацію своєї юридичної професії [10]; Резолюція Комітету міністрів Ради Європи (Рекомендація № R (2000) 21) [11], що містить стандарти щодо ролі та статусу адвокатів у європейських країнах, наголошує важливість незалежності та недоторканості адвокатської професії, а також Резолюції № (76) 5 Комітету міністрів Ради Європи про юридичну допомогу у цивільних, торгових та адміністративних справах (18 лютого 1996 року.); Резолюції та рекомендації Комітету міністрів Ради Європи з питання про полегшення доступу до ефективного і справедливого правосуддя (Страсбург, 1996 рік.); Рекомендації № Я (81) 7 щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя; Рекомендації № Я (87) 18 державам-членам щодо положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу; Рекомендації № Я (95) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо управління системою кримінального правосуддя (11 вересня 1995 рік.); Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи про свободу здійснення професії адвоката (Страсбург, 25 жовтня 2000 рік) тощо.

Ці документи та стандарти допомагають визначити основні принципи та правила для адвокатів у сфері кримінального провадження та забезпечують важливий правовий фундамент для їх професійної діяльності як процесуальних представників.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) також грає важливу роль у встановленні міжнародних стандартів у сфері кримінального судочинства і права на захист. Він вирішує справи, пов'язані з порушенням прав обвинувачених та забезпеченням права на справедливий судовий процес. Однією зі складових справедливого процесу є право на адвоката та відсутність помилок в адвокатській діяльності. ЄСПЛ у своїх рішеннях визначає ключові аспекти права на захист і роль адвоката в кримінальному процесі. Він встановлює, що адвокати мають гарантувати право обвинуваченого на справедливий судовий процес і виконувати свої професійні обов'язки ефективно та незалежно.

Зокрема, практика ЄСПЛ щодо права на здійснення адвокатської діяльності по справі Бузеску (Buzescu) проти Румунії, скарга № 61302/00, §§ 8182 від 24 травня 2005 року [12]; право адвоката на свободу вираження поглядів знайшло своє відображення, зокрема, у рішенні ЄСПЛ по справі від 23 квітня 2015 року з справі Моріс (Morice) проти Франції, скарга № 29369/10, § 132 [13]; право на приватність – у справі Головань проти України (GOLOVAN v. UKRAINE, 41716/06) 5 жовтня 2012 року [14]; доступ до адвоката під час поліцейського допиту Сальдуз проти Туреч-

чини (Salduz v. Turkey, 36391/02), 27 листопада 2008 року [15] тощо.

Узагальнення практики ЄСПЛ надає можливість підсумувати рекомендації та стандарти щодо виявлення та виправлення помилок адвоката в кримінальному провадженні. Деякі з цих стандартів включають:

Право на ефективного адвоката. Обвинувачений має право на адвоката, який здатен забезпечити ефективний захист і захищати інтереси клієнта.

Компетентність та професійна етика. Адвокат повинен мати відповідну компетентність та дотримуватися високих професійних етичних стандартів.

Комунікація з клієнтом. Адвокат повинен встановлювати ефективний контакт із своїм клієнтом, надавати інформацію щодо ходу справи та враховувати побажання клієнта.

Своєчасність виправлення помилок. Якщо виявлено помилки адвоката, він повинен здійснювати заходи для їх виправлення, наприклад, шляхом подання апеляції.

Захист проти конфлікту інтересів. Адвокат повинен уникати конфлікту інтересів, який може вплинути на незалежність та об'єктивність захисту.

Захист права на недоторканність і конфіденційність. Адвокат повинен захищати право свого клієнта на недоторканність та конфіденційність.

Ці стандарти і рекомендації, встановлені ЄСПЛ, спрямовані на забезпечення справедливого судового процесу та права на захист у кримінальних справах, а також на виявлення та виправлення помилок адвоката, які можуть порушити ці права. Вони слугують орієнтиром для національних систем правосуддя та адвокатської діяльності в країнах-членах ЄСПЛ.

Адвокати мають дотримуватися цих норм та стандартів, щоб зберегти довіру громадськості та забезпечити справедливий та ефективний правосудний процес. Натомість, діяльність адвоката, іноді супроводжується недоліками, помилками та порушеннями.

Хоча, як зазначає О.В. Дудко помилки, допущені адвокатами у кримінальному провадженні, не так часто виявляються як слідчі, судові або експертні, проте їх наслідки часто суттєво впливають на якість вирішення завдань кримінального провадження, спричиняють порушення права та законні інтереси його учасників, ставлять під сумнів авторитет інституту адвокатури та усієї системи правосуддя. Необхідність зведення до мінімуму таких помилок диктує важливість вивчення на концептуальному рівні їх природи, вироблення кримінальних процесуальних механізмів їх виявлення, виправлення та попередження [16, с. 12–13].

На наш погляд, помилка адвоката у кримінальному провадженні, як різновид кримінальної

процесуальної помилки, полягає в недостатньому або неадекватному виконанні адвокатом своїх професійних обов'язків під час захисту у кримінальному справі. Такі помилки можуть мати серйозні наслідки для результатів судового процесу та для клієнта.

Основні аспекти помилок адвоката у кримінальному провадженні включають наступне:

недостатня підготовка: адвокат повинен детально досліджувати справу, збирати докази, взаємодіяти з прокурором, слідчим та розробляти стратегію захисту. Недостатня підготовка може призвести до втрати важливих доказів або можливостей для ефективного захисту.

Неспроможність представляти інтереси клієнта належним чином: адвокат повинен бути активним і ефективним в судовому процесі, захищати інтереси свого клієнта та відстоювати їх у суді. Неспроможність цього може призвести до неповного захисту.

Порушення прав клієнта: адвокат повинен захищати права свого клієнта, включаючи право на справедливий судовий процес, право на конфіденційність та інші конституційні та правові гарантії. Порушення цих прав може вплинути на законність провадження.

Порушення процесуальних норм: адвокат повинен дотримуватися всіх процесуальних норм і правил, включаючи строки подання документів, правила допитів свідків тощо. Порушення таких норм може призвести до анулювання судових рішень.

Конфлікт інтересів: адвокат повинен уникати конфлікту інтересів, який може виникнути, якщо він має інтереси або зв'язки, які можуть вплинути на незалежність чи об'єктивність захисту.

Погана комунікація з клієнтом: важливо, щоб адвокат ефективно спілкувався зі своїм клієнтом, розумів його побажання. Недостатня комунікація може призвести до незрозуміння і невдоволення зі сторони клієнта.

Поганий моральний характер: порушення моральних стандартів адвокатами може призвести до скарг і дисциплінарних справ.

Правильність і законність кримінального процесуального провадження значною мірою залежать від особистісних рис, досвіду та професійної підготовки учасників кримінального провадження [17, с. 88].

Всі помилки, включаючи ті, які вчиняють адвокати у кримінальному провадженні, мають свої відповідні причини та обставини, що призводять до їх виникнення. Вони можуть мати серйозні наслідки для його клієнта, включаючи неправильний вирок, втрату правових можливостей або позитивних результатів у справі. Такі помилки можуть бути виправлені через подання апеляції, але важливо запобігати їм на першому етапі, дотримуючись найвищих професійних стандартів і обов'язків адвоката.

Проте, важливо зауважити, що адвокати рідко роблять помилки навмисне, і в більшості випадків вони роблять все можливе для захисту інтересів своїх клієнтів. До зовнішніх причин помилок правозастосування Ю.М. Бондарь відносить: неясність, суперечності законодавства; відсутність стабільної юридичної практики; недостатність юридичних знань суб'єкта правозастосування; протидію зацікавлених осіб; несприятливі умови діяльності; недоліки у підборі та розстановці кадрів; однобічність і неповнота доказів; складність процесуальних вимог до здійснення окремих юридичних дій; велике службове навантаження; відсутність спеціалізації в роботі [18].

Залежно від різних аспектів кримінального провадження та професійної діяльності адвоката Ж.В. Удовенко типовими видами помилок адвокатів у кримінальних провадженнях вважає:

1. Недостатня підготовка та дослідження справи:

недостатні дослідження фактів та обставин справи;

незавчасне збирання доказів або пропуск важливих доказів;

недосконале або недостатнє вивчення судових актів та законів;

2. Погана стратегія оборони:

відсутність чіткої стратегії захисту;

недостатнє обґрунтування захисту клієнта;

неадекватний вибір аргументів захисту.

3. Порушення процесуальних норм:

неспроможність дотримуватися процесуальних строків;

порушення правил процесуального допиту свідків, підозрюваних або обвинувачених;

незаконне отримання доказів.

4. Неспроможність ефективно комунікувати з клієнтом:

погана комунікація з клієнтом щодо стратегії захисту;

невивчення важливих даних від клієнта.

5. Недоліки в судових виступах:

слабка адвокатська майстерність в судових виступах;

неадекватне запитання свідків або експертів;

погана підготовка до судових засідань.

6. Порушення етичних норм і професійних стандартів:

порушення конфіденційності;

недодержання етичних норм та правил адвокатської діяльності.

Це лише загальні категорії помилок, і кожна конкретна ситуація може мати свої особливості. Важливо, щоб адвокати діяли з увагою до деталей, дотримувалися етичних стандартів і завжди ставили інтереси свого клієнта на перше місце в рамках закону та професійної моралі.

Найбільш ефективними методами уникнення, мінімізації та виправлення помилок у діяльності адвокатів, опитані О.В. Дудко, слідчі, прокурори,

судді, адвокати визначили: неухильне дотримання норм кримінального процесуального законодавства та Правил адвокатської етики (67%); дотримання криміналістичних рекомендацій (79%); внесення відповідних законодавчих змін до КПК (61%); внесення коректив до організації діяльності органів адвокатури (52%) [16, с. 91]. Забезпечення прав осіб та правового захисту клієнта у кримінальному провадженні через недопущення помилок адвокатами є важливим завданням для забезпечення справедливості та ефективності судових процесів. Для цього можна вжити різноманітні заходи та гарантії. Ось кілька шляхів, які можна вжити для усунення таких помилок:

Підвищення кваліфікації і навчання: Адвокати повинні постійно покращувати свої навички та знання, особливо в сфері кримінального права та процесу. Участь у професійних семінарах, курсах та навчальних програмах може допомогти адвокатам підтримувати високий рівень компетентності.

Інструктаж та освіта: Забезпечення адвокатів інструкціями та освітою стосовно етичних і професійних стандартів може сприяти попередженню помилок.

Підготовка до справи: Адвокатам слід зосереджувати увагу на детальній підготовці до кожної справи. Це включає в себе вивчення всіх фактів, доказів та законів, які стосуються справи, та розробку стратегії захисту.

Комунікація з клієнтом: Важливо встановлювати відкриту та ефективну комунікацію з клієнтом, щоб зрозуміти їхні потреби, очікування та інструкції. Недорозуміння може призвести до помилок.

Внутрішній контроль якості: В адвокатських фірмах можна встановити системи внутрішнього контролю якості, які допомагатимуть відстежувати та усувати помилки, здійснювати ретельний огляд робіт та перевірку документації.

Нагляд і регулювання професійної діяльності: Адвокатські органи та регулятори мають системи нагляду та дисциплінарних заходів для виявлення та вирішення помилок адвокатів. Ці органи можуть проводити дослідження та накладати дисциплінарні санкції при необхідності.

Виправлення помилок: Адвокатам слід визнавати свої помилки та вживати заходів для їх усунення. Це може включати в себе подальше дослідження справи, подачу апеляцій та інші правові кроки для виправлення ситуації.

Запобігання конфліктам інтересів: Адвокати повинні дотримуватися етичних норм і уникати конфліктів інтересів, які можуть призвести до помилок або неправомірного представництва.

У цілому, гарантія забезпечення прав осіб у кримінальному провадженні через недопущення помилок адвокатами є важливим аспектом судової справедливості та дотримання закону в судовій системі.

Список використаних джерел:

1. Бойко Л.І. Міжнародні стандарти дисциплінарної відповідальності адвокатів. Юридична наука. № 4/2015. С. 161–166.
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. *Голос України*. 14 серпня 2012 року. № 148–149.
3. Про затвердження стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі: Наказ Міністерства юстиції України від 25 лютого 2014 року № 386/5. Офіційний вісник України. 2014. № 20. Ст. 253.
4. Про затвердження стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі: Наказ Міністерства юстиції України від 21 грудня 2017 року № 4125/5. Офіційний вісник України. 2017. № 101. Ст. 132.
5. Кодекс професійної етики адвоката. URL: <https://fparf.ru/documents/fpa-rf/documents-of-the-congress/the-code-of-professional-ethics-of-lawyer/>
6. Правила адвокатської етики. Затвержені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 9 червня 2017 року, зі змінами, затвердженими З'їздом адвокатів України 15 лютого 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> тощо.
7. Конвенція про захист прав людини та основних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
8. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства : Міжнародний документ від 1 жовтня 1988 року URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_343
9. Загальні принципи для спільноти юристів, який прийнято 20 вересня 2006 року Міжнародною асоціацією юристів (ІВА) м. Чикаго (США) URL: <http://advokpalata-21.ru/urbanleft/osnovyepuristov.html>
10. Основні положення про роль адвокатів (Прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 року) : Міжнародний документ від 01 серпня 1990 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_835
11. Резолюція Комітету міністрів Ради Європи (Рекомендація № R (2000) 21) [11]. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf
12. Справа ЄСПЛ Бузеску (Buzescu) проти Румунії, скарга № 61302/00, §§ 8182 від 24 травня 2005 року. URL: <https://base.garant.ru/5848793>
13. Справа «Моріс проти Франції» (Morice v. France, №29369/10). URL: <http://khpg.org/index.php?id=1431638048>

14. Справа Головань проти України (GOLOVAN v. UKRAINE, 41716/06) 05 жовтня 2012 року. URL: <https://privacy.khpg.org/1604922488>
15. Справа Сальдуз проти Туреччини (Salduz v. Turkey, 36391/02), 27 листопада 2008 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-89893%22%5D%7D>
16. Дудко О.В. Помилки адвоката в кримінальному провадженні. Дис. на здобуття ступеня докт. Філософії за спеціальністю 081 Право. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020. 296 с.
17. Грошев Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве : [монография, навчально-практичний посібник] Харків : Право, 2011, 656 с.
18. Бондар Ю.М. Правозастосовчі помилки (причини) // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Ю.С. Шемшученко. К., 2003. Т. 1. 801 с.

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

1–2 (44–45)

Журнал видається за сприянням:

*Національній академії правових наук України,
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Державного університету інфраструктури і технологій,
Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Асоціації українських правників, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,*

Коректура – *Н.С. Ігнатова*
Комп'ютерна верстка – *О.І. Молодецька*

Формат 60x84/8. Гарнітура Arial.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 18,37.
Замов. 1023/610. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Scientific publication

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 1–2 (44–45)

The journal is published under the auspices
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Yaroslav Mudryi National Law University, State University of Infrastructure and Technologies,
Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukrainian Bar Association,
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Proofreading – *N.S. Ihnatova*
Desktop publishing – *O.I. Molodetska*

Format 60×84/8. Arial Font.
Offset. Digital printing. Conventional printed sheet 18,37.
Order № 1023/610. Edition of 300 copies.

Publishing House “Helvetica”
65101, Odesa, Inglezi str., 6/1
Phone +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of publishing entity
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.